

В. СОЛДАТЕНКО

ГЕОРГІЙ ПЯТАКОВ

*миттєвості
неспокійної
долі*

В.СОЛОДЦАТЕНКО

ГЕОРГІЙ ПЯТКОВ: МІТТЄВОСТІ НЕСЛОЖІЙНОЇ ДОЛІ

В.Ф. СОЛДАТЕНКО

**ГЕОРГІЙ ПЯТАКОВ:
МИТТЄВОСТІ НЕСПОКІЙНОЇ
ДОЛІ**

Київ – 2004

ББК 63.3(4Укр)6-8
С60

Солдатенко В.Ф.

С60 Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. –К: Світогляд, 2004.– 331 с.; 16 с. фото.

ISBN 966-9336-027

Пропонована книга на основі ґрунтовної документальної бази у популярній формі розповідає про дуже складний, суперечливий життєвий шлях надзвичайно обдарованої особистості – Георгія Пятакова. Він першим очолив створену у 1918 році Компартію України, невдовзі став головою Гимчасового робітничо-селянського уряду України, наступного року ще раз обирався секретарем ЦК КП(б)У, брав участь практично у всіх скільки-небудь значимих подіях і процесах революційного руху в Україні перших десятиліть ХХ століття.

Г. Пятаков завжди мав власну політичну позицію, наполегливо, принципово її обстоював, вийшов до когорти найвпливовіших партійно-радянських діячів СРСР 20-х – 30-х років, і врешті розділив долю багатьох жертв масових репресій...

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

ББК 63.3(4Укр)6-8

ISBN 966-9336-027

© В.Ф.Солдатенко, 2004

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

I. СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ

1. Родина	11
2. Училище	15
3. Анархо-бунтарство	18
4. Захоплення марксизмом	21

II. У ПОШУКАХ БЕРЕГА

1. Серед київських соціал-демократів	26
2. Партійні будні	32
3. Визначення позиції	34
4. Під невсипущим жандармським оком	39
5. Секретар Київського комітету РСДРП	42
6. Арешт. Слідство. Суд	51

III. КРУГОСВІТНІ МАНДРИ

1. Із Сибіру – через Японію – до США	62
2. Європа. Перші незгоди	65
3. В епіцентрі загальнопартійних суперечностей	71
4. На вістрі найкардинальніших ідейно-теоретичних дискусій	82

IV. У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ

1. Натхненник опозиційної платформи	94
2. Лідер київських більшовиків	108
3. Голова Київради	125
4. Комісар російського Держбанку	135
5. “Лівий комуніст”	139

V. СЕКРЕТАР ПЕРШОГО ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

1. Перші кроки до утворення загальноукраїнського більшовицького центру	147
2. Таганрозька нарада	158
3. На першому партійному з'їзді	172
4. Якою бути партії?	192
5. На вістрі повстанської стихії	204

VI. ГОЛОВА ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

1. Зумовленість відродження радянського урядового центру	212
2. За відновлення влади Рад	216
3. Урядова криза. Відставка	224

VII. НОВІ ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ

1. Знову секретар ЦК КП(б)У	232
2. Чергові фіаско	236
3. На фронтах громадянської	242
4. В труді, як у бою	252

VIII. МОСКОВСЬКІ ЩАБЛІ ДОЛІ

1. “Видатний і відданий працівник”	261
2. Віце-президент Вищої ради народного господарства і перманентний опозиціонер	263
3. На передньому краї господарського штурму	275
4. Прелюдія трагедії	283
5. Центральна постать процесу	292

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ (ЗАМІСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЯ)	306
--	-----

ПРИМІТКИ	312
----------------	-----

ВСТУП

Ніч. Тиша. Простора кімната. У напівтьмі – стелажі з численними книгами, папки з рукописами. У кутку – масивний дубовий стіл під зеленим сукном. Світло настільної лампи вихоплює акуратний стосик чистого паперу. Чорнильниця. Ручка. Більше – нічого.

Та нічого більше й не треба. Перо мірно опускається в чорнильницю. А на папір лягатимуть рядок за рядком роки, події, факти біографії людини, яка наче в напівзабутті застигла в кріслі.

За зовнішністю вік господаря відразу і не вгадаєш. Пишна руда шевелюра і густа, не дуже викохувана кудлата борода – ледь припорошені сивиною, начебто дають підстави думати, що чоловік – уже достатньо зрілих років. Однак, через кошлате волосся, наче ненароком, прориваються – проглядають обриси обличчя, здається, ще досить молодої людини. Найбільша ж загадка – в очах. Темні й блискучі (це видно навіть через товсті скельця пенсне) вони, здається, більше говорили б на користь молодості їх володаря. Однак у погляді тих же очей, пронизаних незгасимою внутрішньою тугою, відразу вловлюється стільки мудрості, якоїсь важкої зосередженості, що відразу віриш – цій людині випало вже чимало звідати в житті, не раз важко перестраждати, перенести не один моральний удар. І саме очі, точніше їх вираз, їх задумливо-концентрований погляд надають усій зовнішності чогось невловимо-трагічного і сумного, водночас пристрасного і нерішучо-підозрілого, шляхетного і зловісного.

Постать злегка подалася вперед, буцімто силкуючись наздогнати свій же погляд, не то напружуючись щось розгледіти в повітій мороком дальній частині кімнати, не то поринаючи кудись значно глибше, вдразу у все попереднє життя, прагнучи відразу зрозуміти, чому його доля, доля Георгія Леонідовича Пятакова склалася саме так, чи могла скластись інакше, чи можна дати вдіяному і пережитому прості, ясні, переконливі оцінки...

Коли укладачі широко відомого і дуже авторитетного енциклопедичного словника “Гранат”, що видавався російським бібліографічним інститутом, запропонували Георгію Пятакову написати автобіографію і біографічну статтю про загиблого рідного брата для чергового тома “Деятели СССР и революционного движения России”, це його не порадувало. Інтуїція й розум однодушно тривожно підказували – буде дуже й дуже нелегко.

Зовсім не через те, що писати було ні про що, чи тому, що взагалі писати – то не “його стихія”. Ті, хто ще вчора були “ніким”, а сьогодні стали “всім” з натхненням і погордно легко “вистрілювали” “пухкенькі” нариси про себе, про свої заслуги і тут же починали зтяжні суперечки з літературними редакторами, намагаючись не дати змінити “ані коми” у своїх далеко небездоганих, з чималими суб’єктивними нашаруваннями рукописах. А він – Георгій Пятаков, для якого писати стало фахом, глибокою внутрішньою потребою, уже вкотре сідає за стіл, “поринає в себе”, розмірковує кілька годин поспіль і... залишає перо сухим, а папір недоторканим.

Просто не хотілося писати і все. Кожного разу, тільки-но сідав за стіл, приходило невгамовне відчуття невдоволення долею. Якась вона – надто вже незграбна, важкозбагненна. Це нелегко пояснити собі самому, а людям, багатьом людям – читачам і поготів!

Відмовитись, відмахнутись – не вихід. Аргументів немає. І матеріал він, врешті, напише. Однак, вийде він сухим і казенним, бездушним. А нічні роздуми, емоційні спомини так назавжди і залишаться в ньому. Сам він не забажає ні з ким з ними поділитись, нікому бодай трішки до них доторкнутись і допомогти краще зрозуміти цю дуже непросту особистість, яскравий самобутній, могутній талант, якому так не... поталанило в житті, розкритись якому повною мірою не судилося.

Так буває. Людина живе, працює, бореться. Діє осмислено, цілеспрямовано, плідно, весь час прагне до підкорення нових і нових вершин, чинить по правді, по справедливості, всю себе віддає служінню високій ідеї. Однак постійно відчуває, що живе якимось, начебто, не зовсім своїм життям, кожного разу залишається невдоволеною собою, критично оцінює створене, досягнуте.

Якось майже відразу Г. Пятаков, здобув собі усталений імідж незручної, конфліктної особистості. Створювалось враження, що він завжди і проти всіх воював (передусім – ідейно),

Коли укладачі широко відомого і дуже авторитетного енциклопедичного словника “Гранат”, що видавався російським бібліографічним інститутом, запропонували Георгію Пятакову написати автобіографію і біографічну статтю про загиблого рідного брата для чергового тома “Деятели СССР и революционного движения России”, це його не порадувало. Інтуїція й розум однодушно тривожно підказували – буде дуже й дуже нелегко.

Зовсім не через те, що писати було ні про що, чи тому, що взагалі писати – то не “його стихія”. Ті, хто ще вчора були “ніким”, а сьогодні стали “всім” з натхненням і погордно легко “вистрілювали” “пухкенькі” нариси про себе, про свої заслуги і тут же починали зтяжні суперечки з літературними редакторами, намагаючись не дати змінити “ані коми” у своїх далеко небездоганих, з чималими суб’єктивними нашаруваннями рукописах. А він – Георгій Пятаков, для якого писати стало фахом, глибокою внутрішньою потребою, уже вкотре сідає за стіл, “поринає в себе”, розмірковує кілька годин поспіль і... залишає перо сухим, а папір недоторканим.

Просто не хотілося писати і все. Кожного разу, тільки-но сідав за стіл, приходило невгамовне відчуття невдоволення долею. Якась вона – надто вже незграбна, важкозбагненна. Це нелегко пояснити собі самому, а людям, багатьом людям – читачам і поготів!

Відмовитись, відмахнутись – не вихід. Аргументів немає. І матеріал він, врешті, напише. Однак, вийде він сухим і казенним, бездушним. А нічні роздуми, емоційні спомини так назавжди і залишаться в ньому. Сам він не забажає ні з ким з ними поділитись, нікому бодай трішки до них доторкнутись і допомогти краще зрозуміти цю дуже непросту особистість, яскравий самобутній, могутній талант, якому так не... поталанило в житті, розкритись якому повною мірою не судилося.

Так буває. Людина живе, працює, бореться. Діє осмислено, цілеспрямовано, плідно, весь час прагне до підкорення нових і нових вершин, чинить по правді, по справедливості, всю себе віддає служінню високій ідеї. Однак постійно відчуває, що живе якимось, начебто, не зовсім своїм життям, кожного разу залишається невдоволеною собою, критично оцінює створене, досягнуте.

Якось майже відразу Г. Пятаков, здобув собі усталений імідж незручної, конфліктної особистості. Створювалось враження, що він завжди і проти всіх воював (передусім – ідейно),

ніколи ні з ким не мирився, завжди був надто непростим, не-комунікабельним. Тож не варте подиву практично суціль негативно ставлення до самовпевненого, самолюбивого, хай і дуже оригінального, нетрадиційного, нетипового, “нестандартного” політика, яке сформувалося у багатьох, хто з ним спілкувався.

Ну й що з того, що природа так щедро обдарувала Георгія Пятакова розумовими здібностями (заперечень це, як правило, ні в кого, хто хоч трішки знав його, не викликало)? А на що він їх спрямував, витратив?

Та сам вождь більшовизму В. Ленін присвятив критиці поглядів Г. Пятакова стільки праць, як того не був удостоєний жоден молодий партійний діяч його віку, рангу і досвіду.

А коли він був солідарний в усьому з генеральною лінією партії?.. До яких опозицій не потрапляв?.. Яких тільки антипартійних документів не підписував?.. Не дарма ж його двічі обирали першим секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України і обидва рази він не “дотягував” встановленого строку, звільнявся з найвищої партійної посади. Та ж сама історія і з головуванням у Тимчасовому робітничо-селянському уряді України наприкінці 1918 року – на початку 1919 року.

А те, що його виключали з ВКП(б), щоправда, потім поновили і врешті репресували, десятиліттями згадували лише як злісного антипартійного опозиціонера, “ворога народу” – одного з найлютіших, найзаповзятливіших, найнебезпечніших?..

І так врешті й станеться, що впродовж десятиліть про нього не з’явиться жодного біографічного нарису, а згодом в узагальнюючих працях практично у кожному випадку його ім’я супроводжуватиметься негативними епітетами, оцінками. Без критичного елементу не обходитиметься жодна довідка у таких фундаментальних працях, як видання творів В. Леніна, його біохроніка, протоколи і стенограми з’їздів, конференцій партії, пленумів її ЦК.

Під час хрущовських реабілітацій черга до Г. Пятакова не дійшла, бо й не могла дійти.

А в кінці 80-х все відбулося дуже швидко, без напруги, а відтак і буденно, “кампанійськи”. Верховний суд Союзу РСР реабілітував усіх, хто був засуджений у січні 1937 року в справі так званого “паралельного антирадянського троцькістського центру”, в тому числі й Г. Л. Пятакова. Здавалось, настав час торжества справедливості й історіографія, нарешті, віддасть належне такій непересічній особистості як перший секретар

ЦК КП(б)У. Та й привід саме випадав досить зручний – наближалось 100-річчя від дня народження Георгія Леонідовича і можна було без усяких застережень відзначити справді ювілейну дату на солідному рівні, повернути до події увагу широкої громадськості.

Однак, очевидно, повний брак напрацювань щодо непростого життєвого шляху, суспільно-політичних поглядів і спадку Г. Пятакова апріорно нелегка справа розплутування аж надто тугих і незрозумілих “вузлів” його біографії не привели до швидкої появи великої кількості публікацій, як це сталося, скажімо щодо таких практично рівновеликих (або порівняльно співмірних) у Комуністичній партії, радянській державі статей як Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов’єв, М. Бухарін, М. Риков, К. Радек, Х. Раковський...

Щодо більшості перерахованих, як і ряду інших, особистостей існувала доволі широка зарубіжна і емігрантська література. Її надбання, як відправні, оперативно всотовувались радянською історіографією, доповнювались надзвичайно багатим і практично незайманим до того архівним матеріалом, привели буквально до буму публікацій в союзних центральних і місцевих видавництвах, у періодичній пресі. Однак, стаття Г. Пятакова і далі залишалась у тіні. Чи то московські наукові центри вважали, що перше слово тут має бути за українськими істориками, чи ще з якоїсь причини, проте, окрім як у так званих “обоймах” тих, хто боровся з наростанням тоталітаризму в радянській державі і, врешті, став його жертвами, ім’я Георгія Леонідовича не згадувалось. Та хіба ще у новітніх відтвореннях деяких раритетів¹.

В Україні ж до нього звернулися лише два історики, принаймні лише вони оприлюднили свої дослідження, пов’язані з діяльністю Г. Пятакова. Це були статті наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (потім Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України) Михайла Сапуна і завідувача відділу історико-політичних досліджень того ж інституту, автора даної праці Валерія Солдатенка.

Перший прагнув збагнути феномен Г. Пятакова впродовж усього життя, намагався прослідкувати всі головні віхи його біографії, зокрема у 1921 – 1937 роках (умовно можна назвати цей час післяукраїнським періодом життя героя)².

Він планував підготувати монографічну наукову біографію Георгія Леонідовича Пятакова, однак передчасно пішов з

життя, так і не встигнувши реалізувати цікавий і багатообіцяючий задум. Автор цих рядків зосереджувався більше на дослідженні діяльності Г. Пятакова в Україні, тобто переважно у дореволюційний час, у 1917 – 1920 роках, коли Георгій Леонідович піднявся на найвищі щаблі партійно-політичного, державного життя³.

Власне, публікації 80-х років, в тому числі і у співавторстві з М. Сапуном⁴, стали органічним продовженням роботи автора над історико-революційною проблематикою, до якої він був причетний впродовж попередніх десятиліть. Однією з прикметних рис тих праць було поступове і неухильне введення до наукового обігу фактів, документів і матеріалів, які торкалися різних сторін діяльності Г. Пятакова⁵.

В. Солдатенку було довірено зробити наукову доповідь на зборах громадськості республіки з нагоди 100-річчя від дня народження Г. П'ятакова, підготувати відповідальні біографічні нариси про Георгія Леонідовича до поважних підсумкових видань енциклопедичного характеру⁶, а також супроводжувально-критичні сюжети до серії документальних публікацій⁷.

Подальша непроста політична кон'юнктура (після 1991 року) практично унеможливила розпочату роботу. Спорадичні коротенькі довідки і сюжети в окремих працях⁸ лише відтворювали давно добре відомі віхи життєвого шляху Г. Пятакова і демонстрували бажання їх авторів уникнути чітких політичних оцінок.

Створюється враження, що російські історики “застигли” на одному рівні сприйняття і оцінки особистості Г. Пятакова, не роблять жодних зусиль, щоб розширити знання про нього, скупо дозуючи у своїх працях давно відому інформацію⁹.

Подив викликає зокрема те, що у довідкових матеріалах до видання невідомих документів В. Леніна колишні співробітники Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині – Російський державний архів соціально-політичної історії) навіть не згадують про діяльність Г. Пятакова на вищих партійних посадах в Україні¹⁰.

Це повною мірою стосується і, здається, не перший погляд, ретельнішої довідки фундаментального енциклопедичного видання про вищі органи влади СРСР і їх керівництво¹¹. Про щось ґрунтовніше, аніж скупі фактологічні довідки, у російській історіографії взагалі мова не йде.

Журнал “Комуніст України”, прагнучи ознайомити громадськість з ідеалами, політичними позиціями, які відстою-

вались визначними діячами комуністичного руху Компартії України в минулому, вмістив до 110-річчя від дня народження Г. Пятакова статтю, яка синтезувала напрацювання попередніх публікацій автора даного твору¹², а невдовзі – підбірку матеріалів, які проливають світло на засади створення КП(б)У¹³.

Гадається, що вирішити у такий спосіб давно назрілу проблему – створення наукового біографічного нарису про Г. Л. Пятакова – не можна. Слід, який залишила в долі України така масштабна, яскрава особистість, якою був Георгій Пятаков, безперечно, сам по собі уже заслуговує на спеціальне монографічне дослідження. Цим не тільки буде дано відповідь на цілу низку питань суто наукового змісту і характеру, але й зроблено внесок у формування об'єктивного фактологічно-теоретичного підґрунтя для предметних, неупереджених дискусій, які ведуться в суспільстві навколо ролі комуністів у нашій вітчизняній історії. Як відомо, вони часом набувають надзвичайної емоційної напруги ще й тому, що в своїй основі мають не стільки достовірні факти й оригінальні документи, скільки вигадки, довільне, не завжди коректне препарування досвіду і його уроків.

Можливо, праця про життєвий шлях Г. Пятакова стане в нагоді молодому поколінню, яке у певний час входячи в свідоме життя, обираючи орієнтири, незмінно розв'язує довічне питання – що добре і що погано, чий приклад вартий наслідування, а чий – ні.

Означене найбільшою мірою і спонукало підготовку пропонуваної книги.

I. СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ

---

1. Родина

Коли подружжя Пятакових чекало на чергове поповнення, сподівалися, що це буде дівчинка. Власне, можна сказати й більше. Саме таким було палке бажання обох батьків, особливо матері, яка виношувала під серцем вже четверту дитину. В сім'ї підростало троє синів – Олександр, Михайло та Леонід – останньому на той час йшов другий рік.

І знову – хлопчик! Він з'явився на світ 6(18) серпня 1890 року. Щасливий від того, що все врешті добре скінчилося, батько жодних розчарувань не відчув. Попередні плани миттю відлетіли кудись. Четвертий хлопець! Для Леоніда Тимофійовича це означало хіба що – бути ще одній дитині – і тоді вже неодмінно дочці. Такою була і думка Олександри Іванівни, висловлена в потаємних розмовах з чоловіком про майбутнє родини. Через три роки після Георгія на світ з'явився теж хлопчик, якого нарекли Іваном. Дівчинка Віра народилася у Пятакових лише в 1897 році.

Народженого четвертим назвали за бажанням батька на честь біблійного воїтеля Георгія Победоносця – Георгієм. Сам Леонід Тимофійович по військовій службі не вдався – пішов у відставку в чині всього-навсього підпоручика, але щось притягальне у військовій кар'єрі десь глибоко у свідомості залишалася на все життя. Чи не тому троє з його п'яти синів з батьківського благословення пішли по військовій лінії? До того ж вони мали й вищу технічну освіту.

Однак четвертого сина Пятакових частіше називали Юрієм – і родина, і друзі, “Юрій” – таким стане один з найперших і найчастіше вживаних підпільних та літературних псевдонімів Георгія Леонідовича Пятакова. Як Юрій він фігуруватиме і в ході останньої події свого життя – другого великого московського процесу у справі “ворогів народу”. Під цим ім'ям він, врешті, буде розстріляний 1 лютого 1937 року, не доживши до своїх 47 років.

Місцем народження Георгія (Юрія) Леонідовича Пятакова було містечко Городище Черкаського повіту Київської губернії, нині районний центр Черкаської області. Містечко, що розкинулося на крутих, кам'янистих берегах правої притоки Дніпра річки Вільшанки, знане з писемних документів XVI століття. Воно росло на терені давнього кам'яного поселення, "гродища", – звідси походить і назва. Під час визвольної війни (революції) проти польсько-шляхетського гніту, в 1649 році, поселення стало сотенним містечком Черкаського полку, але через два десятки років відійшло до Польщі, знову потрапивши під владу поляків. Містечко і прилеглі села дали чимало бранців Коліївщині 1768 року. А після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Російської імперії наприкінці XVIII століття Городище перетворилося на волосний центр Черкаського повіту.

Городище стало одним із центрів розвитку цукрової промисловості півдня Росії. Ще 1848 року молоді українські підприємці брати Яхненки і Ф. Симиренко заснували тут цукроварню, яка в 60-х роках давала близько 400 тисяч пудів цукру на рік.

В 1876 році сюди проклали залізничну гілку, що сприяло активізації розвитку промисловості. Того ж року виник великий, устаткований машинами й механізмами, Маріїнський цукровий завод, на якому працювало близько тисячі робітників.

Батько Георгія і був директором цього заводу. Відставний підпоручик, інженер-технолог Леонід Тимофійович Пятаков знайшов себе на технічному терені. Згодом він працював і управителем парового (з паровим двигуном) цегельно-черепичного заводу у цьому ж Городищі.

Одруження на Олександрі Іванівні Мусатовій допомогло Леоніду Тимофійовичу здійснити свої заповітні мрії про зміцнення становища в суспільстві. Вродлива Сашенька (багато молодша за свого чоловіка), була улюбленицею вельми заможних батьків, отримала класичну освіту, володіла кількома іноземними мовами, у своєму оточенні уславилася професійною, філігранною грою на фортеп'яно. Проте найважливішим з талантів Олександри Іванівни Пятакової виявився талант матері. Як і багато хто з представників різночинної інтелігенції Росії другої половини XIX століття, Пятакови в народженні і високому громадянському вихованні дітей вбачали чи не найголовніше своє суспільне призначення. Чимало тривог і болей принесуть вони своїм батькам, але Леонід Тимофійович і Олек-

сандра Іванівна мали всі підстави на те, щоб по праву пишатися своїми дітьми, справжніми індивідуумами, глибоко порядними, чесними людьми, неординарними особистостями.

Поєднавши свої, тоді ще дуже скромні фінансові можливості з коштами тестя, Леонід Тимофійович вдався до підприємницької діяльності. Він став компаньйоном акціонерного товариства “Мусатов, Пятаков, Сиротін і компанія”, яке попервах орендувало Луганський бурякоцукровий завод (власник – І. Голинський), згодом товариство придбало невеликий завод по виробництву цукру в селі Лугані Шаровської волості на Орловщині.

Промислове піднесення початку ХХ століття, в тому числі бурхливий розвиток цукровиробництва, сприяло успіхам підприємництва Л. Пятакова. В 1900 році він став одним із засновників і співвласників акціонерного “Товариства Олимського бурякоцукрового і рафінадного заводу” з основним капіталом у 800 тисяч карбованців. Завод товариства знаходився в селі Благодать Землянського повіту Воронежської губернії, недалеко від станції Касторне Московсько-Кієво-Воронезької залізниці. То було підприємство середнього розміру, на якому працювало 225 робітників і вироблялося за рік цукру-піску та рафінаду на 620 тисяч карбованців.

Правління товариства знаходилося в Києві, в будинку №5 по вулиці Кузнечній (у радянський час – Горького, а зараз – Антоновича). Цей будинок Пятакови придбали за кілька років перед тим, і, оскільки Леонід Тимофійович був директором-розпорядником Олимського товариства, то контора, звичайно, розташовувалась саме тут. Маєтність же була оформлена на Олександрі Іванівні і вона виступала в ролі домовласниці.

Для отримання додаткових коштів квартири в будинку певний час здавалися внайм, а сім'я Пятакових мешкала у флігелі, що знаходився у дворі. Тут, у домі підприємця-цукрозаводчика, котрий за старанну службу та успіхи в промисловій діяльності був удостоєний звання особистого дворянства, і його молоді, вродливої, закоханої у свою родину дружини пройшли юнацькі роки Георгія Пятакова.

Сім'я процвітала. За молодих років Георгію, так само, як його братам, не довелося піклуватися про шматок хліба. Високо ерудована жінка, Олександра Іванівна доклала всіх зусиль, щоб її діти підросли допитливими, всебічно освіченими людьми, щоб прищепити їм настійну потребу знань, непогамовний потяг до надбань цивілізації. Вона виховувала дітей у глибокій

пошані до книги, до вдумливого читання. Обов'язковим з раннього віку було вивчення іноземних мов. Через багато років в партійних, службових анкетах Георгій Леонідович вказуватиме, що він українець за національним походженням, його рідна мова – російська, вільно володіє німецькою, французькою, англійською. Постійний потяг до знань, до активної розумової роботи були закладені в ньому ще в дитинстві. Спілкування з книгою наодинці (дружба зі старшими братами, з кожним зокрема і з усіма разом не складалася), вело до того, що хлопець ріс дещо замкнутим і відлюдкуватим. До того ж він не відзначався міцним здоров'ям.

Однак були й незрівнянні часи справжнього душевного блаженства – довгі години музики, чарівної маминої музики, магічної, звабливої сили звуків Шопена, Ліста, Глінки, Чайковського, Мусоргського, Лисенка, якими постійно був виповнений дім Пятакових. Георгій теж вчився грі на роялі, непогано володів фортеп'яно, хоч при тому, як правило, ніяковів – вважав чомусь, що це не дуже личить хлопцеві, мужчині.

Що ж до політичних поглядів Олександри Іванівни, то вони, за визначенням жандармів під час слідства у справі Київського комітету РСДРП у 1912 році, були “аж надто лівими”. Якщо й врахувати певну поправку на жандармське сприйняття хоч скільки-небудь радикальних настроїв, прогресивна орієнтація інтелігентки, інтелектуалки залишається незаперечною. Напевно, це не могло не впливати на визрівання у Георгія незалежних, вільнодумних, бунтарських почуттів і поглядів. Цьому сприяло і сприйняття демократичної художньої літератури.

Леонід Тимофійович хотів бачити своїх синів мужніми, вольовими, наполегливими, технічно освіченими особистостями, спадкоємцями його справи і, звісно, маєтностей. Тому Георгій, як і старші сини Пятакових, після ґрунтовної домашньої освіти в 1902 році став вихованцем Київського реального училища святої Катерини.

Цей заклад виник на базі реальної школи, заснованої разом з жіночою гімназією київською лютеранською общиною на території, якою вона володіла в тодішньому аристократичному районі міста – Липках, по вулиці Лютеранській, 20. Будинок, зруйнований під час громадянської війни, відбудовано в попередньому вигляді в кінці 20-х років. Учбовий заклад вважався престижним в умовах промислового піднесення перших років ХХ сторіччя, хоч – як і реальні училища царської Росії взага-

лі, не був аристократичним, на відміну від більшості гімназій. Вихованці училища отримували середню освіту, набуваючи одночасно технічних знань і навичок. Система навчання була націлена на підготовку майбутніх теніків-механіків промислових підприємств або поповнення для вищих технічних учбових закладів, таких як заснований в Києві 1898 року політехнічний інститут – перший в Росії багатопрофільний вищий технічний навчальний заклад.

Те, що училище колись підпорядковувалось німецькій колонії – її лютеранській общині в Києві – не особливо бентежило батьків Георгія. Православні за віросповіданням, вони, як водиться, хрестили своїх дітей, дотримувались загальноприйнятих ритуалів. Але обидва, особливо Олександра Іванівна, з її скептично-нігілістичним поглядом на релігію, не відзначалися великою побожністю. І діти росли загалом в дусі віротерпимості та поваги до чужих поглядів і переконань. А німецька точність і пунктуальність, яка давалася взнаки більше за традицією в Катерининському реальному, не могла не викликати і бажання наслідування. Особливо, якщо враховувати високі досягнення німецької техніки.

2. Училище

З погляду на досить високий рівень загальноосвітньої підготовки Георгія, його було зараховано одразу до III класу училища. Навчання давалося легко допитливому від природи і звичаєному до систематичної розумової роботи хлопцеві. Високі оцінки з навчальних предметів давалися без особливих зусиль з боку учня. Хіба що досить сувора дисципліна пригнічувала, поступово накопичувала протестну енергію, сприяла визріванню бунтівних настроїв у душі Георгія – зовні спокійного, врівноваженого, навіть флегматичного.

В 1904 році Георгій Пятаков став членом учнівського революційного гуртка невизначено соціал-демократичного напрямку, як згодом він буде кваліфікований в автобіографії¹. Взагалі важко уявити, наскільки соціал-демократичним був той гурток. Можливо така характеристика певною мірою перебільшена. Однак подібні організації як вияв опозиційних настроїв були типовим явищем у житті учнівської молоді передреволюційної Росії. Країна стояла на порозі першої народної революції.

На той час Георгій був 15-річним юнаком. Високого зросту, з темно-рудюю шевелюрою та помітними ознаками вусів і бороди – молодий чоловік виглядав на кілька років старшим за

свій вік. Ця особливість зовнішності відзначала Георгія Леонідовича протягом усього його життя.

Завершувалось і формування особистості. Характер склався неспокійним. Важка задумливість, мовчазність, самозаглибленість свідчили про складні внутрішні переживання й пошуки. Вже тоді Георгій відчував різкий контраст між матеріальним і духовним благополуччям рідного дому і злиденністю простих людей, позбавлених елементарних благ, навіть життєвих умов. Як правило, літні місяці Юрій проводив на заводі під Городищем, коли там ще працював директором на цукровому заводі батько. Його вражала злиденність сімей копачів цукрового буряка і робітників, з дітьми яких дружив у дитинстві. З ними він без труднощів знаходив спільну мову, хоч і був для однолітків з бідних сімей барчуком, паничем. Через кілька років, коли Георгій Пятаков приверне пильну увагу київських жандармів, вони віднайдуть у своїх архівах агентурні відомості помічника начальника Київського губернського жандармського управління в Черкаському повіті: “Під час своїх приїздів до батька в Черкаський повіт Георгій Пятаков мав стосунки з особами неблагонадійними в політичному відношенні... Викликав підозру своїми дружньо-фамільярними стосунками з робітниками і селянами”².

...”Кривава неділя” 9 січня 1905 року, яка стала початком першої народної революції, сколихнула всю Росію, могутнім клекотом обурення усіх прошарків суспільства відлунилася в Києві. 12 січня оголосили страйк 600 робітників Південно-російського машинобудівного заводу. За ними – 700 робітників заводу Гретера і Криванека. Страйки тривали тут відповідно до 17 і 19 січня. Подібне відбувалося на інших підприємствах. Неспокійно було на селі. Леонід Тимофійович з тривогою розповідав удома про глухе невдоволення і заколоти, непокору адміністрації, про розгром трьохтисячним натовпом селян цукрорафінадного заводу на Хуторі Михайлівському, який належав “цукровому китові” – фабриканту Терещенкові. Для придушення виступу селян викликано військо...

Занепокоєння батька було зрозумілим. Ще наприкінці минулого року, на Маріїнському цукровому та цегельному (Балашової) заводах були знайдені революційні брошури – “Промова Петра Заломова на суді 28 жовтня 1902 року” та “Що таке політична свобода”.

Навесні 1905 року селяни Черкащини громили поміщицькі маєтки та економії, захоплювали землі, вирубали ліси, заби-

рали хліб і сіно. Жителі села Вільхово сусіднього з Городищенським Канівського повіту, озброєні вилами, сапами, камінням, відбили напад ескадрону гусарів. Навесні та влітку тут відбулося більше 60 страйків сільськогосподарських робітників і понад 120 селянських виступів.

Бунтувало студентство. Царські власті закрили Київський університет. На курсових нарадах, що відбулися там, – повідомляв ректор попечителеві учбового округу, – йшлося про те, щоб влаштувати багатолюдну сходку для оголошення страйку протесту проти існуючого державного устрою.

Не залишалися осторонь гімназисти й “реалісти”. Вихованці 6-го класу Катерининського реального училища влаштували обструкцію інспектору, на кілька днів було зірвано заняття. Учні бачили на демонстраціях і мітингах у місті. Бурхливо обговорювалась старшокласниками резолюція студентів університету і політехнічного інституту, яка закликала революційне студентство організуватися в озброєний академічний легіон для захисту населення від реакціонерів і приєднатися до вимог пролетаріату.

Одним з організаторів “смути” був Георгій Пятаков. Він увійшов до складу загально учнівського комітету, утвореного для керівництва заколотами. Це він був у перших лавах справжньої маніфестації в училищі, під час якої реалісти протестували проти жорстоких утисків молоді. Це він був одним з авторів письмової петиції про невігластво деяких вчителів, яка ходила по руках, і, як слід було чекати, врешті потрапила до дирскції. Це його довготелесу постать бачили у квітні на зборах літературно-артистичного товариства, де виступали більшовики.

Який захват викликали ті події в душі юнака! Він керував “училищною революцією”³. Саме тоді він відчув ту могутню, запальну силу, яку має слово, кинуте в розбурханий натовп вагжком.

За участь у безпорядках, за підрив навчальної дисципліни Георгія виключили з училища. Звичайно, не обійшлося без неприємностей, незграбних пояснень вдома. Особливо невдоволений був батько. Ще б пак, син такого шанованого городянина, виходець із благополучної сім’ї – заколотник! Хоча мати, схоже, суворо не засуджувала, більше мовчала. Звісно, і вона була засмучена, побоювалась, щоб сину не перекрили доступ до освіти: з його здібностями це було б не просто прикро. Для батьків то було б трагедією.

Поведінка Георгія непокоїла, в чомусь дратувала, обурювала старших братів, особливо Леоніда, який тільки-но закінчив Катерининське реальне училище і став студентом-хіміком Київського політехнічного інституту. Леонід цікавився виключно хімією, вона була тоді для нього єдиним предметом життя. Хоча ні, був Леонід Пятаков ще й активним “академістом” – прибічником студентського угруповання, яке настирливо боролось за “навчальний порядок”, проти внесення “політики” до вищих учбових закладів. Так що в родині Георгій на співчуття розраховувати не міг, більше того, опинився начебто в ізоляції. Очевидно, бунтарство Юрія мало ще одну причину. Навчання в реальному і та перспектива, що відкривалася надалі, не приваблювали юнака. Він до часу мовчки корився бажанням сімейства. Можливо, участь в “училищній революції” була якоюсь мірою протестом і проти суворої волі батька. Син підприємця виростав революціонером.

Того ж 1905 року у Георгія Пятакова трапилася досить непроста подія, тривожна і хвилююча. Він зустрівся з анархістами.

3. Анархо – бунтарство

Та зустріч влітку, коли виключений з училища Георгій приїхав до батька в Городище, була випадковою, але багато значила для запального, романтично замріяного юнака, вільного від навчання, від турбот про матеріальний добробут. Загальна обстановка, в якій він прийшов до усвідомлення своєї сили, обстановка революційного піднесення якнайкраще сприяла виявленню його бунтарського духу. Не було нічого дивного в тому, що молодий чоловік, який просто не встиг виробити в собі твердих моральних переконань, скільки-небудь усталеного світогляду, відразу без вагань поринув у стихію романтичних пригод, захопився показною, епатуючою революційністю анархізму.

Такі захоплення тоді не були рідкістю. Зокрема, в автобіографії Дмитро Фурманов писав про себе: “...Полум’яні настрої, відсутність політичної школи, штовхнули бути спочатку максималістом, далі анархістом, і, здавалося, новий жаданий світ можна було звести з допомогою бомби, безвластя, добровільності усіх і в усьому...”⁴.

За рік, в 1906-му, Георгій повернеться до навчання в реальному училищі святої Катерини, підкоряючись настирливим домаганням батька, мовчазним докорам матері, братовим за-

кликам до доброчесності й добропорядності. Та знову буде виключений з училища, на цей раз – за зухвалу суперечку з училищним батюшкою. Однак, клопотання Леоніда Тимофійовича, який користувався авторитетом у ділових колах, сприяли тому, що йому дали таки можливість завершити навчання. В 1907 році Георгій склав іспити екстерном за весь курс училища, набувши в такий спосіб середньої освіти. Але то було маловажливим, якщо не другорядним. Робота в анархістських групах протягом 1905 – 1907 років поглинала всі сили і енергію⁵.

Анархізм, продемонструвавши ще в 70 – 80-х роках XIX століття свою неспроможність як суспільно-політичної течії, виявивши безпідставність своїх претензій на репрезентацію більш-менш послідовної революційної теорії і практичну безплідність, на час першої революції в Росії значною мірою поживався.

До анархістського руху рекрутувалися народжені в умовах злиднів і політичного мракобісся самовіддані, готові до жорстокості заради справедливості представники дрібної буржуазії та інтелігенції. Ідеал вселенської федерації вільних виробничих асоціацій – комун – “анархічний комунізм”, розроблений людиною потужного інтелекту і кришталевої чесності, князем Петром Кропоткіним, привернув до себе нових лицарів.

Своїм залученням до анархізму Георгій Пятаков зобов'язаний, очевидно, одному з представників нової генерації цього руху, Іустину Жуку. Жук був уродженцем Городища, з бідної багатодітної селянської родини. Відзначався великими здібностями до навчання, закінчив училище при Маріїнському цукровому заводі, працював на заводі в хімічній лабораторії, вчився в Прусянській сільськогосподарській школі, яка невдовзі була розгромлена поліцією як осередок “революційної крамоли”. Повернувшись до Городища, Іустин Жук став організатором і ватажком групи анархістів-максималістів.

На три роки старший за Георгія, Іустин був справжнім краसेнем, відзначався богатирським здоров'ям, значною фізичною силою, надзвичайною хоробрістю. Він заражав своєю гарячістю, енергією усіх, хто з ним зв'язувався, був організатором кількох анархістських груп, які згодом увійшли до Південної федерації анархістів-комуністів⁶.

В кінці 1908 року група Жука з метою “експропріації” каси вчинила збройний напад на контору Маріїнського цукрового заводу, де працював Леонід Тимофійович Пятаков. Георгій

не мав відношення до цього “ексу”. Схоплений через кілька місяців, Іустин Жук зі спільниками був засуджений до страти. Смертний вирок замінили довічною каторгою. Звільнення відомому на всю Росію анархістові, який відбував покарання в Шліссельбурзькій фортеці, принесла тільки Лютнева революція. Під час Жовтневого збройного повстання 1917 року в Петрограді Жук був командиром шліссельбурзьких червоногвардійців. А в жовтні 1919 року І. П. Жук, комісар Карельської дільниці Петроградського фронту, загинув в бою з білогвардійцями; посмертно був нагороджений орденом Червоного Прапора⁷.

Як свідчить Георгій Леонідович у своїй автобіографії, в 1905-му він вів активну анархістську роботу серед селян і робітничої молоді; був керівником гуртка в 50 чоловік. З гуртків Пятакова і Жука склалася експропріаторська група на чолі з Жуком. Після експропріації, як це звичайно було в практиці анархістів, гуртки розпадалися⁸.

Восени 1907 року Георгій Пятаков увійшов до автономної групи київських анархістів, яка протягом довгого часу готувала замах на генерала В. Сухомлинова – командуючого Київською військовою округою і одночасно – Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Від замаху анархістів у Києві спритного кар’єриста врятувало переведення у грудні 1908 року до Петербурга і призначення начальником Генерального штабу, а через кілька місяців – військовим міністром Росії.

У найвизначніших акціях І. Жука Г. Пятаков безпосередньої участі не брав. Але їх спілкування було доволі активним. Ось як про це свідчать поліцейські документи – зведення жандармів Києва за січень 1909 року: “...Іустин Жук стояв на чолі Черкаської групи анархістів-комуністів і був душею всіх розбійних нападів, які мали місце 1907 і 1908 років в Черкаському повіті; він перебував у найтісніших зносинах з членами Катеринославської групи анархістів-комуністів; приймав також участь у розбійному нападі на цукровий завод Матусовського в 1907 році, був учасником перестрілок зі стражниками біля містечка Бурги..., а також в Мліївському лісі. Жук мав постійне спілкування з сином директора Городищенського заводу, причому останній привозив неодноразово в містечко Городище з Києва нелегальну літературу і зброю, а також вів злочинну агітацію серед місцевих селян, котрих Іустин Жук збирав на сходки...”⁹.

Полум'яні настрої і слова, постійний ризик приваблювали, захоплювали анархіста "Юрія", як його знали у різних групах. Він щиро вірив, що новий, справедливий світ можна створити з допомогою безвладдя, загального прагнення до особистої свободи. Причетності Георгія до експропріацій, будь-яких інших практичних дій місцевих анархістів не виявлено. Цілком можливо, що до того просто не дійшло. Однак, він користувався дедалі зростаючим впливом серед товаришів. Навіть Іустин Жук вирізняв Юрія за неабияке вміння пропагандиста, за винахідливість і впертість у відстоюванні своєї точки зору. Очевидно саме тоді сформувалися екстремістські підвалини поглядів та закладалися наріжні камені майбутньої лівизни політичної поведінки Пятакова-політика.

Однак, невдовзі настала важка внутрішня криза. Результати роботи, вочевидь, виявились неістотними. "Анархіст-комуніст кропоткінського гатунку", яким вважав себе тодішнього Георгій Леонідович, остаточно розчарувався у вченні "абсолютної свободи". Через багато років в автобіографії він зізнається: "Анархістська практика відштовхувала. Анархістська ідеологія... не задовольняла"¹⁰. Мабуть, Георгій переніс анархізм як дитячу хворобу. Проте вона не пройшла безслідно.

4. Захоплення марксизмом

Невгамовний розум, настирлива вдача шукали виходу. Бакунін, Кропоткін, Лавров були вже вчорашніми кумирами. Вони не давали відповідей на питання, які мучили Георгія. Він дійшов цілком певного висновку – їхні ідеї, їхні методи вели повз те головне, могутнє, що визрівало в Росії і було унаочнено революцією, – повз пролетаріат як потенційно могутню, перспективну силу. Дедалі більшу увагу привертати соціал-демократи. Марксизм видавався капітальним, фундаментально переконливим вченням, а його речники – передовими загонами суспільного поступу. І як впевнено вони набирали силу! Яким внутрішнім переконанням віяло від більшовицьких брошур і листівок, від промов агітаторів РСДРП! У цієї невеликої партії, яка порівняно недовго існувала, однак уже змогла яскраво і самобутньо зарекомендувати себе в 1905 – 1907 роках, вгадувалося її велике майбутнє.

Читав Юрій запоем, без будь-якої системи. Зацікавився вченням Дарвіна – хіба можна не бути матеріалістом, познайомившись з працями цього вченого, які яскраво розкривали всезагальні закономірності розвитку природи.

Але справжнім одкровенням виявилася праця Георгія Плеханова “До питання про розвиток моністичного погляду на історію”. Тисячі революціонерів Росії через цю книгу прийшли до марксизму. Вирішальним чином вона вплинула і на Георгія Пятакова. Сподобалася ґрунтовністю, логічністю аналізу і публікація Володимира Ільїна “Розвиток капіталізму в Росії”¹¹. Очевидно, саме тоді сформувався стійкий інтерес Г. Л. Пятакова до питань політичної економії, який він проніс через усе життя.

Прихильність до анархізму в молоді роки, наступні розчарування, самотужне засвоєння теорії марксизму, відсутність міцних, усталених зв'язків з робітничим середовищем – усе це не могло не позначитись на глибині засвоєння революційної ідеології, на формуванні характеру і світогляду молодого марксиста. В марксизмі Г. Пятакова якнайбільше приваблювало те, що відповідало особистим тогочасним уподобанням – ідея революційного вибуху. Саме вона стане провідною пятаковською зорею в політичній діяльності.

В 1907 році Георгія Пятаков став студентом економічного відділення юридичного факультету Петербурзького університету – для цього довелося попередньо скласти екстерном іспит з латинської мови за курс класичної гімназії, без чого не можна було потрапити до вищого навчального закладу¹². Це, однак, для юнака, який володів на той час німецькою і французькою мовами, не складало великих труднощів.

Роки навчання в столичному університеті були часом великої розумової роботи. Вивчав Карла Маркса, класиків політичної економії – Кене, Сміта, Рікардо. Став зрозумілим і близьким своєю стрункістю та випуклістю стрижневої ідеї Марксів “Капітал”, який до того здавався неприступним Монбланом. Зачитувався новою економічною літературою. Великий інтерес викликала історія народного господарства Росії. Захоплювався статистикою, особливо математичною статистикою. Відкривав для себе Спінозу, Канта, Фіхте, Гегеля. В автобіографії писав: “На 1910 рік я оформився цілком і безповоротно як ортодоксальний марксист”¹³.

Російська соціал-демократична робітничка партія переживала тоді важкі часи. Після поразки революції 1905 – 1907 років саме на неї падали найтяжчі удари охоронного і карального апарату самодержавства. Найменш стійкі й витривалі елементи меншовики-ліквідатори ладні були пожертвувати нелегальною партійною організацією. Однак, в умовах царської, поліцейської

Росії РСДРП, навіть за умови використання будь-яких можливостей відкритої, легальної роботи, не могла в своїй основі не бути партією революційного підпілля. Тому лінія ліквідаторів означала відмову від партійної програми, прийнятої в 1903 році, від боротьби за демократію і соціалізм. Ліквідатори виражали тенденцію до перетворення партії революційного пролетаріату на реформістську організацію, на втрату нею бойових якостей борця проти експлуататорського ладу в Росії.

З іншого боку – більшовики-одзовісти, виразники “лівої” помилки – своєю вимогою відмови від участі в легальних політичних організаціях втілювали загрозу відриву партії від масового робітничого руху, перетворення її на сектантське утворення.

Чималою перешкодою у справі консолідації марксистської партії в Росії, розмежування в ній революціонерів і опортуністів завдавала примиренська лінія Л. Троцького. Його спроби примирити і поєднати більшовиків та меншовиків-ліквідаторів зрештою грали на користь ліквідаторів.

Частина меншовиків на чолі з Георгієм Плехановим виступала за збереження нелегальної партії, проти ліквідаторства. З цією метою вони йшли на зближення з більшовиками. Їх називали меншовиками-партійцями, або “плехановцями”.

В столичній організації РСДРП, де починав діяльність як соціал-демократ Г. Пятаков, об’єднаної студентської організації партії не існувало. В деяких вищих навчальних закладах, в тому числі – в університеті – діяли групи соціал-демократів – студентів. Петербурзький комітет, який багато разів зазнавав розгромів охранки, мав зв’язки зі студентськими соціал-демократичними групами, через них впливав на учнівську молодь, здійснюючи керівництво через свого представника.

В кінці 1910 року Юрій Пятаков встановив зв’язки з університетською групою і вступив до РСДРП, пізніше вважав цей факт початком свого членства в Комуністичній партії. В усякому разі саме так він засвідчував у багатьох власноручно заповнених анкетах. І мабуть ця обставина вирішальним чином впливала на науковців, коли вони, наприклад, у примітках до Повного зібрання творів В. І. Леніна, до публікацій стенограм, протоколів партійних з’їздів і конференцій, у збірниках документів, довідково-енциклопедичній літературі позначали 1910 рік як дату вступу Г. Пятакова до більшовицької партії¹⁴.

Проте наявні документи не дозволяють з певністю говорити, яким саме був напрямок соціал-демократичної групи Петер-

бурзького університету, які саме погляди поділяв Георгій Леонідович у найперші місяці свого перебування в РСДРП. З огляду на лінію поведінки Г. Пятакова в наступному, “київському” періоді його діяльності в 1911 – 1912 роках, можна припустити, що він належав на перших порах до меншовиків-партійців, у всякому разі ідейно був найближчим саме до цієї течії, якщо навіть організаційно і не був з нею пов’язаним. (Зрештою практично до таких же висновків у останніх публікаціях прийшов і дослідник М. Сапун, хоча спочатку він також вважав 1910 рік роком вступу Г. Пятакова до більшовицької партії, не зовсім виправдано ототожнюючи самооцінку героя і визначення ним самим партійного стажу з організаційним входженням до більшовицької частини РСДРП).

Вступ Георгія Пятакова до Російської соціал-демократичної робітничої партії збігся в часі з початком в Росії нового революційного піднесення. Влітку 1910 року значно активізувався страйковий рух робітничого класу. Смерть Льва Толстого, що настала 7 листопада того ж року, дала поштовх новим проявам революційної активності мас – політичним демонстраціям і страйкам. Більшовикам Петербурга, діяльність яких в той час спрямовував Я. Свердлов, вдалося залучити передову частину столичного пролетаріату до широкої політичної кампанії з вимогою скасування смертної кари, яка справила вплив на громадське життя всієї Росії. 11 листопада на вулиці Петербурга вийшло не менше 10 тисяч маніфестантів. 7 і 8 листопада в петербурзьких навчальних закладах почалися хвилювання, відбулися сходки студентів. Демонстрацію студентів на Васильєвському острові та на Невському проспекті розіграла кінна поліція з козаками. Третьюкурсник юридичного факультету університету Г. Пятаков був одним з організаторів цієї акції. Агенти охоранки інформували, що ентузіазм, який охопив молодь, нагадує 1905 рік.

Кінець 1910 року ознаменувався в політичному житті Росії “сазоновськими днями”, названими так за ім’ям Єгора Сазонова, бойовика партії соціалістів-революціонерів. 15 липня 1904 року Є. Сазонов кинув бомбу в карету міністра внутрішніх справ Росії Плеве. Так було страчено за вироком есерів жорстокого і послідовного охоронника самодержавства, душителя визвольного руху. Відбуваючи покарання на Нерчинській каторзі в Зерентуї, Єгор Сазонов на знак протесту проти знущання тюремників над в’язнями 28 листопада 1910 року покінчив життя самогубством, випивши отруту. Звістка про цю подію

стала каталізатором нового вибуху обурення передової громадськості Росії. “Сазоновські дні” продовжили “дні толстовські” початку листопада 1910 року.

За активну участь у студентському русі, в університетських “безпорядках” періоду “толстовських” і “сазоновських” днів Г. Пятакова було вперше заарештовано. Три місяці він пробув у в'язниці “в адміністративному порядку”, затим наказом міністра освіти в числі інших студентів був виключений з університету. Доповненням до покарання було вислання з Петербурга до Києва, на батьківщину¹⁵.

II. У ПОШУКАХ БЕРЕГА

---

1. Серед київських соціал-демократів

У якої людини, що після довгої відсутності повертається додому, до родини, млосно, радісно не защемить серце, не ворухнеться ніжність, не налинуть найприємніші спогади?

Однак Гергій Пятаков не міг наповнитися такими почуттями сповна. До них додавалася природна тривога – як складеться спілкування в сім'ї, де на подібне, зовсім не триумфальне повернення зовсім не очікували. Проте і вдіяти вже нічого не можна було. Та й Петербург, участь у підпіллі, в масових виступах додали змузнілому 20-річному юнакові впевненості в собі, рішучості. Тому ніяковість заглушив швидко, а переконання у правильності обраного шляху додавали душевних сил.

Юрій приїхав додому наприкінці квітня 1911 року. Пристав Либідського поліцейського околотку справно повідомляв начальнику губерньського жандармського управління, що колишній студент Санкт-Петербурзького університету Георгій Леонідович Пятаков, який обрав місцем проживання Київ і перебуває під негласним наглядом поліції у відповідності з приписом пана Київського поліцеймейстера від 5 травня 1911 року, поселився у помешканні своїх батьків, в будинку № 5 по вулиці Кузнечній¹.

Пошук контакту з партійною організацією Києва пройшов напрочуд швидко. Від своїх земляків, що вчилися в Петербурзі, він знав про місцевих соціал-демократів, мав найнеобхідніші явки та рекомендації.

На той час Київська організація РСДРП поступово, але впевнено відновлювалась після погромів і розвалів періоду реакції. На ряді промислових підприємств вдалося зберегти нелегальні організації і групи. Продовжував діяти загально-міський партійний комітет, а при ньому – пропагандистська колегія, організаційна та профспілкова комісії. Працювало не менше 10 партійних груп і пропагандистських гуртків на заводах, фабриках і в майстернях, а крім того – студентські групи

в університеті, політехнічному і комерційному інститутах, на вищих жіночих курсах, партійні осередки в легальних товариствах і клубах.

Збереження впливу організації в найтяжчі часи переслідувань багато де в чому завдячувалось професіональним революціонерам, які були вислані до Києва відбувати адміністративні покарання за участь у революційному русі. Серед них відзначалася група робітників із Сормова, зокрема – В. Романов, П. Керженцев, меншовик-партієць В. Аверкін (згодом член Київського комітету, з яким активно співпрацював Георгій Леонідович), більшовик І. Чугурін (на початку 1911 року його з Києва направили на навчання до ленінської партійної школи в Лонжюмо у Франції). Зусиллями цих працівників в кінці 1909 року утворився Тимчасовий комітет РСДРП, котрий деякий час очолював меншовик-партієць Н. Кац-Капелінський. Однак, на початку 1911 року, одночасно із забороною легального журналу “Гудок”, було заарештовано майже увесь склад комітету.

17 квітня 1911 року стався новий провал. Було вирішено провести збори, на яких планувалося обговорити хід підготовки до свята Першого травня під виглядом прогулянки на човнах по Дніпру. Але внаслідок пильності поліції, яка “сиділа на хвості” активних соціал-демократів, “човнярів” заарештували в розпал водної прогулянки-зібрання.

Проте партійна організація продовжувала роботу. До складу комітету ввійшла Євгенія Бош, на той час тверда більшовичка, що завоювала високий авторитет в організації. В. Аверкін згадував: “Починаючи від толстовських днів, що пройшли під бойовими гаслами, на нашому робітничому обрії з’явилася “Ніна Павлівна” – Бош Є. Б. Вона відразу здобула прихильність з боку пропагандистської колегії, комітету і з боку робітників. До її поглядів приєднувались, як до безперечних, її докази брали на віру... Вона – ця “Ніна Павлівна” – уміла перероджувати людей...”².

В. Аверкін описує святкування Першотравня у Києві 1911 року. Того дня, відгукнувшись на заклик Київського комітету, робітники Південноросійського заводу, заводу Гретера і Криванека, інших підприємств вийшли на вулицю, “...замість прапорів були червоні квіти на грудях і в руках; обидва боки Хрещатика червоніли квітками. Поліція нас не чіпала, але великих скупчень не допускала. Тут знову т. Бош у перших лавах, – “Ніна”, скрізь “Ніна” з робітниками, посміхається, розмовляє,

пускає дотепи і, кінець кінцем, не одне гаряче серце запалила ця чарівна “Ніна Павлівна”³.

Важливу роль у зміцненні Київської організації РСДРП відіграли зв’язки з В. Леніним і більшовицьким центром, який було відновлено в кінці 1910 року. Невдовзі з лідером більшовиків у Парижі зустрілася активна працівниця Київської організації О. Розмирович (“Киянка” за підпільним ім’ям), яка була сестрою Є. Бош. Крім важливої інформації В. Ленін отримав явки і адреси для зв’язку з київськими соціал-демократами. Відновилася переписка, налагодилася пересилка літератури – Центрального Органу РСДРП газети “Социал-демократ” і популярного органу більшовиків “Рабочей газеты”, який видавався спільно з меншовиками-партійцями у Парижі. “Восени 1910 року, – писала згодом Є. Бош, – починається регулярне листування з Надією Костянтинівною (Крупською – В. С.) і тов. Леніним”⁴.

До Київської парторганізації, а також її комітетів різних складів входило чимало меншовиків-партійців. Але провідну роль відігравали більшовики, і робота організації чимраз більше набирала радикального характеру. Меншовики-партійці, хоч їх з більшовиками і розділяли принципові незгоди щодо диктатури пролетаріату, в тактичних питаннях, зокрема у ставленні до ліквідаторства, підтримували більшовиків. В результаті Київська організація твердо стояла на позиціях партійності. Політичне обличчя соціал-демократів Києва яскраво відображає, наприклад, листівка з нагоди п’ятих роковин царського маніфесту 17 жовтня 1905 року. В ній говорилося, що робітникам необхідно “організуватися політично і під прапором робітничої партії проводити боротьбу за своє політичне визволення.

Тільки нелегальна робітничка партія спроможна домовити те, чого не дано сказати легальним організаціям. Тільки партія здатна у відповідь на урядові безчинства викликати масовий рух, здатний змести поліцейські перешкоди і безоглядну сваволлю кривавого уряду”⁵.

Всередині парторганізації фракційної боротьби практично не було. І більшовики, і меншовики-партійці в основному злагоджено працювали разом. Меншовик-партієць, член Київського комітету Д. Шварцман у своїх спогадах пояснював це тим, що вся увага організації була зосереджена на боротьбі з ліквідаторами, яких розцінювали як “агентів столипінського режиму”. Свою роль грала і недостатня поінформованість про тонкощі фракційних стосунків у закордонних партійних верхах. Фракційну боротьбу і багаточисельність угруповань київ-

ські соціал-демократи вважали тоді виключно результатом “емігрантщини” – відірваності від російських організацій і незнання умов і потреб місцевої роботи.

Київська організація мала зв’язки з Л. Троцьким, редакцією газети “Правда”, що видавалась у Відні, отримувала звідти листи і соціал-демократичну літературу.

Однак вплив троцькістських поглядів у Києві був обмеженим.

Ліквідатори, або як їх ще називали “легальні марксистки”, “легалісти”, головним чином представники інтелігенції, спиралися на професійні спілки, на легальну організацію – “Клуб трудящихся лиц в конторских и торгово-промышленных заведениях”, який після неодноразового закриття поліцейськими властями був відновлений під назвою “Научно-художественный клуб”. Він став ареною гострої ідейної боротьби з ліквідаторами. Активний учасник Київської організації тих часів О. Ростовський (Валентин) згадував: “Не було партійного зібрання, на якому не було б відтінено негативне значення ліквідаторів: в кожній резолюції з будь-якого завгодно питання обов’язково можна було натрапити хоч на пару слів про “столипінських соціал-демократів, як їх глузливо звали. Під час кожної кампанії обов’язково творчу роботу партії протиставляли руйнацькій роботі ліквідаторів...”⁶.

В таку непросту, навіть суперечливу обстановку потрапив Юрій. Потрібен був час, перевірка теоретичних уяв практичним досвідом, щоб остаточно визначитись у політичних орієнтаціях, надійно пристати до котрогось із берегів, відчути під ногами той ґрунт, який би став опорою подальшого поступального руху. Щоправда “колишнього студента” не полишали плани завершення навчання. Однак бурхливі події та захоплююча діяльність, що прийшлася явно до душі, дедалі відкладали їх реалізацію, щоб згодом і зовсім перекреслити задуми.

Врешті йому поталанило. Доля звела зі справді непересічними особистостями, у яких чимало можна було запозичити до власного арсеналу принципів світосприйняття, поведінки, боротьби.

Велике враження своєю нестримною енергією, благородною імпульсивністю справляв “товариш Серго” – Георгій Орджонікідзе, який приїздив до Києва як представник Більшовицького центру і уповноважений ЗОК (Закордонної організаційної комісії) по підготовці загальнопартійної конференції РСДРП. В кінці липня 1911 року Київський комітет провів нараду, на

якій на доповідь Серго було схвалено заходи щодо підготовки конференції. Комітет підтримав ідею утворення РОК – Російської організаційної комісії та обрав до неї свого представника (меншовика-партійця Я. Соколіна).

Відтоді Київ став одним з центрів підготовки VI партійної конференції. Кияни налагодили зв'язки з парторганізаціями в Росії, закордонними центрами. Робота по скликанню загальнопартійної конференції, яка мала покласти край нестерпному далі стану розладу, – відзначав В. Ленін, – почалася “з запрошення однієї з найсильніших тоді організацій – Київської”⁷. “Російська організаційна комісія по скликанню конференції” (РОК), яка оформилася у жовтні 1911 року і провела велику роботу по підготовці конференції РСДРП в січні 1912 р., була справою парторганізацій, що працювали в Росії – разом з Київською – Катеринославської, Тифліської, Бакинської, Єкатеринбурзької. До них незабаром приєдналося ще 20 організацій.

Серед нових знайомих була і Ганна Пригоровська, вчителька музики. Вона належала до старшого покоління соціал-демократів – тоді їй виповнилося 50 років – і була Ганна Миколаївна палкою прихильницею Г. Плеханова. Г. Пригоровська багато років вела партійну роботу в Києві. В 1904 році вона була “схоплена на гарячому” – поліція нагрянула до неї на квартиру якраз у той момент, коли господарка з допомогою ручного друкарського станка розмножувала прокламації до Першого травня. В 1909 році вона була знову заарештована в Москві і засуджена до трьох років ув'язнення у фортеці⁸. З Олександрю Іванівною Пятаковою у Пригоровській були спільні мистецькі інтереси, саме через маму Юрій і встановив зв'язок з Ганною Миколаївною. В її особі він познайомився з представницею поміркованої соціал-демократії з багаторічним досвідом пропагандистської роботи. У неї молодий марксист вчився техніці цієї роботи, прийомам конспірації. Через Пригоровську Юрій зміг встановити зв'язок з Г. Плехановим, чого давно прагнув.

В особі Давида Шварцмана, типографського складача за фахом, активного працівника Київської парторганізації, до думки якого прислухалися, Юрій Пятаков мав зразок стриманості, обачності, обережності. Майстерний конспіратор, Шварцман не раз спритно викручувався з філерських пасток⁹.

Але найбільшого впливу на Юрія справила Євгенія Бош. Як пише у спогадах О. Ростовський (Валентин), вона “була безумовно однією з найповажніших в організації. Її порівняно

старший вік, особисті зв'язки з керівниками – закордонними товаришами В. І. Леніним, Н. К. Крупською, щиросердна відданість партії – все це дало їй змогу завоювати високий авторитет і загальну пошану товаришів. Коли Євгенія Богданівна, завжди скромно вдягнена, серйозна й витримана, з'являлася на наших зібраннях, балачки якимось мимохіть набували ділового характеру, і робітники, особливо молодь, серйозно бралися до діла... Є. Бош не любила довгих балачок, суперечок та дискусій. Але її кожне слово пройняте було щирим переконанням та глибокою революційністю, через що їй трудно було їй суперечити в дискусіях. Проміж себе ми завжди казали, що Є. Б. Бош – “типова більшовичка”. І справді, в ній сконцентровано було все краще, що дав більшовизм нашій партії – прямотинійність, щиросердна відданість революції, непохитна віра в остаточну перемогу пролетаріату та ідейна твердокамність”¹⁰.

Вона вміла перероджувати людей, – свідчить В. Аверкін, – “яскравим прикладом чого є те, що видатний тоді член організації т. Пятаков із плехановця зробився лєнінцем”¹¹.

В. Аверкін точно відзначав суть еволюції Георгія Леонідовича – “із плехановця зробився лєнінцем”. Хоча, звичайно, “зробився” не відразу. Складним, суперечливим був той процес. Самолюбство – важкі пута свідомості людини, які заважають визнати помилковість своєї позиції, збивають на манівці. Так було в житті Юрія не раз. Тоді, в Києві 1911 – 1913 років, на початку революційної біографії, Євгенія Богданівна стала для Юрія маяком. Мужність поведінки цієї важко хворої жінки після арешту в квітні 1912 року могла вразити кого завгодно. Тверда в переконаннях і невтомна в роботі, здатна поділитися останнім і уважна до кожного, хто працював поряд, ніжна, любляча матір – Євгенія Богданівна одна, залишивши заради революційної роботи багатого чоловіка, виховувала двох дочок – Ольгу і Марію, на той час 14 і 15 років, – володіла дивовижним внутрішнім магнітом, що могутньо притягав. У неї було щось таке, що Юрій бачив у своєї матері – поєднання бойовитості, цілеспрямованості і тендітності, жіночності.

Г. Пятакова і Є. Бош дедалі поєднувало глибоке почуття, в основі якого була щира й велика взаємна повага. Через деякий час, у сибірському засланні, вони стануть подружжям, хоч і не повінчаються – оформлення шлюбу через церкву було для них неприйнятним, а інакшої форми не існувало. Вони разом пройдуть через випробування й тяготи еміграції, разом не-

втомно працюватимуть для партії, для революції. Спільними будуть у них і упередження.

2. Партійні будні

Без будь-яких ускладнень Г. Пятаков органічно влився у роботу київських соціал-демократів. Його освіченість, молодеча енергія, настирність, вміння спілкуватися з людьми за найскладніших умов, у будь-якій, щонайскладнішій аудиторії відразу відвели йому помітне місце серед нових колег.

Юрію довірили роботу пропагандиста Міського районного партійного комітету, за тодішньою назвою – “району”, одного з трьох у міській організації. До нього Г. Пятаков увійшов як представник загальноміського комітету партії. Сухорляву фігуру “товариша Петра” з кошлатою рудою шевелюрою (за яку він отримав одну з кличок у філерів зовнішнього спостереження – “Рижий”) часто можна було бачити на заводі Гретера і Криванека, у районі Арсеналу, на якому активно діяв робітничий гурток “звездистов” – читачів і пропагандистів легальної газети “Звезда”, попередниці “Правды”, що виходила в Петербурзі і відіграла помітну роль в агітаційній і пропагандистській роботі марксистів. Регулярно бував “товариш Петро” і в “Клубе трудящихся лиц...”. Пропагандист Міського району був звичайно спокійним, зосередженим, трохи похмурым, доки не починав говорити – то розмірено, то запально, однак завжди просто й переконливо. Тоді перевтілювався – постать оживала, очі спалахували.

Клуб, який містився у будинку 63 по вулиці Великій Володимирській, об’єднував близько 600 членів, серед них – багато соціал-демократів – робітників різних підприємств Києва. Кілька кімнат, скромно, навіть бідно обставлених, вечорами наповнювала гамірлива робітнича маса. Слухалися реферети, обговорювалися останні новини, розгорталися жваві дискусії. До послуг відвідувачів – газети, бібліотека. Клуб використовувався багатьма силами для зустрічей, ділових розмов. Його існування підтримувалося інтелігенцією міста, в середовищі якої було чимало меншовиків-ліквідаторів, вони ж домінували в правлінні. Але як благодійницька освітня організація клуб відіграв роль нейтрального пункту, який був потрібен і ліквідаторам, і плехановцям, і більшовикам, і українським лібералам-поступовцям.

Відвідувати клуб було не зовсім безпечно, оскільки він перебував під пильним наглядом поліції. Відповідальні праців-

ники, відомі охранці, бували тут рідко. Але новачку Юрію, хоч він і перебував під негласним наглядом, небезпека впасти в око жандармам, принаймні якийсь час не загрожувала. Тому він бував у клубі часто. Діяльна, жива атмосфера підносила настрій. Навіть постаті філерів, що сновигали біля входу, якое по-особливому бадьорили, “тренували” нерви.

Г. Пятаков став членом пропагандистської колегії – розумового стрижня організації. Збиралася колегія регулярно, практично щонеділі, розглядала питання стосунків з ліквідаторами, роботи в клубах та профспілках, видання і поширення робітничої преси, організації пропагандистських гуртків, страхування, міжнародної політики тощо.

На засіданнях колегії опрацьовувались теми для виступів на масовках та зборах, аналізувались виступи, що вже відбулись. Розпочалась велика робота по підготовці виборчої кампанії до IV Державної думи. Кожному членові колегії було призначено тему, яку він мав розгорнути в реферат. Обговорювались також проблеми марксистської філософії, політичної економії, етики. Г. Пятаков тут особливо відзначався, потрапляв у центр уваги, захоплюючи слухачів широтою ерудиції, бездоганністю логічних конструкцій у гарячих диспутах з приводу модних тоді філософських течій емпіріокритицизму, емпіріомонізму.

Не так інтенсивно працювала літературна колегія, до якої протягом довгого часу Г. Пятаков входив разом з О. Ростовським. Написані тут прокламації передавались на розгляд і затвердження комітету. Налагодити пересилку прокламацій у потрібній кількості від закордонних партійних центрів не вдавалося, а залучити літературні сили з числа київських літераторів годі було й думати – там неподільно панували ліквідатори.

Багато уваги приділяв Г. Пятаков справі друкованої пропаганди. Ця робота, традиційно широка і активна у Києві, була поставлена на серйозну основу, багато де в чому визначала ефективність впливу Київського комітету РСДРП у масах. Не багато було в партії таких організацій, що за умов нелегального існування, під важкими ударами жандармів розвинули б так широко агітаційну роботу з допомогою друкованого слова, як київська.

Переважна більшість листівок і прокламацій виготовлялась в приватних друкарнях на прекрасній техніці. Багато робітників-друкарів належало до РСДРП, зв'язок з ними комітету

налагоджувався через Давида Шварцмана. Охранка, яка мала справу не з віддрукованими на гектографі простенькими листками, а з прекрасно виданими прокламаціями, довгий час не могла натрапити на слід таємничої “друкарні Київського комітету РСДРП” – так позначався кожний примірник поліграфічної продукції. Звісно, це особливо лютило жандармів. На виданнях часто позначалась і кількість примірників, звичайно – 4 – 5 тисяч.

На всі значні події поточного життя київські соціал-демократи відгукувалися прокламаціями. Вони кликали трудящих до гуртування навколо РСДРП, до створення міцної нелегальної партії, до активної боротьби за свої права. З допомогою листівок значною мірою готувалися і скеровувалися страйки, важливі політичні кампанії.

Г. Пятаков дедалі частіше брав участь у підготовці текстів прокламацій, здобуваючи дедалі більшого визнання. Один з тих, хто тісно співпрацював тоді з Георгієм Леонідовичем, О. Ростовський пізніше писав про свого товариша: “З не меншою пошаною (ніж до Є. Бош – В. С.) ставилися в організації й до секретаря Київського комітету т. Петра – Георгія Леонідовича Пятакова.

Він був людиною ще зовсім молодого. Року 1910 (насправді – 1911-го – В.С.) виключили його з другого курсу юридичного факультету Петербурзького університету за участь у студентських рухах.

Про Г. Пятакова розповідали, що в Петербурзі професори пророкували йому учену кар’єру. І справді, т. Петро мав до того всі дані – широко освічений, доскопало знаючи чужоземні мови, маючи велику ерудицію, особливо в питаннях політико-економічних, прекрасну пам’ять і незвичайні здібності, т. Пятаков у галузі теоретичного знання безумовно стояв на той час вище за всіх учасників київської організації. Але ці широкі знання не глушили в ньому живого духа боротьби, а тільки робили ще яснішим і ширшим його революційний світогляд. Характерною рисою т. Пятакова була повна терпимість та відсутність будь-якого упередженого погляду”¹².

3. Визначення позиції

13 листопада 1911 року відбулася загальноміська партійна конференція Київської організації РСДРП. Обговоривши питання оцінки моменту, констатувавши, що найближчим завданням робітничого класу і його партії є повалення царизму і встановлення демократичної республіки, конференція підкрес-

лила необхідність ізоляції ліквідаторів, зміцнення нелегальної марксистської партії, енергійного використання легальних організацій трудящих. Було позитивно оцінено участь Київського комітету в підготовці загальнопартійної конференції, обрано на ній делегата від Києва – ним став Давид Шварцман. Заслухано звіт попереднього комітету і обрано новий його склад. Секретарем комітету стала Євгенія Бош. Резолюції конференції киян були надруковані в “Социал-Демократе” і “Рабочей Газете” – вони мали загальнопартійне звучання і значення.

Виразом довіри молодому партійцю, котрий нещодавно увійшов до організації, визнанням заслуг і сподіваннями на примноження громадської активності стало обрання до комітету Георгія Пятакова.

Київські соціал-демократи розгорнули діяльну підготовку до загальнопартійної конференції. Було створено вісім нових партійних груп на підприємствах. Зміцнювались районні комітети – Міський, за котрий перед Київським комітетом відповідав Г. Пятаков, його звіти кілька разів схвалювались керівним органом загальноміської організації; один з найстаріших в місті – Подільський, яким опікувалась Євгенія Бош. Відновлено Шулявську (колишню Заводську) районну організацію. Почалася робота по організації ще одного району – Деміївського.

Посилилась ідейно-політична робота комітету. В листівках, виданих в кінці 1911 – на початку 1912 років, лунали заклики до боротьби проти самодержавства, до зміцнення партійних організацій. Відбулися активні політичні виступи – мітинг протесту робітників проти розправи царизму над соціал-демократичною фракцією Державної думи. З ініціативи киян було проведено збір коштів на допомогу голодуючим Поволжя.

Виконуючи доручення Київського комітету РСДРП, в січні 1912 року Юрій здійснив поїздку до Петербурга – приводом до неї було влаштування особистих справ у столичному університеті. Взагалі, поїздка була грубим порушенням постанови про висилку Г. Пятакова до Києва і не пройшла непоміченою. На молодого революціонера накопичувався компромат...

Значною подією в історії партії стала VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП в січні 1912 року. Скликана зусиллями більшовиків, які об'єднали у боротьбі з ліквідаторами, примиренцями, троцькістами усі дійсно партійні елементи в РСДРП, конференція покінчила з формальним об'єднанням в одній партії революціонерів і опортуністів.

Загальнопартійна конференція означала корінний поворот і в долі Юрія Пятакова. Празькі рішення, які поставили поза партією меншовиків-ліквідаторів, відновили керівний партійний центр, озброїли робітничий рух програмою роботи в умовах революційного піднесення. Для багатьох членів партії, в тому числі й Плехановця Г. Пятакова, визнання рішень VI конференції було пробним каменем, на якому перевірялося їхнє ставлення до партії, до революції. Георгій зробив свій вибір, хоча рішення далось нелегко, супроводжувалось болісним розривом з давніми симпатіями до свого поважного вчителя і наставника – Г. Плеханова, авторитет якого доти не викликав жодного сумніву.

В лютому 1912 року почалося обговорення рішень Празької конференції в Київському комітеті. До Києва знову приїхав Серго, обраний до Центрального Комітету. Членом ЦК став і київський делегат Давид Шварцман. Більшовицьке керівництво надавало великого значення представництву Київського комітету в ЦК РСДРП, для чого кандидатура тодішнього плехановця Д. Шварцмана видавалася особливо доречною, уособлюючи зміцнення союзу більшовиків з меншовиками-партійцями у місцевих організаціях.

Рішення Празької конференції викликали великий інтерес і були схвалені Київською організацією.

Повідомляючи В. Леніну про ці рішення та про справи організації, Г. Орджонікідзе писав 24 лютого: “Скрізь і всюди просять резолюції, тільки шкода, що їх нема у великій кількості, пліть по кілька екземплярів на адреси, які є. В Києві дуже міцно. Щотижня виходять листки і ведеться робота... Визнано одностайно загальнопартійність”¹³.

Резолюція Київського комітету на доповідь свого делегата на VI конференції дає чітке і повне уявлення про його позицію. Видана в Києві у вигляді листівки, вона мала поширення в багатьох організаціях партії. До Закавказзя її привіз Г. Орджонікідзе. Кілька районних організацій Москви прийняли київську резолюцію як свою власну.

У документі киян констатувалося, що на Празькій конференції були репрезентовані всі найважливіші місцеві організації РСДРП. Національні організації – як називали соціал-демократію Королівства Польського і Литви, Соціал-демократію Латиського краю та Бунд (Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії) – запрошені до Праги – не надіслали на конференцію своїх делегатів – не так через небажання своїх членів, як за директивами центрів. Київський комітет вітав кон-

ференцію як “перший серйозний крок по об’єднанню всіх, хто визнає програму РСДРП, як всеросійської організації свідомого пролетаріату”, визнав конференцію, а також “обраний нею Центральний Комітет установами загальнопартійними, а їхні директиви обов’язковими для себе”¹⁴.

Поряд з зазначеними у документі містилися й інші положення, що засвідчили вже плехановські настрої авторів. В резолюції, зокрема, говорилося, що обстановка розбрату і взаємної недовіри в партії напередодні конференції не сприяла її скликанню. Відсутність на форумі делегатів національних організацій і відмова від участі в його роботах представників ряду течій всередині російської соціал-демократії (Г. Плеханов та інші), – констатувалося в постанові, – стало серйозним гальмом на шляху до об’єднання соціал-демократії. Виходячи з цього, автори визначали найважливіше завдання, що стояло перед відновленням Центральним Комітетом: зробити все, що в його силах, для об’єднання всіх партійних елементів соціал-демократії Росії, не зупиняючись для цього перед скликанням найближчим часом нової загальнопартійної конференції за участю всіх місцевих російських організацій, всіх “націоналів” і представників усіх внутріпартійних напрямів¹⁵.

Значний вплив тут мала поведінка Г. Плеханова, який займав невиразну позицію щодо Празької партійної конференції, від участі в ній ухилився, ще в грудні 1911 року фактично розірвав союз з більшовиками. Під приводом боротьби проти “фракційності” більшовиків-ленінців і проти розколу РСДРП він намагався примирити радикалів із поміркованими елементами. В 1912 році плехановці разом з троцькістами, бундівцями і ліквідаторами виступили проти рішень Празької конференції РСДРП.

Хитання плехановців мали місце і на самій Празькій конференції. З вісімнадцяти її делегатів шістнадцять були більшовиками, двоє (Д. Шварцман від Києва та Я. Зевін від Катеринослава) – плехановцями. В. Ленін згодом характеризував поведінку останніх на конференції наступним чином: “Було всього два меншовики-партійці: від Києва тримався архікоректно і йшов загалом разом. Від Катеринослава – тримався архісклочно, але й він не покинув конференції, а тільки вносив “протести” в дусі Плеханова”¹⁶.

Плехановський вплив позначиться і на поведінці “товариша Петра”, коли він в квітні – червні 1912 року працюватиме секретарем Київського комітету РСДРП. Але то буде пізніше.

Відразу ж після Празької конференції Київська організація партії стала однією з опорних для Центрального Комітету РСДРП. Через неї до парторганізацій Росії пересилалися найважливіші документи, нелегальна література, листівки. Весною 1912 року кияни отримали листівку ЦК “За партію”, ленінську “Виборчу платформу РСДРП”, брошуру “Всеросійська конференція Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії 1912 р.”. Частина цієї літератури привіз до Києва у березні Серго. Надходила вона і через контрольовані Г. Пятаковим підставні адреси нейтральних осіб, або тих, хто співчував соціал-демократам. Після арешту Георгія в червні жандарми зуміли розшифрувати один з листів із-за кордону, знайдених під час обшуку: “Візьміть негайно літературу за адресою: Київ, Перша Слобідка, Хрещатицька набережна, будинок 225 (чорного), квартира Абрамовича. Спитати Сару від Надії Костянтинівни”¹⁷.

Робітники Києва першими в Україні прилучилися до загальноросійського руху протесту проти нового кривавого злочину царизму – розстрілу 4 квітня 1912 року робітників, що страйкували на золотих копальнях на Лені, в Сибіру. На заклик Київського комітету РСДРП 9 квітня залишили роботу пролетарі Південно-російського машинобудівного та Дніпровського механічного заводів. Київський комітет ухвалив закликати всіх робітників міста до одноденного страйку-протесту. Страйки відбулися 11 – 12 квітня 1912 року, охопили понад 20 найбільших підприємств. Дружними були страйки у друкарнях, організацію яких взяв на себе Юрій. Учасники одного з них, на пропозицію “товариша Петра”, ухвалили резолюцію-протест, яка 12 квітня була опублікована в газеті “Звезда”: “Ми, робітники друкарні Лубковського” в Києві, припинивши на один день роботу, приєднуємося до спільного протесту, що його підносить робітничий клас Росії, проти звірячого вбивства наших товаришів на Ленських копальнях. Просимо, щоб ви, наші представники в Державній думі, вимагали негайно розслідувати цей кричущий злочин і притягти до відкритого суду його винуватців...”.

Квітневі страйки злилися з першотравневими. Арешти партійних комітетів, проведені жандармами 16 – 17 квітня, послабили страйковий першотравневий рух, але не зірвали його. В Києві страйки супроводжувалися зборами і масовками. Усі страйки на Україні від 9 квітня до 1 травня 1912 року (близько 65, з 26 тисячами учасників) – мали політичний характер. В

основі політичних вимог страйкарів була революційна платформа, висунута Празькою конференцією РСДРП.

4. Під невиситим жандармським оком

Діяльність київських соціал-демократів непокоїла й III відділення Міністерства внутрішніх справ. 17 березня 1912 року начальнику Київського охоронного відділу надійшов звітний лист: “З огляду на те, що пан київський губернатор надіслав примірник прокламації від 8 лютого під заголовком “Як вести вибори до Думи”, надрукованої від імені Київського комітету РСДРП, Департамент поліції просить вас повідомити, які є в вашому розпорядженні відомості про склад Київського комітету, місце зберігання друкарні, що виготовляла прокламації, а також про осіб, які складали і розповсюджували ці документи...”¹⁸.

Працювати в російських охоронних відомствах вміли. Та що вміли! Багато істориків вважають, що свого часу то були найпрофесійніші інститути в світі. Рідко кому з революціонерів вдавалося приховувати свою діяльність більше трьох – шести місяців. Досвід, тотальне слідкування, філігранні навички філерів і провокаторів робили свою справу.

То ж не дивно, що на момент появи згаданого листа причетні до складання київських прокламацій (серед них – Є. Бош, Д. Шварцман, Г. Пятаков та ін.) були не лише відомі. Практично кожен їх крок контролювався. А якщо й були “послаблення” – з обшуками, арештами не поспішали – то й вони робилися свідомо. Не дати до часу революціонерам вловити, що вони вже не вільні в своїх діях, а, слідкуючи за ними “з відстані”, намагатися захопити в поле зору й контакти з тими, хто тільки-но розпочинав політичну роботу, прагнучи викрити всю мережу.

Однак і революційна робота – то не застигла статика, вона постійно розвивається, удосконалюється, нерідко випереджаючи навіть уяви про неї “зацікавлених” спостерігачів, рішуче відриваючись у своєму темпі від дій тих, хто в своєрідному “змаганні” за фахом волів би не відставати.

Адже чого варті здібності тих особистостей, що вдаються до протиправних, антидержавних дій! То й доводиться нерідко наздоганяти, виправляти те, що якимось “прогавили”, або й взагалі – не могли передбачити.

19 березня 1912 року начальник Харківського губернського жандармського управління “цілком секретно” повідомляє своїм

київським колегам: “За відомостями, одержаними мною з агентурного джерела, якому можна вірити, у київській соціал-демократичній організації проводиться у даний час серйозна робота”¹⁹.

Жандарми мали декілька “агентурних джерел”. Одне з них – добровільні, найчастіше анонімні інформатори, які інформували про дії і плани революційних партій, організацій. Звичайною, досить поширеною практикою була перлюстрація поштових надходжень осіб, запідозрюваних у протидержавній діяльності. Перлюстрація була для охоранки нелегальним, забороненим законодавством методом добування інформації. Її використання в розшуку супроводжувалось суворою таємницею, доступ до неї мало обмежене коло поліцейських чинів. Надсилаючи начальнику Київського губернського жандармського управління полковнику Шределю дані про участь Георгія Пятакова в студентському русі під час його навчання в столиці, Департамент поліції супроводжував їх листом зі стандартним набором застережень: “Надсилаючи при цьому, цілком конфіденційно, виключно для особистих міркувань при проведенні Вами розшуку, агентурні відомості за №669, маю честь інформувати Ваше Високоблагородіє, що відомості ці ні в якому разі не можуть бути пред’явлені стороннім особам, незважаючи на службове їх становище, і, зрозуміло, не можуть бути залучені до слідства чи переписки, що проводяться в порядку Положення про державну охорону. У випадку, якщо зміст цих відомостей викликає необхідність слідчих дій, то такі можуть здійснюватись, але при обов’язковій умові збереження в таємниці джерела, яке послужило підставою для вжиття тих або інших заходів”²⁰.

Найбільш певним, точним і ефективним джерелом інформації була агентура у середовищі революційних партій і організацій. Природно, її створення було справою копіткою – тому вдавалися до її послуг обережно, у більшості – за крайньої потреби. На початку квітня 1912 року Охоронний відділ у Києві в донесенні Департаменту поліції змушений був визнати: “Відсутність поки що у відділу агентури, яка задовільно знала б склад місцевого комітету РСДРП, а також техніку цієї організації та осіб, що в даний час проводять активну роботу в Києві, не дозволяють дати певну відповідь на наказ за №97788. Опрацьовуючи зараз цілком таємні документи, доводиться знову зупиняти увагу на членах “Научно-художественного клубу”, відкритого з ініціативи фундаторів “Клуба трудящихся лиц”...”²¹.

У відповідь надходить наказ зі столиці: “Систематичний випуск прокламацій Київського комітету РСДРП протягом останніх трьох місяців свідчить про існування у Києві міцної соціал-демократичної організації... Визнаючи припинення злочинної діяльності Київського комітету за цілком невідкладну справу, Департамент поліції вважає цілком необхідним просити Ваше Благородіє негайно вжити найенергійніших заходів до того, щоб придбати партійну агентуру і якнайшвидше ліквідувати згадану організацію”²².

Але підготовка серйозної агентури, то справа не одного дня, вирішується нелегко, нерідко значним фінансовим коштом. То ж Київське охоронне відділення, не гаючи часу вдалося до найдоступнішого і найпростішого методу – зовнішнього спостереження. Щоденники, що велися жандармами, свідчать, зокрема, про нагляд з грудня 1911 року за помешканням Є. Бош, його відвідувачами на Великій Підвальной вулиці, будинок 25. Квартира з чотирьох кімнат в глибині великого, з кількома виходами двору була зручною для зустрічей, але її заблокували філери. Можливо через той великий двір вони і дали Євгенії Богданівні “кличку зовнішнього спостереження “Дворкіна”. 1 квітня 1912 року після зборів робітниць у пральні на Фундуклеєвській, 57 філери взяли під цілодобовий догляд члена комітету більшовика Михайла Зарніцина, студента Київського університету.

Особливо важливу для політичного розшуку інформацію – про те, що Київський комітет РСДРП брав активну участь у підготовці Празької партійної конференції, а його делегат обраний до Центрального Комітету партії; про те, що член ЦК “Серго” – це Г. Орджонікідзе, який за дорученням ЦК об’їздить парторганізації в Росії і буває в Києві; що людина, яка отримує нелегальні листи від Леніна у Києві, на ім’я “Михаїл” – насправді Євгенія Богданівна Бош – охранка мала від делегата Празької конференції, члена ЦК РСДРП, згодом депутата IV Державної думи, провокатора Московського охоронного відділу Романа Малиновського. В результаті донесень Р. Малиновського, а також іншого провокатора, що теж був делегатом Празької конференції – О. Романова, жандарми були непогано інформовані про становище в партійних організаціях РСДРП, в тому числі і Київській.

Знала охранка також про поїздки Давида Шварцмана у міста Півдня Росії влітку 1912 року. Начальник Харківського жандармського управління інформував 7 липня, що з аген-

турних джерел (співробітник Іванов) йому відомо про приїзд до Харкова доповідача у справі загальнопартійної конференції (а ним був Давид Шварцман), що 1 липня у лісі за Холодною Горою відбулися збори (імена учасників відомі), на яких доповідач розповідав про партійну конференцію РСДРП за кордоном. “Доповідача не можна було ліквідувати на місці, – пише харківський жандарм, – бо це загрожувало б агентурі негайним провалом”²³.

Влучність і ефективність ударів охранки по Київській організації РСДРП у 1912 році можна пояснити вдалим поєднанням кількох методів добування інформації – матеріалів зовнішнього спостереження, результатів перлюстрації пошти підозрюваних, а після арешту – підслідних, а також даними агентів охранки у партійних організаціях.

Документи Київського губернського жандармського управління у “Справі ліквідації Київського комітету РСДРП в 1912 році” свідчать, що охранка мала безіменних інформаторів у трьох важливих явочних пунктах – Політехнічному інституті, друкарні “Прогрес”, пральні “Німфа”. Ці явки контролювалися жандармами. Була агентура і в середовищі самого Київського комітету. Після арештів у Києві, в серпні 1912 року службовці охоронного відділення доповідали Департаменту поліції до Петербурга: “Прийняті відділенням заходи до з’ясування особового складу комітету і головних діячів Київської організації шляхом набутої агентури, далися взнаки тим, що агентура відзначила помітних працівників, які мають організаційні клички “Петро”, “Федір”, “Никодим”²⁴.

5. Секретар Київського комітету РСДРП

У ніч з 17 на 18 квітня 1912 року охранка нанесла важливого удару по Київській організації РСДРП. Було заарештовано багатьох соціал-демократів, у тому числі членів комітетут – Є. Бош, І. Шільгана, М. Зарніцина. В результаті обшуків отримано документи, які незаперечно доводили їх належність до керівного ядра організації: виявлено підпільну друкарню, багато листівок.

Удар був прицільним і, можливо, з поліцейського розрахунку, для “прикриття”, (у помилковість віриться важко), “за компанію” заарештували й групу активних ліквідаторів.

Ті ж члени комітету, які уникли арешту, не знітилися, не згорнули діяльності, а, перехопивши естафету, звично продовжили роботу, намагаючись навіть активізувати її. Саме тоді Героргій Пятаков став секретарем Київської організації РСДРП.

Сталося це, очевидно, шляхом кооптації. Ніхто з інших членів комітету ролі секретаря виконувати не міг. Микола Михайлович Погосов (Погос'янц) – “Федір” напередодні арештів 18 квітня виїхав з Києва. Давид Шварцман здійснював поїздки по організаціях Півдня Росії, він був завантажений загально-партійною роботою як член ЦК РСДРП. Василь Аверкін, Григорій Серебряніков, кооптований Рувім Левік виявляли порівняно невисоку активність, обмежену здатність здійснювати загальне керівництво організацією.

В. Аверкін пізніше згадував: “Поразки організація зазнала у саме серце, але ми швидко зорієнтувалися і не показували, що Бош є серцем нашого життя – на весь зріст випростовується на партійній роботі т. Пятаков, новий секретар організації. Маса і комітет прихильно ставляться до “товариша Петра”, і ми, не покладаючи рук, працюємо далі. Одна з наших друкарень ліквідується; її переводять до мене, і я переховую її у надійних схованках (в лабораторії на курсах Пермінова, де я працюю за електротехніка), а частенько просто в себе на квартирі. Я почав працювати на гектографі; матеріал для друку постачав Пятаков, він же забирав надруковане”²⁵.

На жаль, згадана схованка у лабораторії на Київських електротехнічних курсах Пермінова (вул. Велика Володимирська, 92) виявилась ненадійною. За кілька тижнів після червневих арештів, під час технічного огляду лабораторії прихований шрифт і прокламації, в які він був загорнутий, було знайдено, і охоронники благополучно долучили його до речових доказів.

На Юрія лягли нові й зовсім непрості обов’язки. Він ніс тепер відповідальність за всю міську організацію, хоча робота її після квітневих арештів об’єктивно все ж не могла дещо не загальмуватися.

Було проведено оперативну кооптацію до районних комітетів нових працівників, узгоджено їх функції. Наближалась до завершення організація четвертого району міської організації – Деміївського. Багато сил і часу забирала діяльність пропагандистської колегії, яка не знизилася своєї активності. На першій черзі стояло проведення масовок до Першотравня. Обов’язком секретаря було написати прокламацію з нагоди свята, обговорити її на колегії пропагандистів, організувати друк і поширення.

Загалом обсяг роботи секретаря комітету РСДРП був справді велетенським. “Треба було відроджувати усю роботу, – писав

Георгій Леонідович в автобіографії. – Мені особисто довелося бути одночасно і секретарем комітету, і зберігати нелегальну літературу, і керувати нелегальною друкарнею, і писати прокламації та розмножувати їх, і відновлювати зв'язки і вести гуртки; одним словом, для нелегальних умов – дуже різноманітна робота”²⁶.

Першотравнева прокламація того року, яку склав Юрій, вдалася, як це було завжди у Київському комітеті, бадьорою і світлою. Треба було відновлювати організацію, піднімати нові сили, треба було вселяти у душі людей надію, оптимізм: “В цей день пролетаріат усього світу голосно і гордо заявляє, що він не складе зброї, не залишить поля бою до тих пір, поки не знищить ганебне ярмо найманого рабства і жахи злиднів, – в цей день він проголошує до загального відома, що несе людству звільнення від оков капіталізму і що близький той час, коли на руїнах порушеного царства експлуатації і насилля зведе він світле царство праці, свободи і рівності...”²⁷.

...Наближалася виборча кампанія до IV Державної думи, яка відкривала можливості розширення легальної роботи соціал-демократичної партії. Необхідно було розмножити надіслану з-за кордону “Виборчу платформу РСДРП”. Однак вдалося випустити лише два виборчих листка Київського комітету, як не потрібні вони були саме тут, на Київщині. Адже закон про вибори позбавляв губернію можливості мати робітничу курію, на відміну від Харківщини і Катеринославщини. Перспективи обрати до Думи на зборах виборщиків, у складі яких переважатимуть напевно пролетарські представники робітничого депутата (а ним намічався більшовик К. Чекеруль-Куш), не було жодної.

І все ж, дещо зробити вдалося. Київський комітет додавав авторитету, неухильно проводячи партійну лінію, висловлену в одній зі своїх резолюцій: “Київська організація, вирішивши взяти участь у передвиборчій роботі до IV Державної думи, ставить своїм завданням старі лозунги партійної програми:

1) Повалення монархії і заміна її демократичною республікою на основі загального, рівного і безпосереднього виборчого права з прямим голосуванням.

2) Державне страхування робітників за рахунок спеціального фонду, утвореного особливим податком на капіталістів.

3) Конфіскація поміщицьких земель і передача їх селянам...”²⁸.

Помітною подією для київських соціал-демократів – як, втім, і для всієї партії – стала поява 22 квітня в Петербурзі га-

зети “Правда”. Для поширення щоденної робітничої газети використовувався “Научно-художественный клуб”. Сюди прибували представники підприємств з різних районів міста, забирали свіжі номери “Правди”, щоб назавтра роздати газету передплатникам.

Справі поширення загальноросійського друкованого органу Г. Пятаков надавав особливого значення, інстинктивно вловивши перспективність “правдистського” руху. Чомусь вірив і в те, що осторонь співробітництва з таким органом не залишиться і його кумир – Г. Плеханов.

Однак, старійшина російської соціал-демократії не поспішав робити рішучого вибору, більше вдовольняючись позицією не заангажованого спостерігача.

У листі до Ганни Пригоровської у червні 1912 року Георгій Валентинович так характеризував тогочасне становище – ЦК партії, обраний у Празі, є не загальнопартійна, а фракційна установа В. Леніна. Меншовики-партійці не повинні приставати ні до ЦК В. Леніна, ні до Організаційного комітету Л. Троцького. В результаті розриву Г. Плеханова з більшовиками, його відмови взяти участь у Празькій партійній конференції серед меншовиків-партійців, в тому числі і в Києві, почалися вагання. Об’єктивно виходило, що кожен мав зробити вибір індивідуально. Давид Шварцман, наприклад, зробив його на користь лінії В. Леніна.

З Г. Пятаковим було складніше. Його міцно “тримали в лещатах” старі вподобання, змінити які людині честі видавалося зрадою. Не було поряд з “товаришем Петром” і Євгенії Бош, позиція, поради якої багато важили для недостатньо досвідченого політика, що все ще перебував у пошуку власного берега і щиро прагнув здійснити найправдивіший вибір. За участі Г. Пятакова – як секретаря комітету – у червні 1912 року здійснюються кроки щодо перегляду попередніх рішень. Комітет, зокрема прийняв звернення до ЦК РСДРП, текст якого відтворив поліцейський переписувач. У документі зазначалося: “Обговоривши обтяжливе становище, що склалося нині в партії, комітет Київської організації РСДРП вважає своїм обов’язком звернутися до “ЦК”, обраного на січневій конференції частини РСДРП з таким листом: Шановні товариші! Як соціал-демократи ми не повинні закривати очі на дійсність. Як партійці ми повинні перш за все піклуватися про інтереси партії в цілому. З огляду на це ми відкрито заявляємо: “ЦК” січневої конференції як Центральний Комітет партії не існує. Ми підтри-

мували його, оскільки вважали і вважаємо його створення на шляху до об'єднання всієї партії...”²⁹.

З огляду на арешти в Києві в червні та липні (Давид Шварцман після відвідин Харкова 2 липня повернувся до Києва в “супроводі” філерів Харківського жандармського управління під кличкою “Додатковий” і був заарештований 8 липня) звернення залишилося єдиним документом, який продовження не одержав і істотного практичного значення не мав.

Однак, не викликає сумніву, що його автором, або, принаймні, одним з авторів був Юрій Пятаков. Про це переконливо свідчать його листи до Георгія Плеханова у травні – червні 1912 року (були використані паризькі канали Г. Пригоровської).

Всього листів було не менше чотирьох. Перший, датований самим Г. Пятаковим 22 травня, і другий, датований публікатором “травнем – червнем 1912 року”, були надруковані в збірнику “Незаконна організація РСДРП у Києві за часів піднесення”, що вийшов 1930 року³⁰. Віднайдений у поліцейських документах виклад ще одного листа, датованого 8 червня 1912 року, дозволяє вважати його четвертим. Він розпочинається словами: “Вельмишановний Георгіє Валентиновичу! Я послав Вам і Вашим друзям вже три листи, не знаю, чи отримали Ви їх, але досі ніякої відповіді не маю...”³¹.

Отже, був і третій лист, зміст якого до цього часу невідомий. За трьома ж наявними документами можна достатньо предметно прослідкувати, над чим билася тоді думка секретаря Київського комітету РСДРП, під тиском яких сумнівів він знемагав.

“Київський комітет, – пише Юрій, – вирішив звернутися до Вас з пропозицією увійти з нами в переписку з найважливіших питань партійного життя. 2) Київський Комітет вважає, що розбіжність у питанні про Січневу конференцію не може бути тому завадою, оскільки в основних поглядах на організаційну роботу і на тактичну лінію РСДРП він, у своїй більшості, погоджується з поглядами партійних меншовиків, ідейним вождем котрих є Ви”³².

Г. Пятаков цілком довірявся Г. Плеханову у визначенні партійної лінії. Тому несприйняття останнім рішень VI конференції РСДРП, його примиренська позиція зовсім не розцінювались молодим марксистом як щось небезпечне для самого існування партії.

Слід сказати, що й В. Ленін у той момент, (можливо й з тактичних міркувань), публічно виявляв велику повагу до Г. Пле-

ханова, м'яко докоряючи в пресі за його "нейтральність" щодо Празької конференції, всіляко підтримуючи засудження Гергієм Валентиновичем дезорганізаторських дій Л. Троцького.

"Київський комітет вважає, – продовжував Г. Пятаков, – що в даний відповідальний момент відтворення і зміцнення партії ідейно і практично необхідно тісніше зв'язатися, щоб дружніше взятися до роботи та успішно провести важку і важливу справу відбудови партії та центрального апарату її". Непевність автора листа, суперечливість його позиції, зумовлена, зокрема й необхідністю рахуватись з поглядами більшості Київської організації, ясно проглядає у наступних рядках: "Ми вважаємо, що відмова з'явитися на конференцію (в Празі – В. С.) "націоналів" і Вас означає послаблення її престижу, але ніяк не говорить про фракційність її скликання. Скликалася вона як загальнопартійна. Ми вважаємо своїм обов'язком підтримати першу спробу скликати загальнопартійну конференцію та обраний нею центр. Ми це й зробили. Перша спроба новим успіхом не увінчалась. Нам треба зробити наступний крок: ще одну конференцію"³³.

Отже, за Г. Пятаковим, Празька конференція задумувалась і скликалась не як фракційна. Якщо ж на практиці вона не стала загальнопартійною, то вина в цьому не її ініціаторів, справу яких варто продовжити. Що ж до "нової конференції", то тут секретар Київського комітету, безперечно, виходив з безрезультатної, найпершої резолюції комітету, яка схвалювала, підтримувала конференцію в Празі, визнала її загальнопартійною, а рішення новоутвореного ЦК обов'язковими для себе – і водночас містила застереження: кияни вважали, що найважливіше завдання, яке стояло тоді перед ЦК, це – зробити все, що в його силах для об'єднання всіх партійних елементів соціал-демократії Росії, не зупиняючись заради цього в найближчому майбутньому перед створенням Організаційного комітету для скликання наступної загальнопартійної конференції, яка дійсно об'єднала б усю партію"³⁴.

Г. Пятаков виявляв у листах до Г. Плеханова і політичну наївність, висловлюючи сподівання, що "блок – плехановці, лєнінці, більшовики-примиренці – зуміє розвинути значну доцентрову силу, яка притягне решту", в тому числі ліквідаторів, якщо вони перестануть бути такими.

Не обійшлося і без переоцінки власних можливостей. У листі від 22 травня 1912 року Юрій пише про намір Київського комітету запропонувати лєнінському ЦК увійти в зносини з

меншовиками-партійцями, котрі ще не приєдналися до ЦК, з “націоналами”, з віденською “Правдой” Л. Троцького, щоб спільно утворити новий організаційний комітет, що не мав би ліквідаторського характеру. Якщо ЦК не фракційний центр, – гадав лідер Київської організації, – то він визнає необхідність такого кроку і пристане на це, якщо ж ні, то “у нас є можливість майже примусити його зробити це, бо фракційний центр ми підтримувати не будемо”³⁵.

Що ж, молодий марксист шукав, коливався, пропонував своє рішення проблем, яким він його бачив, керуючись в ідеалі добрими намірами об’єднання всієї партії, не помічаючи нерéalності пропонованого плану. “Якщо відповісте, – закінчував Георгій останнього листа Плеханову, – то допоможете нам орієнтуватися у заплутаному лабіринті, в якому з усіх кутків лунають злі голоси фракційних супротивників, що кличуть кожний до свого коротенького тупичка...”³⁶.

У тих листах – увесь Пятаков – незалежний, бентежний, суперечливий, націлений шукати власну лінію, принципово її відстоювати.

Можливо, у його поведінці виявлялась і така риса характеру як честолюбство. Однак, абсолютизувати її, як це робить М. Сапун, виводити вчинки Г. Пятакова із примітивної заздрості, бажання взяти реванш у Є. Бош і Д. Шварцмана за їх більший авторитет у організації, бодай у чомусь перевершити їх³⁷, гадається, не варто. Уже тоді молодий революціонер стояв вище обивательських стандартів, справді “вище літав”.

Київська організація, на той час одна з найсильніших, не могла не привернути увагу тих сил, які боролися проти празьких рішень січня 1912 року. Однак, коли агент Л. Троцького Адольф Йоффе прибув до Києва з метою залучення місцевого комітету до участі у новій, ліквідаторській конференції, йому відповіли, що кияни приймуть пропозицію лише за умови представництва на ній ЦК і організацій, репрезентованих на Празькій конференції. Як повідомляв Д. Шварцман, А. Йоффе у Києві “добряче відчитали”.

Л. Троцький від імені редакції своєї віденської газети звернувся до Київської організації з листом, в якому докоряв киянам за те, що вони стали на шлях підтримки ленінської фракційної конференції та фракційного центру і намагався схилити їх на бік свого організаційного комітету і нової партійної конференції. Але його спроби не мали успіху. Відкритий лист, опублікований у віденській “Правде” 23 квітня 1912 року, викликав

обурення і більшовиків, і плехановців у Київській партійній організації, яка нещодавно понесла важкі втрати в результаті арешту жандармами групи партійців, у тому числі членів комітету.

Відповідь Л. Троцькому за дорученням комітету написав секретар, і підписався “Товариш Петро”. Лист, надісланий до Відня Центральному органу РСДРП “Социал-Демократу” та “Рабочей Газете”, детально обговорювався, його схвалила колегія пропагандистів Київського комітету.

“В нашій організації, – говорилося в листі, – дружно працюють і меншовики, і більшовики, і правдовці (прибічники віденської “Правды” Л. Троцького – В. С.), відстоюючи свої погляди, ведучи чесну ідейну боротьбу, але ніколи не вдаючись до таких прийомів, які могли б привести до так званої фракційної бійки, – згубній міжособній війні в нашій організації досі не було місця... Очевидно, вам неприємне таке становище нашої організації... Ви бажаєте руйнувати те, що з такими труднощами будувалося протягом кількох років, ви не маєте права цього робити... Там, за кордоном, ви можете собі битися і лаятися досхочу, нам це боляче і прикро, що енергія стількох шановних і талановитих товаришів марно витрачається не на принципові питання і суперечки, не на в'яснення важливих питань партійного і суспільного життя, а на лайку, фракційну бійку і взаємні звинувачення... Сюди ж ви не смієте вносити ваші звичаї і ваші прийоми, усім, хто осмілиться сіяти смуту в наших лавах заради досягнення своїх сепаратних цілей і гальмувати нашу і без того утруднену роботу створення організації ми скажемо: руки геть...”³⁸.

Відповідь була гідною. У листі чітко, недвозначно відзначалась і безпідставність претензій Л. Троцького та його компанії виражати єдино правильну точку зору, і скандалістський, галасливий, неконструктивний характер їх поведінки, і згубність їхніх прийомів поведінки для долі партії.

І все ж лист Г. Пятакова до “Правды” Л. Троцького був вистором меншовика-партійця. З одного боку, знову стверджувалось: Празька конференція скликалася як загальнопартійна, Київська організація такою її й визнає. Однак, з іншого боку, наводячи положення резолюції комітету, в якій визнавався загальнопартійний характер Празької конференції та відновленого на ній ЦК, обов’язковість його рішень, Г. Пятаков повторює застереження, яке залишало лазівку для відступу з цієї позиції: оскільки частина партійних організацій і течій з

тих чи інших причин не брала участі в конференції і не приєдналася до неї, ЦК повинен зробити все для об'єднання усіх партійців, заради чого Київський комітет пропонує “не зупинятися перед скликанням наступної конференції”. Якщо провідні партійні організації приєднуються до ЦК (“а це, по всьому так і буде”, – впевнено писав Г. Пятаков, хоч підстав для подібного оптимізму було дуже мало), то Київський комітет визнає необхідність скликання найближчим часом наступної конференції як такого органу, що репрезентував би усі внутріпартійні течії, які мали коріння в Росії.

Далі “товариш Петро” всіляко “відхрещувався” від звинувачень Л. Троцьким Київського комітету в ленінському характері. Чому ви, товариші з Відня, – питає секретар, – вважаєте нас, киян, ленінцями? Чи не тому, що ми в даному окремому питанні пішли разом з товаришем Леніним? А якщо ви йдете до Організаційного комітету (по підготовці майбутньої “серпневої” конференції ліквідаторів – В. С.) разом з ліквідаторами, то невже ви від цього стаєте ліквідаторами?

Невже розбіжності між більшовиками і меншовиками обмежуються лише визнанням чи невизнанням Празької конференції загальнопартійною? – запитував знову “товариш Петро” і висловлював думку, що ці розбіжності глибші, істотніші³⁹.

Тоді було дано категоричну відсіч претензійним наскокам Л. Троцького, його спробам залучити на свій бік Київську парт-організацію. То було перше, поки що заочне зіткнення (по суті конфлікт) Г. Пятакова і Л. Троцького. Принцип партійності взяв гору над відвертим інтриганством...

При тому, що Г. Пятаков торував незалежний, власний шлях до істини, погляди його не були великим винятком. В усякому разі близькими до них були позиції багатьох меншовиків-партійців (плехановців) і примиренців (“більшовиків-партійців” – групи більшовиків, яка організаційно оформилася у червні 1911 р.), котрі також вважали Празьку партійну конференцію лише кроком до широкого, загальноросійського об'єднання РСДРП.

Стрижень подібних поглядів полягав у неприйнятті того, що VI конференція партії означала остаточний розрив з меншовиками-ліквідаторами, фактичну консолідацію більшовицької партії.

Звідси витікали побоювання “сектантності”, “осібності” та “фракційності” рішень VI конференції і обраного на ній Центрального Комітету. Звідси і осторога щодо рішучості і кате-

горичності всього духу “ленінської” конференції – тут термін “ленінська” носив елемент осуду.

Травень – червень 1912 року для Георгія Пятакова виявився часом вибору партійно-політичної орієнтації. Він був на роздоріжжі. Менше двох років як Г. Пятаков залучився до РСДРП, опинившись у колі меншовиків-партійців. З ними активно спілкувався і єднався, починаючи з травня 1911 в Києві, маючи себе за плехановця. Привертали увагу Георгія Леонідовича і забіяки-троцькісти, з якими він знався – Адольф Йоффе, Мойсей Урицький, а за ними – кипуча й імпозантна фігура самого Лева Троцького. Але в останніх відштовхувала схильність до авантюризму, скандалізму, склочності, нарочитої самовпевненості, неповаги до політичних опонентів.

Вирішальну роль для Г. Пятакова у тому виборі відіграли кілька факторів. По-перше, велика партійна робота в Київському комітеті РСДРП, постійне спілкування з робітниками. По-друге, значна притягальна сила такої могутньої людини, як Євгенія Бош. Нарешті – арешт в червні 1912 року, судовий процес у листопаді 1913-го в Києві. Саме після цього Г. Пятаков став більшовиком, обравши цей шлях, очевидно, значною мірою в результаті збігу обставин.

І тут – так само, як в період розриву з анархізмом в 1907 році – коливання, пошуки, невпевненість...

6. Арешт. Слідство. Суд

Будинок Пятакових на вулиці Кузнечній, 5, після арешту Євгенії Бош перетворився на одну з основних баз Київського Комітету, сюди було переведено архів комітету, склад нелегальної літератури, тут діяла переносна друкарня. Контора підприємця Леоніда Тимофійовича Пятакова давала непогане легальне прикриття. На літо Олександра Іванівна з найменшою дитиною – Вірою – виїхала до Криму. Леонід Пятаков у Ростові служив тоді в армії, Михайло був десь на далекому Мурмані.

Однак і платні захисники режиму “не дримали”: скоро будинок Пятакових перетворився на об’єкт пильної уваги з боку Київського охоронного відділення. Нещодавно призначений його новий начальник – окремого корпусу жандармів підполковник Леонтьєв – швидко переконався: акція під назвою “Ліквідація Київської організації РСДРП”, проведена, здавалось досить-таки успішно 17 квітня 1912 року, все ж до припинення діяльності есдеків у місті не привела. Кволо спрацювала внутрішня партійна агентура – другорядні в організації люди, далекі від

верхівки. Годі було чекати від них серйозної інформації⁴⁰. І все ж один з агентів інформував про те, що під час сходок в Золотоворотському сквері 15 червня та на Трухановому острові 17 червня були присутні переважно друкарі й складачі, представники Київських друкарень, члени страйкового комітету. Доносив, що обговорювалися питання влаштування загально-міського страйку друкарів, і що організатором та керівником обох сходок був “товариш Петро”. І ці ж дані підтвердилися матеріалами зовнішнього спостереження за “товаришем Петром”⁴¹.

Вийти на нього вдалося ще 9 червня в результаті вдалого “улову” агентурних відомостей через поштову службу. Там працювали акуратні, уважні люди, повз них не пройшло непоміченим, що спадкова козачка Олена Макаренко, яка мешкала по вулиці Жилинській, 56, квартира 3, вела партійне листування, частково зашифроване, отримувала літературу закордонного видання від якогось “Івана Миколайовича”, котрий нещодавно виїхав з Києва до Цюріха. До того ж “Іван Миколайович” спілкувався з еседеками, у тому числі – помітною діячкою організації РСДРП “Ганною Миколаївною”. Партійне листування та нелегальна література передавалася О. Макаренко за призначенням – “Ганні Миколаївні” і “товаришу Петру”⁴².

Обшук у Олени Макаренко дав жандармам переконливі докази – листи. З них з’ясувалося: “Ганна Миколаївна” є спадковою почесною громадянкою Ганною Миколаївною Пригоровською, що мешкає по Великій Васильківській вулиці, 186. Це була “давня знайома” охоронному відділу⁴³.

“Взявши слід”, ревні служажки відразу відчували – “пахне” новим великим “уловом”. Провівши 9 і 11 червня труси на квартирі Г. Пригоровської, впевнившись, що знаходяться на “вірному шляху”, жандарми залишили Г. Пригоровську і О. Макаренко на свободі для “розробки зв’язків” і виявлення особи “товариша Петра”. Результат прийшов практично відразу – вже 10 червня Г. Пригоровська дала наглядові “діловий зв’язок” з якимось інтелігентом, що проживав по вулиці Кузнечній, 5, квартира 3⁴⁴.

Все збіглося досить точно. За описами філерів зовнішнього спостереження, той самий “інтелігент” з Кузнечної, 5 потрапив в їх зону під кличкою “Рудий” ще 22 травня. Тоді до Києва здійснив блискавичний візит “Шатун” (він же “Єгиптянин”) – відомий діяч одеських еседеків Мойсей Урицький, колишній студент Київського університету, який протягом двох днів спілкувався з молодим інтелігентом з Кузнечної. Тоді над Києвом

зарядили дощі, і філери дали супутникові “Шатуна” кличку “Дощовий”⁴⁵. Тоді цьому зв’язку чомусь не надали належного значення, а можливо й просто вичікували, дедалі накопичуючи матеріал. Цей же “Дощовий”, за даними внутрішньої агентури – “товариш Петро”, був організатором сходок у Золотоворотському сквері та на Трухановому острові у червні⁴⁶. Сумнівів не залишалося. Вже можна було наносити удар напевне – нагрянути на Кузнечну, 5. Але то був би й такий крок, який міг обірвати нитки зв’язків “товариша Петра” зі співниками. Навіщо ж лякати “здобич” передчасно. Тому за будинком по Кузнечній, 5 з 10 червня було встановлено цілодобовий нагляд⁴⁷.

І він дав непогані результати. Протягом кількох днів “Дощовий” не помічав пагляду, “подарувавши” кілька цінних “ділових зв’язків” – з електромонтером Василем Аверкіним (кличка спостереження “Мокрий”) – він жив неподалік, на Великій Васильківській, його контакти з “Дощовим” були особливо частими. 15 червня в Золотоворітському сквері агенти “взяли” від “Дощового” Боруха Шлосберга (“Громового”), складача друкарні Круглянського. Всі вони були учасниками згаданої сходки на Трухановому острові. Підтвердилися часті контакти “Дощового” з Ганною Пригоровською. Тим часом на адресу останньої прийшов лист з Парижа, автором якого виявився Георгій Плеханов. Отримати свою кореспонденцію Пригоровська не встигла.

Лише 13 червня “Дощовий” помітив сліжку і занервував, заметушився. Увесь наступний день він зі старим чоловіком років 60-ти (як виявилось Леонідом Тимофійовичем Пятаковим) присвятили візитам до міської Думи, до присяжного повіреного Слуцького, до банку, крамниці. Кілька разів “Дощовий” зустрічався з “Мокрим”, бував у Г. Пригоровської.

Справа з’ясувалася достеменно: “Рудий”, “Дощовий”, “товариш Петро” – одна й та ж особа, а її справжнє ім’я – Георгій Леонідович Пятаков⁴⁸.

Тепер зволікати було вже ні до чого. І в ніч з 19 на 20 червня 1912 року в Києві були проведені обшуки⁴⁹. А вже ранком підполковник Леонт’єв готував переможного рапорта, яким телеграфував до столиці, директору Департаменту поліції:

“Ніч на двадцять сього червня Києві даними цілком секретних документів розроблених зовнішнім спостереженням і агентурних відомостей проведено ліквідацію особам стоять на чолі Київської організації есдеків крапка Проведено двадцять два обшуки, заарештовано чотирнадцять осіб крапка У ко-

лишнього студента Петербурзького університету Георгія Леонідова Пятакова знайдено партійне листування Центральним комітетом і Плехановим кома велика кількість нелегальної партійної літератури виданих Центральним і Київським комітетами прокламацій також рукописи заготованих закликів крапка Результатом обшуків документально встановлюється що Пятаков є секретар Київського комітету під кличкою Петро є підстави вважати що серед затриманих члени того ж Комітету крапка Незалежно цього обшуками знайдено типографський шрифт гектографічна маса папір заготовлений для техніки також обширне листування крапка Розробка матеріалів проводиться подробиці донесенням крапка”⁵⁰.

Після арешту Георгій Пятаков перші тижні перебував в одиначній камері поліцейського околотку.

То був перевірений жандармами прийом. “Випробовуючи” майже всіх, хто притягався у політичних справах, до винесення рішення про подальші запобіжні заходи заарештовані спеціально утримувались у поліцейських дільницях разом зі злочинцями, пов'язаними та іншими представниками злочинного світу і соціального дна. Вважалося, що це ставало непоганою “психологічною” підготовкою “політичних” до майбутнього слідства – насправді ж було жорстоким моральним шантажем.

Щоправда, на особливо “важливих птахів” з числа політичних це не поширювалося. А Георгій Пятаков був саме таким. З цієї причини його утримували у поліцейській дільниці в одиначній камері.

...Перший допит, “по-свіжому”, ротмістр Голембієвський провів того ж дня, коли Г. Пятакова заарештували, 20 червня. До подиву ротмістра, Г. Пятаков відразу заявив: “Я належу до РСДРП з власного переконання”. Втім, сумніву у слідства й без того бути не могло. Адже у Г. Пятакова під час обшуку у великій валізі жовтої шкіри були вилучені сто примірників тексту “Виборча платформа Р. С. Д. Р. П.”, видана Центральним Комітетом, брошури “Всероссийская конференція Рос. Соц. Дем. Партии 1912 года”, видрукована в Парижі, номери нелегальної “Рабочей Газеты”, листівки і прокламації Київського комітету РСДРП, нарешті – власні листи заарештованого закордонним центрам есдеків. Але визнання не під тиском доказів, а без спроб “викрутитись”, добровільно з гідністю – таке в практиці бувалого служачи траплялось нечасто. Однак досвід тут же підказував й інше – саме з такими погордними інтелігентами далі “працювати” буде важко. Забираючи

провину на себе, вони нізащо не згоджуються давати будь-які свідчення проти товаришів, заводять слідство у безвихідь. Одним словом, “тверді горішки”...

Як і очікувалось, усякі зв'язки зі спільниками Г. Пятаков рішуче заперечував: “Від кого, яким способом одержав усе в мене знайдене, назвати відмовляюсь... Малюнок друкарської каси на листку зробив я, щоб замовити її... Рукопис, що починається словами: Товариші! Пора до діла братися! написав я для промови до робітників-друкарів...”⁵¹.

На допиті 11 липня у підполковника Іванова, відповідаючи на звинувачення в антиурядовій діяльності, захищаючи справедливість положень партійної програми, Юрій говорив: “Жодна спілка не може повалити наявний політичний та соціально-економічний лад. Основне завдання – полегшити муки народження свідомого пролетаріату, що може взяти в свої руки власну долю й зробити соціальний переворот. Але щоб пролетаріат дійшов свідомості, потрібна політична воля, тим-то соціал-демократія є тільки найдалекогляднішим авангардом пролетаріату, що найближча його мета – цілковита демократизація Росії”⁵².

Спроби зробити уточнення щодо речових доказів під час наступного допиту також не дали нічого істотного. “Щодо прокламацій, описаних в протоколі трусу, показую таке, – говорив Г. Пятаков: всі означені прокламації дані мені на зберігання, коли і ким – назвати відмовляюся. Щодо рукопису, позначеного в пункті 6, показую таке: складено цей рукопис мною, як начерк для виголошення промови перед зборами робітників одним з пропагандистів Київської організації РСДРП. Як в цьому випадку, так і в майбутньому, членів партії називати відмовляюся...”⁵³.

Так, Юрій виявляв неабияку твердість. Він знав, на що йшов, і був готовий до будь-яких випробувань. “Дорогий тато! – писав батькові на аркушику зі штемпелем “Контора Київської губернської тюрми”. – Ось знову довелося писати на штемпельованому папері... (Юрій нагадав свій перший арешт у Петербурзі, коли вперше писав додому через тюремну контору. – В. С.) Що робити? Тепер уже надовго. Зрозуміло, ти вкрай незадоволений, але до якої міри? Чи будеш ти мені допомагати?.. Прости, дорогий татусю, за клопоти, але... така очевидно, моя доля... Почуваю себе добре, тільки без книг важко... Тепер для мене головна турбота – вийти з тюрми здоровим духом і тілом... Втім, за тобою право зріктися непокірного сина...”⁵⁴.

Леонід Тимофійович не зрікся бунтівливого сина. Він зробив усе, щоб полегшити його становище у в'язниці, щоб до нього потрапила хоч якась література. Словна використав усі свої зв'язки, щоб визволити сина з-під арешту. Разом з дружиною вони не раз зверталися до різного роду чиновників змінити міру запобіжного заходу щодо сина і звільнити його з в'язниці до суду. Мотивували те вкрай розладнаним станом здоров'я⁵⁵.

Медичне обстеження підтвердило побоювання батьків – відповідним актом засвідчено загальну слабкість організму арештованого, втрату ваги, біль у грудях, катар легень туберкульозного характеру, малокрів'я, нервово розладнання. Невтішним був і загальний висновок – в умовах ув'язнення хвороба легень може розвиватися і стає Юрія неодмінно погіршиться⁵⁶.

Однак всі клопотання були відхилені “через тяжкість звинувачень проти Георгія Пятакова і покарання, що йому загрожують”⁵⁷.

Однак батьки не полишали зусиль, підключали знайомих високо посадових осіб, посилалися на загострення хвороби серця у матері – Олександри Іванівни⁵⁸ і, врешті-решт, домоглися свого – 24 січня 1913 року Георгію Пятакову змінюють запобіжну міру – випускають під заставу у 40 тис. карбованців до суду⁵⁹. Л. Пятаков – старший знайшов дуже солідну на той час суму, хоч це поставило його на межу банкрутства.

Повз увагу підполковника Леонтєва не пройшла та світла ніжність і трепетна турбота, яку похмурий, їжакуватий в'язень виявляв до матері. У найпершому листі з Лук'янівки від 29 червня 1912 року Юрій писав батьку: “Матуся! Ось думка, що мучить мене над усе. Що з нею? Як вона пережила мій арешт? Що зараз робить? Де? Як здоров'я?... Вона, напевно, в Криму, – нехай там побуде якнайдовше, адже зі мною, бідненька, ще намагається...”⁶⁰.

Серед документів, захоплених під час трусу 20 червня, був лист матері Георгія, в якому вона висловлювала критичні думки щодо політичного режиму Росії, писала про самодурство й тупість правлячих кіл, про придушення свободи, про переслідування кращих людей, нерідко змушених залишати батьківщину і виїжджати за кордон. А 20 червня обшукали тільки флігель, де жив “Дощовий” – квартири батьків, які були у від'їзді, не зачепили: чи то не зважилися, чи то взяли таку багату “здобич” у флігелі, що забули про можливість використання з антидержавною метою і батьківського помешкання. А може, й просто втомились. Відбиті ж у листі матері погляди

наштовхували на думку про можливу спільність Олександри Іванівни Пятакової та її сина в антиурядовій діяльності. В усякому разі начальник Київського охоронного відділення підполковник Леонт'єв надіслав 14 серпня 1912 року листа директору Департаменту поліції, у якому повідомляв: “Опрацюючи матеріали, взяті під час обшуку в арештованого Г. Л. Пятакова, жандармський підполковник А. А. Іванов, що проводив дізнання, звернув увагу на власноручний лист матері Пятакова Олександри Іванівни, уродженої Мусатової, що хоча й стосується 1906 року, але дуже виявляє аж надто ліві її політичні погляди на речі. Листа відділення взяло на опрацювання – з огляду на те, що, робивши обшук 20 липня у Г. Л. Пятакова, не обшукали кімнат О. І. Пятакової та її чоловіка Л. Г. Пятакова, бо вони на літо виїхали з Києва”⁶¹.

Стурбована мама повернулася 23 липня 1912 року з Криму до Києва, не дочекавшись кінця курортного сезону. Не дивлячись на переконливі прохання Георгія Пятакова, рідні сповістили її про арешт сина, і вона, природно, не могла спокійно продовжувати відпочинок.

Не дивно, що Леонт'єву прийшла в голову хитра, “багатообіцяюча” ідея: використати для одержання додаткової інформації перше ж побачення матері з сином у в'язниці. Зважаючи на особливо теплі стосунки між ними, враховуючи немицке підвищення емоційності під час жаданої зустрічі, можна було сподіватися на те, що рідні люди забудуть про безпечність і прохопляться про цікаві для слідства речі.

Розрахунок виявився точним. На побаченні 25 липня 1912 року переодягнений у форму тюремного наглядача охоронник підслухав: Олександра Іванівна дійсно була в курсі партійних справ свого сина. Георгій у запалі відвертості розповів їй те, чого нізачо не сказав би на допиті: хоча під час обшуку у нього вилучено чимало документів організації, але на щастя, за відсутності Олександри Іванівни поліція не добилась до архівних матеріалів комітету, зокрема – листування, які були в кімнаті матері.

Одночасно з поверненням О. І. Пятакової з Лук'янівської в'язниці додому туди прибув і загін поліції. Під час обшуку в її кімнаті знайшли чимало революційних матеріалів...⁶²

Взагалі-то Георгія важко було “вибити із сідла”. Він мав прямо-таки задрісне самовладання. Так, буквально через день після арешту він написав прохання на дозвіл тримати в камері свою книгу – підручник англійської мови, оскільки “перебува-

ючи в одиночному ув'язненні я не маю рішуче ніякої справи". При неможливості просив якнайшвидше перевести його до губернської в'язниці – Лук'янівки⁶³.

Скориставшись правилами перебування у в'язниці, якими дозволялось самонавчання, склав обширну й напружену програму занять. Викладаючи її в листі до матері, писав: "...До кінця серпня розраховую вільно читати англійською". Серед книг, які просив передати йому, були Морган і Гегель, Сміт і Рікардо, Міль, Родбертус, Фейєрбах і Енгельс, книги з історії економіки Росії і Західної Європи. "...Я розраховую на тривалий період: чи тюрма, чи фортеця, каторга чи заслання, – все одно, заняття свої я буду усіма силами підтримувати..."⁶⁴.

Неволя переживалась важко. Допомогала підтримка товаришів по ув'язненню, рідних. "Матусі напиши, – просить Юрій в листі до батька, – що я цілком добре себе почуваю і буду втричі краще себе почувати, якщо знатиму, що і вона не падає духом і ставиться до моєї відсидки більш-менш спокійно"⁶⁵.

Звернув увагу на те важке враження, що його справила тюремна обстановка на молодшу сестру, 15-річну Віру, під час побачення. "Знаєш, рідна, – писав матері опісля, – на останньому побаченні мене прикро засмутили очі Віруші: чи добре ти вчинила, що привела її? На неї тюрма, можливо, сильно вплинула? Так взагалі-то тюрма ззовні страшніша; людина живуча, проживе і не в таких умовах!" Він заспокоював і себе, і матір отим: "людина живуча", по-хлоп'ячому згадуючи Лілію Карклін, дружбу сина з якою матір схвалювала: "Уявляю Лількіну фізіономію, коли вона дізналася, що мене забабахали!"⁶⁶

Слідство йшло важко, поволі. Жандарми не поспішали, пунктуально нанизували факти, документи, не упускаючи жодних дрібниць, намагаючись підвести звинувачення до можливо найважчого присуду. Захоплений під час обшуків архів Київської організації РСДРП опрацьовувався якнайретельніше. 25 липня затримали Івана Шільгана, кооптованого до складу комітету; в листопаді 1912 року було проведено нові арешти.

До відповідальності було притягнуто сімох найактивніших членів організації: Є. Бош, Г. Пятакова, М. Зарніцина, В. Аверкіна, Д. Шварцмана, Г. Пригоровську, Л. Карклін. Акт звинувачення констатував скоєння злочину, за яке належало покарання відповідно до 102 статті Уложення про покарання. Згідно цій статті суд міг винести два вирoki: каторга – найтяж-

чий, або довічне заслання на поселення – найлегший. Вказані особи, говорилося в акті, “приставши до спілки, що прибрала собі назву Київська організація РСДРП, свідомо поставила собі завдання повалити існуючий лад, скликати революційним способом установчі збори, замінити постійну армію озброєнням народу, знищити приватну власність на землю, а щоб досягти цієї мети, намагалась шляхом пропаганди та агітації привести населення до свідомості, що не може бути ніякої згоди з царем та його урядом”⁶⁷.

Підсудні полегшили справу особливому присутствію Київської Судової палати, яка 7 листопада 1913 року розглядала справу. Вони визнали свою належність до РСДРП, що за звичаями годішньої практики судочинства означало готовий присуд.

Багато сумнівів і суперечок викликало питання про залучення до процесу судочинства адвокатів. Георгій Леонідович вважав такий крок недоцільним. У листі до матері з в'язниці писав “про Калачевського (популярний київський адвокат – В. С.) треба подумати, чи варто запрошувати, адже це коштуватиме великих грошей, а я не хочу, щоб на мене багато витрачали... Я, очевидно, буду захищатися сам, і мені потрібен би був адвокат, котрий допоміг би уяснити юридично-догматичний бік справи”⁶⁸.

Євгенія Бош мала намір під час слідства доручити захист своїх інтересів тоді вже відомому адвокату Олександрю Керенському, який товаришував з її братом Олександром Майнцем. Але врешті від професійних адвокатів було вирішено відмовитися, щоб використати суд як трибуну для пропаганди соціал-демократичних, революційних поглядів.

Проте цей намір реалізувати не вдалося. Судова палата заздальгідь ухвалила слухати справу у закритому засіданні, допустивши з боку підсудних лише одну особу. Адже в разі присутності у залі широка публіка могла дізнатися про зміст поданих до справи прокламацій, ознайомитись з підбурливими текстами, а від підсудних, по суті самої справи можна було чекати заяв, що зачіпали б гідність державної влади, ображали існуючий режим.

Підсудні, окрім Лілії Карклін, визнали належність до РСДРП. Тому суд обмежився лише слуханням свідків щодо Карклін. Вона була виправдана – Євгенії Бош у ході слідства вдалося переконати жандармів у непричетності молодшої подруги до справ Київського комітету РСДРП. Крім того, Лілія тількино народила дитину – це суд врахував також.

Для шістьох – Є. Бош, Г. Пятакова, Д. Шварцмана, М. Зарніцина, В. Аверкіна, Г. Пригоровської – вирок був суворим: позбавлення усіх прав і довічне заслання до Сибіру⁶⁹.

20 лютого 1914 року провідників Київської парторганізації РСДРП проводжали у заслання. “На вулицях Києва у напрямку на вокзал, – згадував Василь Аверкін, – купчилися тисячі київських робітників. Це вирадження мало демонстративний характер...”⁷⁰.

Олександра Іванівна Пятакова всіляко допомагала синові і його товаришам. Той же В. Аверкін свідчить: “Завдяки їй ми мали в тюрмі і книги, і гроші. Перед засланням нас до Сибіру вона нам, з окремого замовлення, пошила руками вільних партійних і білизну, і халати, і торби і поклала в них наш арештантський гардероб...”⁷¹. Щодо ймовірного вироку мати відверто зізнавалася: заслання – це було б добре, бо її син неодмінно втече звідти, така вже у нього вдача...

Ті чотирнадцять київських місяців, що передували арешту і засланню, від квітня 1911 року до кінця червня 1912 року в долі Георгія Пятакова відіграли особливу роль. Молодий марксист енергійно вірвався на арену активної політичної боротьби, в одній з ключових тоді організацій РСДРП пізнав насолоду успішної агітаційної і пропагандистської роботи в масах, знайшов у ній своє покликання, відчув причетність до розв’язання масштабних загальнопартійних революційних справ. Велика повага до Г. Плеханова, щире прагнення зайняти неупереджене місце в складних перипетіях внутріпартійної боротьби, що дивним чином сполучилися з браком сил для протидії, значному впливу меншовиків-партійців у Київській партійній організації, привели його до лав плехановців.

Неприйняття Г. Пятаковим як скандальної, політично нечистоплотної лінії прибічників Л. Троцького, так і занадто категоричної і радикальної, з його точки зору, позиції більшовиків-ленінців – змусило шукати свою, як свято вірилось – об’єктивну, в інтересах єдності партії, платформу.

Це ж неприйняття тоді стало на заваді і розуміння тези: шлях до жаданої єдності лежить лише через рішуче розмежування як з пристосуванством ліквідаторів, так і з примиренством троцькістів. Цим пояснюється досить настирлива спроба з боку Г. Пятакова переглянути попередні рішення Київської парторганізації про визнання і підтримку Празької конференції РСДРП, коли він нетривалий час очолював місцевий комітет.

Пошук берега, до якого можна було б остаточно пристати, продовжувався, виявляючи симптоми політичної поведінки, що з часом переростуть у дещо більше і серйозніше – стануть певід’ємними рисами характеру і далеко не завжди допомогатимуть Г. Пятакову у складних обставинах життя, а часом і значно ускладнюватимуть їй без того нелегку долю.

III. КРУГОСВІТНІ МАНДРИ

І. Із Сибіру – через Японію – до США

У квітні 1914 року Юрій Пятаков прибув до призначеного йому місця довічного заслання – Іркутська губернія, Верхолєнський повіт, Баяндаївська волость. Як політичний заслано-поселенець, він мав право добиратися до місця власним коштом, чим, звичайно, і скористався. Завдяки цьому вдалося захопити з собою до Східного Сибіру значний багаж, більшість якого складала наукова література.

Довго жити в сибірських краях він не збирався, але задуману роботу над проблемами історії економічного розвитку Росії у зв'язку з розвитком капіталізму на його новітній стадії планував продовжити.

Особливий інтерес для нього становила розробка методів математичної статистики, яка відкривала наочні можливості нових ефективних підходів до економічного аналізу.

Село Баяндай, як і сусідні від волосного центру села Качуг, Манзурка, Тутур, давно і активно освоювалися засланцями. Життя тут було надзвичайно важким. Не маючи ніякого доходу – знайти заробіток було практично неможливо, – Юрій міг існувати лише за рахунок фінансової допомоги батьків.

Місцем заслання Євгенії Бош виявилось недалеко за сибірськими масштабами, теж волосне село Качуг. Але невдовзі у травні 1914 року її перевели в Усольє, за 60 верст від губернського центру. Сюди ж зміг переїхати і Г. Пятаков.

Звісно, то не було випадковістю. До того йшлося, хоча й в особистому житті Г. Пятакова все складалось теж дуже не просто.

Ще в Києві потреба партійної роботи звели його з доволі симпатичною молодою жінкою, що мала журналістський хист, зналася на друкарській справі і нелегально утримувала мініатюрну друкарську машину в Святошині. Це не раз виручало Київський комітет РСДРП у час скрути. Жінкою була Лілія Карклін. Очевидно, у молодих людей поступово виникло ба-

жання мати не лише ділові контакти, виявилися взаємні душевні пориви.

В усякому разі, після звільнення з Лук'янівської в'язниці за рішенням суду Лілія на короткий час поїхала до Вознесенська Херсонської губернії, де її маленький син Євгеній виховувався у бабусі (Ліліної мами). Забравши малюка, Л. Карклін попрямувала до Сибіру, до Г. Пятакова.

Маленький Женя дуже прив'язався до Георгія Леонідовича. Однак, загалом щось не складалося. А може, як то вже стало звичним у революціонерів – заради справи жертвувати особистим. Лілія повернулася додому, зберігши добрі стосунки з матюю Юрія, самим Юрієм і Євгенією Бош (про що свідчить їх листування¹). Такі люди в разі потреби могли приборкувати свої почуття, не давати волі емоціям і лише між рядків переписки вгадується, яку драму пережила Лілія у зв'язку з від'їздом Г. Пятакова.

Для останнього ж у той час не було справи важливішої за втечу із заслання. Уже було вирішено, що зроблено це буде разом з Євгенією Бош. Можна зрозуміти, з якою радістю в Усоліє Георгій і Євгенія зустрічали в червні 1914 року цілу “делегацію” з Києва – Олександрю Іванівну Пятакову разом з дочками Євгенії Богданівни Ольгою і Марією, яким виповнилося відповідно 15 і 14 років. Невгамовна Олександра Іванівна, організатор цієї поїздки, знайшла потрібні кошти, не зупинилася перед труднощами далекої дороги. Вона ж привезла синові й гроші, необхідні для втечі із заслання.

Між Ольгою і Марією Бош та Г. Пятаковим ще в Києві склалися особливі, теплі, більше, ніж товариські стосунки. В заслання серед своїх книжок Юрій зберігав фотокартку, на якій вони були зняті утрюх. Гості пробули в Усоліє три літніх місяці. 18 вересня вони від'їхали до Києва, знаючи, що на неспокійних родичів-засланців чекають нові випробування, що нова зустріч може відбутися не скоро...

Початок першої світової війни ускладнив і прискорив втечу. Призов до війська Юрію не загрожував – через катар легень туберкульозного характеру ще в 1908 році медичним оглядом його визнали непридатним до військової служби і зарахували до ратників 2-ї категорії. В сибірській глушині за таких умов черга до нього дійшла б дуже не скоро.

В автобіографії Георгій Леонідович так пояснював мотиви еміграції: “За кордон втік тому, що хотів розібратися в краху II Інтернаціоналу і в міжнародних перспективах, оскільки з

перших днів війни зайняв рішуче інтернаціоналістську та антивоєнну позицію”².

Можна допустити і, навіть, напевне стверджувати, що то лише часткова аргументація, яка відноситься тільки до однієї сфери – ідейно-теоретичної. Адже Г. Пятаков все одно робив би спробу втекти із заслання, якби війна й не почалася, а краху II Інтернаціоналу не сталося. До речі, про останнє в далекому Сибіру знали не так уже й багато, і на момент втечі (жовтень 1914 р.) соціал-демократичні осередки знаходились лише на стадії перших підходів до оцінки скудної інформації із-за кордону. На “повний зріст” ця проблема встане перед сибіряками значно пізніше – при виробленні ставлення до Ціммервальдської конференції лівих соціалістів 1915 року.

Природа вибуху війни, визначення її характеру для Г. Пятакова були гранично ясними. Ґрунтовно вивчаючи новітню стадію розвитку капіталізму, Юрій, як і багато інших революціонерів, вважав збройну боротьбу за переділ поділеного світу іманентною тодішньому європейському суспільству, невідвратною історичною закономірністю. Уникнути її було неможливо. Однак, такою ж мірою, на його тверде переконання, війна мала стати могутнім каталізатором революційного руху в усьому світі, обов’язково привести до вибуху світової пролетарської революції. Тому Г. Пятаков так рвався до Європи, щоб встигнути бути у центрі небачених, грандіозних подій.

Правда, потрапити у країни Старого Світу, розкряяного численними фронтами, через Європейську Росію в умовах драконівських законів воєнного часу було практично неможливо. Тому й було обрано кружний, мало не кругосвітній, маршрут – через Владивосток до Японії, звідти до Сполучених Штатів Америки і вже потім – до Швейцарії.

Початок втечі виявився дуже вдалим. Євгенія Бош і Юрій Пятаков таємно залишили Усольє, а їх жандармські “опікуни” так і не спохватилися – дізналися про втікачів аж з перлюстрації листа Л. Карклін до дочок Є. Бош Ольги й Марії від 7 грудня 1914 року. “З тиждень тому, – повідомляла Лілія, – я отримала від Євгенії Богданівни та Юрія листівку з Японії. Ви, очевидно, вже знаєте, що з ними і де вони. Вони пробралися благополучно. Рада за них...”³.

Простого погляду на дату листа достатньо, щоб зрозуміти: якщо на початок грудня Л. Карклін уже з Японії отримала листівку, то втікачі дісталися країни східних островів якщо не в жовтні, то, принаймні – в листопаді 1914 року. Хоча для

Є. Бош і Г. Пятакова країна виявилася транзитною, за ними надовго закріпився невідомо ким вперше використане жартівливе прізвисько “японці”.

Успішно подолавши Тихий океан, київські соціал-демократи у двадцятих числах листопада прибули до США.

9 грудня 1914 року (за новим стилем) Євгенія Бош відправила із Сан-Франціско до Києва своїй матері Марії Парфентіївні Майш відкрити поштову листівку – телеграма коштувала дуже дорого. Природно, акуратна служба поліцейської перлюстрації пошти (спостереження за адресами втікачів у Києві велося ретельно) зберегла серед жандармських документів зміст повідомлення: “Про мене, рідна, не турбуйся – поки що все йде дуже добре, а найгірше вже позаду”, – писала Є. Бош матері. Але видно було, що жилося їм нелегко: “...Грошей у нас в обріз. Кожний долар економимо, оскільки знайти роботу в даний час неможливо, а залишитися тут без гроша – боляко...”⁴.

Листівку зведеної сестрі Євгенії Бош Олені Розмирович у Швейцарію, в Кларан, відправили вже з Нью-Йорка. Про це Олена повідомляла матері у Київ 26 січня 1915 року: “Чекаємо ми сюди з дня на день Женю. Яка радість була, коли я отримала від неї листівку з Америки... Зараз вона і Пятаков у Нью-Йорку. Думають скоро рушити в нашу краї. Я страшенно рада, що побачу Женю, що вона житиме тут...”⁵.

А 28 лютого Юрії вперше телеграфував матері – Олександрі Іванівні – вже із Швейцарії: добрі вісті надходили з Лозанни.

2. Європа. Перші незгоди

Ще коли “японці” перебували у Нью-Йорку, на ім'я Є. Бош була отримана телеграма, відправлена за дорученням В. Леніна. Керівників Київської парторганізації запрошували на першу конференцію закордонних секцій РСДРП, яка мала відкритися у кінці січня 1915 року в швейцарському місті Берні.

Можна думати, що такий крок з боку ЦК РСДРП зумовлювався кількома обставинами. По-перше, за кордон потрапили відразу два лідери однієї з найавторитетніших, ключових партійних організацій Росії. По-друге, було відомо про підтримку Київською організацією принципово важливих для В. Леніна рішень VI (Празької) конференції РСДРП. На Євгенію Бош взагалі розраховували, як на прихильницю В. Леніна. Що ж до Г. Пятакова, то, можливо, дізналися про його остаточний

відхід від Г. Плеханова, який своєю оборонською позицією з перших днів війни відштовхнув від себе не одного колишнього прибічника.

Були й сподівання прагматичнішого порядку. Катастрофічно бракувало коштів – неясно було, чи вистачить їх навіть на проведення конференції. А Г. Пятаков, родина якого мала пристойний на ті часи достаток, міг мати певну суму. Тому навіть відкриття партійного зібрання спеціально відкладали, маючи надію на прибуття з “японцями” фінансового підкріплення.

Г. Пятакову запрошення дуже припало до вподоби: немало вже кортіло прилучитися до справ загальнопартійного масштабу.

Однак, як з'ясувалося, шлях через другий, Атлантичний океан, з Америки до Європи, був набагато важчим, ніж через Тихий. Непогодило, штормило. Євгенія Богданівна дуже страждала від качки, але мужньо долала “морську хворобу”. До того ж лютували німецькі підводні човни, знищуючи цивільні судна. Загалом шлях пароплавом зайняв чотирнадцять днів, тільки в кінці лютого Є. Бош і Г. Пятаков прибули до Швейцарії.

Конференція закордонних секцій РСДРП, яка відкрилася 27 лютого 1915 року (за російським календарем – 14 лютого) в швейцарському місті Берні, була присвячена розв'язанню нових важливих проблем, що виникли в революційному русі у зв'язку з війною. Скликати з'їзд закордонних організацій партії було неможливо – не налагоджувався сталий зв'язок між секціями і групами РСДРП, розкиданими по різних країнах, та й, як згадувалося, через нестачу коштів. Між тим становище у закордонних організаціях партії вимагало вироблення чіткої і послідовної програми дій у нових умовах. Відірваність від Росії, від ЦК партії заважала багатьом членам партії зайняти вірну позицію в перші місяці війни. На конференції були присутні представники ЦК РСДРП, Центрального Органу партії – газети “Социал-Демократ”, закордонних секцій – паризької, лондонської, цюріхської, бернської, лозаннської, женеvської, а також божійської (від назви містечка Божі, що недалеко від Лозанни).

До складу останньої входили Микола Криленко, Олена Розмирович, її чоловік Олександр Трояновський, а також Микола Бухарін, який подружився з трьома молодими більшовиками в кінці 1914 року. Між “божійцями” – група не була

офіційно затвердженою ЦК одиницею, а входила до складу лозаннської секції, і Центральним Комітетом склалися нелегкі стосунки. Виявляючи самостійність, маючи літературні сили (передусім, Бухарін) і можливість дістати кошти, група вирішила видавати свою газету, хоч її членам було запропоновано працювати в “Социал-Демократе”.

Природно, маючи родинні стосунки з сестрою Євгенії Богданівни, Оленою Розмирович, “японці”, звичайно, тяжіли до “божійської групи”, але зустріч з ними відбулася вже у поїзді по дорозі з Лозанни до Берна, на конференцію. З’ясувалося, що божійці в своїх видавничих планах також розраховували на Є. Бош і Г. Пятакова. Делегат Бернської конференції Г. Шкловський писав з цього приводу: “...Тов. Бухарі, Криленко і Розмирович “бурчали”, шукали приводу до розбіжностей і мріяли про видання своєї власної газети, незалежної від Центрального Органу. В цьому смислі вони, очевидно, покладали великі надії на “японців”, котрі б їм могли допомогти не тільки своєю літературною участю, але що було набагато важливіше за нашої бідності – у них були деякі грошові зв’язки, і вони могли б допомогти газеті коштами. З цієї причини божійці вочевидь ухилялися від участі в конференції без японців і всіляко умовляли нас чекати їхнього приїзду”⁶.

Дійсно, 1 березня 1915 року, коли в Берні відбулося вже більше половини засідань конференції, Микола Бухарін писав з Лозанни до Берна, що його приїзд затримується з причини його зайнятості, а також через те, що не приїхали Юрій Пятаков і Євгенія Бош з Америки. “Сподіваюсь, що все ж приїдемо з “американським дядечком”⁷.

“Американським дядечком” був, звичайно, Юрій, бо їхав з Америки і за попередньою інформацією мав гроші на видання газети. Залишається неясним походження тих грошей – а вони фігурували не лише у зв’язку з планованим М. Бухарініним і його товаришами виданням газети “Звезда”, яке не було здійснено, але й пізніше, коли готувався журнал “Коммунист” (його видання справді фінансувалося Г. Пятаковим і Є. Бош), і ще – пізніше, у зв’язку із “Сборником Социал-Демократа”. Можна припустити, що це були все-таки гроші старших Пятакових – згадаймо ті сорок тисяч карбованців, які були внесені як застава при звільненні Юрія з-під арешту в січні 1913 року, а також те, що Олександра Іванівна Пятакова у свій приїзд до сина в Іркутську губернію привезла йому гроші, необхідні для втечі із заслання і виїзду за кордон. Очевидно, в Сполучених Штатах

ці гроші або складали “недоторканий запас”, або отримати їх Юрій міг за якихось умов (в листівці Євгенії Богданівни в Київ з Лос-Анджелесу було: “ми економимо кожний долар”).

Володимир Ленін, дізнавшись про плани “божійців” видавати окрему газету (подібний план був і у паризької секції) від Інеси Арманд, реагував миттєво і вкрай негативно. Справді, у скрутних фінансових обставинах, у яких доводилося видавати Центральний Орган партії, ініціатива М. Бухаріна і “божійців” видавалася хлоп’яцтвом і неприпустимими розкошами. На Бернській конференції вдалося дійти згоди з цього приводу. В резолюції про Центральний Орган партії і нову газету заявлялося про повну солідарність з позицією “Социал-Демократа” та його ідейним напрямком, а також співчуття ідеї створення щоденної популярної газети під редакцією ЦО, при умові забезпечення основного завдання “правильної постановки ЦО”. В доповненні до резолюції, яке не підлягало оголошенню, говорилося: “З приводу проекту товаришів із Божі видавати нову газету конференція визнає, що було б дуже небажаним і необережним роздробляти нечисленні сили більшовиків за кордоном, і висловлює надію, що всі товариші згуртуються навколо загальнопартійних заходів, намічених в резолюціях конференції”⁸.

Чи були вірними сподівання М. Бухаріна на підтримку Г. Пятаковим його заміру з газетою? Євгенія Бош у пізніших спогадах не раз категорично заперечувала це. Однак вся поведінка Юрія після Бернської конференції свідчить про його солідарність з Миколою Бухаріним.

Є. Бош і Г. Пятаков були присутніми на конференції з до-радчими голосами. Запрошені Центральним Комітетом на пропозицію В. Леніна, вони формально не репрезентували ніякої партійної організації, хоч, звичайно, уособлювали Київський комітет, думка про який та про роботу в Києві Євгенії Богданівни була високою. Вони нещодавно – порівняно з іншими учасниками конференції – працювали в Росії. Тому В. Ленін і запропонував їх запросити. Як писав Г. Шкловський, “Володимир Іллічу, природно, хотілось, щоб ці відповідальні російські товариші взяли участь у конференції і своєю присутністю внесли хоч трохи “свіжого”, “російського” духу в наші емігрантські лави”⁹.

“Божійці” разом з “япоцями” приїхали до Берна вже під кінець роботи конференції, коли майже всі питання були обговорені. Але з їх приїздом дебати розгорнулися з новою силою,

оскільки у Миколи Бухаріна в написаних ним тезах “божійської групи” намітились певні розбіжності з ленінськими пропозиціями.

В. Ленін зробив на конференції доповідь з найважливішого і найзлободеннішого питання – про війну, в основі якої був Маніфест ЦК РСДРП “Війна і російська соціал-демократія”, опублікований у перші місяці світової війни. В. Леніним же були написані вісім резолюцій з цього основного питання, кожна з яких присвячувалась окремій конкретній проблемі війни і миру та визначала завдання партії. Ці резолюції були схвалені конференцією.

Розбіжності В. Леніна і М. Бухаріна з основних питань партійної політики на Бернській конференції не мали непримиренного характеру. Про це свідчать результати роботи комісії з розробки заключної резолюції, до якої ввійшли В. Ленін, Г. Зінов'єв і М. Бухарін.

Резолюція була прийнята одноголосно, хоч цьому передували дводенні дискусії з М. Бухаріним. Його “божійські” тези на конференції ніхто (в тому числі Г. Пятаков) не підтримав, що дуже засмутило М. Бухаріна. Згадуючи обговорення бухарінських тез на Бернській конференції, В. Ленін пізніше писав: “Я різко напав. Юрій і Євг. Бош слухали і лишилися задоволені мною, що я не даю падати вліво (вони заявили тоді свою повну незгоду з М. Ів.)” – (М. Ів. – Бухарін – В. С.)¹⁰.

Бухарінська позиція, хай не підтримана в Берні Г. Пятаковим, становить немалий інтерес, оскільки в ній, як покажуть наступні події, закладалися основи поглядів двох молодих теоретиків РСДРП. І погляди ці зовсім скоро, буквально за кілька місяців, В. Ленін визначить як “імперіалістичний економізм”.

Передусім М. Бухарін заперечував проти ленінської апеляції у здійсненні більшовицьких програмних положень до селянства – “дрібнобуржуазії”. – Він вважав, що в революційній ситуації дрібний власник неодмінно виступатиме проти пролетаріату і неминуче підтримуватиме капіталізм. Заперечення революційної ролі селянства було неодмінною складовою всіх “лівих” у більшовицькій партії. Якщо М. Бухарін подолає цю хворобу в період Жовтневої революції, то Г. Пятаков ніколи не зійде з обраної позиції.

Ленінська більшість в ЦК тоді вважала на часі завдання реалізації загальнодемократичних вимог (партійної програмінімум), а, на думку М. Бухаріна, на порядок денний уже ви-

сувалися соціалістичні лозунги і цілі (програма-максимум РСДРП).

Підтримуючи лозунг перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську, “божійці” заперечували проти виключення з ідейно-політичного вжитку пацифістських лозунгів, оскільки вони апелювали до антивоєнних почуттів широких мас. У бернських резолюціях пацифізм і абстрактна проповідь миру визначалися як одна з форм обдурення робітничого класу.

У питанні про створення нового, III Інтернаціоналу М. Бухарін та його однодумці, підтримуючи ленінські плани в цілому, наполягаючи на включенні до нього усіх нешовіністів, усіх соціал-демократів антивоєнної орієнтації, у тому числі й лівих меншовиків, що групувалися навколо Л. Троцького, – з тим, щоб нова міжнародна пролетарська організація була якомога більш широкою¹¹.

Отже, співставлення бухарінської (а відтак – і пятаковської – в зародку) та ленінської позицій показує, що розбіжності між ними за бажання можна було подолати, вдавшись до розумних компромісів. Не існувало й підстав для кваліфікації першої як “антиленінської”, “антипартійної”.

В. Ленін уважно придивлявся до Юрія. Молодий, мовчун, більше слухає, ніж говорить... Хоча коли говорить, відчувається неабияка ерудиція, ґрунтовність. Звичайно, В. Ленін знав київського “Петра” заочно – з розповідей Давида Шварцмана, з листування. Знав, що він – плехановець. В. Ленін і сам поважав Г. Плеханова (попри всі їх теоретичні суперечки і розходження) і вважав хорошою атестацією тих соціал-демократів, хто не поспішав віддалятися від свого вчителя, яким для багатьох і багатьох революціонерів був перший марксист Росії.

Взагалі привертала увагу багатьох ця неординарна подружня пара – Євгенія Бош і Георгій Пятаков. Євгенія Богданівна була набагато (на цілих одинадцять років) старшою за Юрія, але ця різниця майже не помічалася. Є. Бош поряд зі своїм другом розквітала внутрішнім теплом щасливої дружини, хоч врівноваженістю характеру вона не відзначалася. А Юрій – кошлатий, з буйною бородою – завжди виглядав старшим за свої роки. Інтерес, що його виявляв Володимир Іллєч до “японців”, був зрозумілим – він завжди жадібно “накидався” на людей, які приїхали з Росії, детально розпитуючи їх про справи на батьківщині – то було одне з головних джерел його інформованості про партійну роботу на місцях. Це спочатку дивувало Євгенію Богданівну. В мемуарах вона згодом писала:

“В день приїзду до Монтре (Швейцарія, куди Г. Пятаков і Є. Бош прибули з Франції – В. С.), по телефону викликав тов. Зінов'єв і передав, щоб я негайно виїздила в Берн, оскільки за наполяганням Володимира Ілліча конференцію відклали, щоб дочекатися приїзду, але усі товариші вже з'їхалися і чекають вже кілька днів. Це повідомлення мене немало здивувало, хоч з переписки я могла зробити висновок, що Володимир Ілліч цінує працівників на місцях і чутливо прислухається до їх думки. Але я 2 роки просиділа в тюрмі і вже близько трьох років була відірвана від місцевої роботи”¹². І все ж для В. Леніна Є. Бош і Г. Пятаков були працівники з Росії, до того ж керівники Київського комітету партії.

Того першого дня, коли вони були присутні на Бернській конференції, – згадує Бош, – Володимир Ілліч, який прийшов з Надією Костяптинівною, підійшов, привітавшись ніби зі старими знайомими, розпитував – як доїхали, чому затримались... Доповідь Леніна з найскладнішого і заплутаного для багатьох питання (про війну) відзначалася простотою, ясністю викладу, чіткістю висновків. Коли розглядалося питання про лозунг Сполучених Штатів Європи, Володимир Ілліч запропонував до комісії по складанню резолюції ввести “японку”.

А ввечері, після засідання, була зустріч у тісному колі. В. Ленін і Н. Крупська запропонували: “Якщо не втомилися, йдемо до нас чай пити”. “Дорогою, – пише Є. Бош, – Володимир Ілліч детально розпитував про Росію, про ставлення засланців до війни, про позицію американських товаришів і про роботу більшовицької групи і так ставив запитання, що змушував говорити тільки про найсуттєвіше. І коли ми влаштувалися за чайним столом, все, що я могла сказати – було вже сказано, і Володимир Ілліч перевів розмову на інформацію про роботу і рішення закордонної частини ЦК партії, торкнувся закордонних соціал-демократичних угруповань і детально розповів усю справу Малиновського і суд над ним. Бесіда затягнулася до 5-ти годин ранку”¹³.

Такою була перша зустріч Г. Пятакова з В. Леніним. “Японці” нам сподобались, – писала Н. Крупська, – їх приїзд без сумніву зміцнював наші закордонні сили”¹⁴.

3. В епіцентрі загальнопартійних суперечностей

Увага В. Леніна – тоді вже незаперечного лідера партії, безумовно сильної, яскравої особистості – тишила самолюбство Г. Пятакова. Однак молодий революціонер прагнув не допус-

тити обмеження своєї ролі, бути виконавцем лише чужої волі і рішень. Йому хотілось будь-що реалізувати і власні проекти, які обіцяли істотний ідейно-політичний ефект, могли прислужитися справі підготовки революції. Г. Пятаков давно виношував мрію про створення друкованого органу, який давав би можливість широкого і яскравого викладу своїх поглядів, активного впливу на революційні процеси. Тепер його мрії, поперше, збіглися з намірами Миколи Бухаріна, позиція якого видавалась переконливою, перспективною, просто подобалась; а, по-друге – набули рис реальності у зв'язку з певними матеріальними можливостями, якими Юрій хотів розпорядитися, звичайно, на власний розсуд. Так починалася історія з журналом “Коммунист”, з приводу якої Г. Пятаков через багато років немало жалкуватиме.

Так чи інакше висхідними мотивами створення нового органу Георгій Леонідович визначив самостійність, незалежність від авторитетів. Він добре запам'ятав слова Фрідріха Енгельса, який у 1892 році писав Августу Бебелю з приводу пропозиції правління німецької соціал-демократії з'їзду партії викупити усі знов утворювані соціал-демократичні газети і перетворити їх на офіційні органи партії (ця пропозиція була відхилена. – В. С.): “Бути залежним, навіть від робітничої партії – тяжка доля. Але навіть коли не говорити про грошовий бік справи, бути редактором газети, яка належить партії, – невдячний пост для кожного, хто має ініціативу. Маркс і я завжди були згодні в тому, що ніколи не займемо поста, а зможемо тільки видавати газету, незалежну щодо грошей навіть від партії”¹⁵. Саме така можливість завдяки збігу сприятливих обставин відкривалася в 1915 році Г. Пятакову.

В. Ленін також підтримував ідею створення нового видання в інтересах ідейної боротьби проти зрадництва лідерів європейської соціал-демократії, їх шовіністичних поглядів. У травні 1915 року він писав лівому голландському соціал-демократу, публіцисту Герману Портеру, який в той час займав інтернаціоналістську позицію: “Було б безумовно дуже добре, якби вдалося заснувати інтернаціональний с.-д. журнал... Ми повинні боротись проти мерзенної манери “Neue Zeite” захищати опортунізм найгіршого гатунку за допомогою софізмів.

Питання тільки в тому: чи знайдеться у нас досить грошей і літературних сил, щоб відразу заснувати журнал?”¹⁶

І те, і друге знайшлося. Ініціатива організації журналу належала, очевидно, Г. Пятакову як володарю (“держателю”)

грошей. Н. Крупська свідчить, що “японці” (товариші Бош і Пятаков) приїхали до “Іллічів” у Берн з проектом створити за кордоном товстий нелегальний журнал, де можна було б докладно обговорювати всі найбільш важливі питання. Дмовились про те, що журнал, названий “Коммунист”, буде виходити під егідою Центрального органу партії, газети “Социал-Демократ”. До складу редколегії журналу, крім редакторів “Социал-Демократа” (“стариків” В. Леніна, Г. Зінов’єва, Н. Крупської) увійшли троє “молодих” – М. Бухарін, Г. Пятаков та Є. Бош – останні двоє мали псевдонім “П. і Н. Київські”.

Практична робота почалася приблизно у середині травня 1915 року. До травня окремим листком вийшло “Повідомлення про видавництва журналу “Коммунист”, написане за участі В. Леніна, яке розсилалося партійним організаціям у Росії і за кордоном, а також лівим західноєвропейським соціал-демократам.

Євгенія Бош відтворила у спогадах перше засідання редколегії, яке відбулося в середині травня: “Пам’ятаю установчі збори нашої редакції і видавництва, що відбувалися у лісі. Володимир Ілліч вів збори прискореним темпом, домагався чітких рішень, не упускаючи ні найменших деталей і, разом з тим, влучними зауваженнями, тонкими гумористичними жартами і заразливим, тихим сміхом згладжував сухий, діловий тон обговорення і створював теплу, товариську обстановку дружньої бесіди.

У важкі моменти, коли в тоні товаришів, які заперечували, починали лунають нотки роздратування, Володимир Ілліч з добродушною посмішкою перебивав оратора: “Молодим пора в кущі! В кущі!...” І настрої одразу змінювався.

Наступного разу, коли на всі докази “молоді” продовжували заперечувати проти висунутого положення, Володимир Ілліч так само добродушно посміхаючись, звертався до Зінов’єва і Падії Костянтинівни: “А тепер “старики”, будьте ласкаві, в кущі” і, сміючись, вставав з трави і в супроводі жартівливих зауважень, які не залишав без відповіді, йшов убік для наради...”¹⁷.

Стосунки в редколегії “Коммуниста” склалися нелегкі. Всупереч думці В. Леніна, Г. Пятаков і Є. Бош направили запрошення співробітничати в журналі Леву Троцькому, гострий полемічний талант якого був до вподоби і М. Бухаріну, і Г. Пятакову.

Реакція Л. Троцького була показовою – 4 червня 1915 року в його газеті “Наше Слово” надрукували “Відкритий лист до

редакції журналу “Коммунист” з відмовою співробітничати і зі злобними випадками проти більшовиків.

План видання “Коммуниста” був розроблений В. Леніним. Останнє і викликало складні перемовини між “стариками” й “молодими”, про які згадувала Євгенія Бош. На перших порах принципові розбіжності не виявлялися – йшлося про обсяг та періодичність видання – журнал мав виходити один раз на два місяці, як орган, спрямований на теоретичне висвітлення проблем революційного руху, “товстим”, тобто, не менше як шість друкованих аркушів. Обговорювались кандидатури на авторство і матеріали для першого номера журналу. “Коммунист” народжувався як угода редакції Центрального Органа РСДРП газети “Социал-Демократ” з Г. Пятаковим і Є. Бош, які засновували “Видавництво П. і Н. Київських” саме з цією метою. Пізніше, майже через рік, в одному зі своїх листів В. Ленін відзначав, що угода між “Социал-Демократом” та “японцями” була необхідною, тому що інакше не можна було здійснити видання журналу. “З видавцями ми уклали, – писав він, – тимчасову “федерацію”, так і назвавши це “федерацією” і застерігши цілком чітко її тимчасовий характер, “як спробу”¹⁸.

Очевидно, тоді ж було обговорено і прийнято “Повідомлення” про створення журналу, підписане “Від редакції” і випущене окремим листком 20 травня 1915 року. Цей текст, який викладав ідейно-політичну програму видання, було вміщено як вступну частину першого випуску журналу “Коммунист”. Зміст цього документа не викликає сумніву, що у його написанні брав участь лідер більшовизму – окремі положення знайшли розвиток у його працях періоду першої світової війни. “Безповоротно минули ті часи, – говорилося у “Повідомленні”, – коли соціалістичні партії могли порівняно спокійно вести легальну підготовчу роботу, просвіщаючи і організуючи дедалі ширші маси робітників. Почалася епоха соціальних потрясінь, масових економічних і політичних страйків, революцій, військових конфліктів, епоха, яка загострює в найбільшій мірі суперечності між працею і капіталом, збільшує вбагато разів неминучі в буржуазному суспільстві нужду, незабезпеченість і пригніченість трудящих мас і ставить перед західноєвропейським пролетаріатом з невимомною неминучістю питання про боротьбу за владу, про повалення панування буржуазії, про соціалістичну революцію”¹⁹.

Звертає на себе увагу категоричність, безкомпромісність у характеристиці глибокої кризи міжнародного соціалізму, опор-

тунізму і примиренства в його лавах, які формувалися в епоху “мирного” розвитку революційного руху від Паризької комуні до початку Першої світової війни, і вилилися у крах II інтернаціоналу з її початком. “Більшість офіційних соціал-демократичних партій, схвалюючи “захист вітчизни”, приєдналися, так чи інакше, до буржуазії і до урядів своїх країн... Захист колоній, концесій та інших привілеїв “свого” національного капіталу, в надії на отримання крихт від цих привілеїв відомими прошарками дрібної буржуазії та аристократії (або бюрократії) робітничого класу – таку політику повели на ділі ці партії”²⁰.

Ленінська рука відчувається у різкій оцінці зради лідерів міжнародної соціал-демократії і примиренської позиції Карла Каутського: “Коли велика криза 1914-го року оголила всі протиріччя і відмела всі умовності, опортуністів підтримали елементи, що коливаються, – в тому числі так звані “центр” Німецької соціал-демократичної партії з Каутським на чолі – і стали відкрито на бік буржуазії проти революційного пролетаріату, який в Штутгарті і Базелі нелицемірно готувався використати війну для посилення революційної пропаганди і переходу до революційних дій аж до громадянської війни”²¹. Для ілюстрації зухвалого відходу керівників II Інтернаціоналу від тактики щодо війни, зафіксованої у рішеннях Штутгартського та Базельського конгресів, редакція вмістила у першому випуску “Коммуниста” під рубрикою “Забуті слова” Маніфест Базельського міжнародного соціалістичного конгресу та аналогічної резолюції Хемніцького (1912 року) з’їзду Німецької соціал-демократичної партії.

Водночас у компромісному за суттю “Повідомленні” про видання журналу “Коммунист” знайшли відбиток ідеї, характерні для позиції М. Бухаріна та Г. Пятакова, що стануть найближчим часом (а для Г. Пятакова – назавжди) предметом їх розходжень, суперечностей з В. Леніним. Основна з цих ідей зводилась до того, що “виробничі сили буржуазного суспільства переросли вузькі рамки сучасних буржуазних держав”²². Справедливе за своєю глибиною суттю, це положення невдовзі приведе “молодих” до такого карикатурного лозунгу, як “Геть кордони!”

Прокламуючи свої цілі і завдання, видавці журналу “Коммунист” писали, що найбільшу небезпеку для робітничого руху являє захист і виправдання соціал-патріотизму і опортунізму офіційними вождями марксизму. Теорія “авторитетів” II інтернаціоналу, на їх думку, лише прикрашала націонал-лібе-

ральну робітничу політику та видавала її за сумісну з соціалізмом. Ця теорія була рівнозначною відмові від революційних дій та їх підготовки в даний момент. Тому то їй має бути оголошена рішуча війна в ім'я комуністичного вчення К. Маркса.

“Коммунист” кликав під свої прапори всіх інтернаціоналістів, які зрозуміли брехню і мерзенність офіційного соціалпатріотизму: “Війна створила і дедалі поглиблює революційну ситуацію. Війна вчить пролетаріат революційним діям. Нехай допоможе наш журнал спростуванню софізмів, які заважають цьому розвитку. Нехай допоможе він роз'ясненню істин комуністичного вчення Маркса і кращому розумінню завдань епохи, що чекає на пролетаріат, епохи революційної боротьби за демократичну республіку в Росії та за соціалістичний переворот в Європі”²³.

Підготовка першого випуску журналу “Коммунист” затягувалася. Важко говорити з певністю про всі причини цього зволікання – очевидно, тут були й технічні труднощі, і про них неодноразово згадувалось у листуванні В. Леніна з Г. Зінов'євим і О. Шляпниковим. Микола Бухарін був захоплений підготовкою великої і серйозної статті під назвою “Світове господарство та імперіалізм”. Очевидно, були певні свідомі зволікання з боку Г. Пятакова. Через місяць після установчих зборів редколегії (між 14 і 24 червня 1915 року) В. Ленін послав із Зеренберга Григорію Зінов'єву (той жив у Швейцарії, в Гертенштейні) свою замітку для журналу “Імперіалізм і соціалізм в Італії”, повідомляючи у доданому листі: “Юрію послав учора листівку... якщо не прийшла, нехай затребує з пошти. Я обурений, що Юрій не відповідає, а я не бачу статей для “Коммуниста”²⁴.

В перші дні липня 1915 року (близько 5-го) до В. Леніна і Н. Крупської в Зеренберг приїздили з Берна Олена Розмирович, Євгенія Бош і Георгій Пятаков. За деякий час перед тим більшовицький лідер направив листа і телеграму О. Розмирович із запрошенням приїхати (а про мету паралельно писав Зінов'єву: “...миритися, звичайно, треба і ми давно “миримось”...”²⁵ За цим стояли незгоди між В. Леніним та групою М. Бухаріна (за терміном “група”, який в літературі вживався найчастіше щодо єднання М. Бухаріна, О. Розмирович, Є. Бош, Г. Пятакова, не було визначення організаційної одиниці – такий термін ніколи не вживав і В. Ленін).

Гості з Берна привезли В. Леніну матеріали до першого номера “Коммуниста” для ознайомлення та редагування. Серед

них була стаття М. Бухаріна “Світове господарство та імперіалізм”. Микола Іванович спішно закінчив роботу над рукописом перед своїм від’їздом до Швеції для зміцнення важливої ланки підпільного зв’язку Центрального Комітету з Росією і для встановлення тісніших контактів з лівими шведськими соціал-демократами. Стаття М. Бухаріна мала схвальний відгук В. Леніна. Так само позитивно оцінив він роботу “Абрама” (Миколи Криленка) “Кому вигідно?” Але через спротив Г. Пятакова вона так і не була вміщена у першому випуску журналу. Серед матеріалів була стаття Карла Радека – молодого лівого марксиста, активного діяча польської та німецької соціал-демократії – “Чверть віку розвитку імперіалізму”. Вона викликала суперечки, зокрема, заперечення В. Леніна, який вважав теоретичні погляди автора неприйнятними, наполягав на переробці.

Тоді, в ході переговорів у Зеренбергу на початку липня 1915 року порівняно легко вдалося порозумітися. В. Ленін писав Г. Зінов’єву з цього приводу: “Миритися не довелось, бо гості були архімирні... Дійшли цілковитої згоди...”²⁶.

Євгенія Бош, член редакції “Коммуниста”, учасниця тих переговорів, активна діюча особа в усій історії журналу, відзначає повагу В. Леніна, його коректне ставлення до товаришів, незважаючи на серйозні незгоди з ними в теоретичних питаннях. Вона пише: “Увесь час спільної роботи в редакції, і навіть у період серйозних розходжень з національного питання, коли Володимир Ілліч нітрохи не церемонився у “сильних” виразах у суперечці з “молодими”, ставлення Володимира Ілліча до всіх членів редакції залишалось незмінно по-товариському простим”²⁷.

Незважаючи на вищевідзначене, в ході підготовки першого номера журналу незгоди між “японцями” і М. Бухаріним, з одного боку, і В. Леніним та редакцією “Социал-Демократа”, отже – ЦК РСДРП, з другого, поглибилися. Не особливо ускладнюючись теоретичними розбіжностями, вони більше виявилися у фінансових питаннях. Тут наочно окреслилося самовпевнене устремління Георгія Пятакова і Євгенії Бош до самостійності у видавничих справах. Г. Пятаков висловився проти (всупереч попередньому рішенню редакційної колегії) вміщення у першому номері “Коммуниста” деяких матеріалів, посилаючись на брак коштів – журнал “розбухав”. Звісно, все має свою межу, і досвідчений В. Ленін це прекрасно розумів. Однак ще більше він розумів вагу першого номера нового

міжнародного журналу як трибуни найширшого кола інтернаціоналістів різних країн. У кінці липня в листі до Г. Зінов'єва, який часто спілкувався з “японцями” і ставився до них поблажливо, В. Ленін вказував: “Щодо “Бібліографії і заміток” (розділ журналу – В. С.) я за вміщення. Ну, що там ще 100 – 200 (менше) frs (франків – В. С.) зайвих?”

Важлива **цільна** книжка. Важливі *звідусіль... голоси* проти соціал-шовіністів”²⁸.

Поведінка Г. Пятакова – на той час, окрім бухгалтерських “нестиковок”, у нього не було ідейно-теоретичних незгод, у всякому разі, судячи з листів, він на них жодного разу не посилався – викликала нові розчарування і нарікання з боку В. Леніна. Ще б пак! Не виконувалися рішення щодо випуску журналу – його так хотілося обов'язково дати до міжнародної соціалістичної конференції, яка активно готувалася. Час спливав, а “П. і Н. Київські” все займалися підрахунками, мудрували, чогось явно не договорювали. Тодішня реакція В. Леніна зафіксувалася у листі до Г. Зінов'єва: “Доданий лист Юрія (поверніть) – нахабне, безглузде куркульство. Формально вирішено тут вмістити Голея і Варіна (матеріали, проти включення яких до першої книжки журналу заперечував Г. Пятаков – В. С.). “Видавнича комісія” зобов'язана виконати рішення. А вони самодурствують!! “Моя калитка, я самодур”. Ясно, що так працювати не можна...”

Тут же вирішено **формально**: вони дають? на транспорт і **через тиждень** пишуть про строки внеску.

Ні слова! Це ж знущання!...”²⁹

В. Ленін відмовлявся розуміти поведінку Г. Пятакова: “Юрієві я й відповідати не хочу: не можна читати його безглуздий, купецько-нахабний лист. Де ж межа? Обіцянки, формальні рішення – і “Я хазяїн, я не заплачу!!” Ні, є межа всьому! Це вже брехня надто безсоромна!”³⁰

Між 4 і 19 серпня Ленін пише ще різкіше, називаючи Бош і Пятакова “шахраями”: “Два дурні, зайняті лічбою грошей, могли б за три місяці підрахувати, скільки коштує 100 карбованців на frs або скільки коштує №1. Це – **найпустіші** відмовки, які смішно слухати. Вони будуть по 10 frs виписувати з Росії, годуючи нас жданиками...”³¹.

Безперечно, характеристика більше ніж дошкульна. Слід врахувати, що слова більшовицького лідера адресувалися виключно Григорію Зінов'єву. А приватний лист, звісно, не розраховувався на публікацію. Вперше згаданий документ був

надрукований тільки у Повному зібранні творів В. Леніна в 1970 році.

Вочевидь, вождя більшовизму найбільше непокоїло, що поведінка “японців” крила у собі небезпеку фракційності, загрожувала розколом – на цьому В. Ленін неодноразово наголошував у листуванні з Г. Зінов’євим, і з О. Шляпниковим (зв’язковим між Російським і закордонним бюро ЦК РСДРП, на якого Ленін покладав великі надії і з думкою якого рахувався), і з М. Бухариним.

Врешті, “Коммунист” таки вийшов, у останні дні серпня 1915 року здвоєним номером (1 – 2). В редакційній примітці зазначалося: “З причин чисто технічного характеру ми змушені випустити першу книжку “Коммуниста” в подвійному розмірі. Надалі журнал буде виходити 1 раз на два місяці розміром 5 – 6 аркушів”.

Були опубліковані три роботи В. Леніна: програмна стаття “Крах II Інтернаціоналу”; замітки “Чесний голос французького соціаліста” та “Імперіалізм і соціалізм в Італії”; статті М. Бухаріна і Г. Зінов’єва “Російська соціал-демократія і руський соціал-шовінізм”; К. Радека “Чверть віку розвитку імперіалізму”; Антоні Паннекука, голландського лівого соціал-демократа “Імперіалізм і завдання пролетаріату”, а також замітки О. Коллонтай, О. Шляпникова (А. Беленіна) і ще одного лівого, учасника революційного руху М. Бронського (Варшавського).

Перу Г. Пятакова належала замітка “Побратим по зброї”, за підписом “Петро Київський” – про перший номер щомісячника “Інтернаціонал”, виданого Розою Люксембург і Францем Мерінгом.

Вихід у Берліні цього журналу, забороненого військовими властями після першого номера, свідчив про зміцнення позицій інтернаціоналістських сил, про нові рішучі голоси протесту проти зрадницької політики керівників соціалістичних партій в умовах світової війни. Ми вітаємо товариша по зброї, – писав П. Київський, – бо ставимо собі такі ж цілі, як і він – викричати “подвиги” російських, французьких і взагалі союзних по Антанті холопів, “які тримають стремено імперіалістичних сеньйорів”, так само як збанкрутілі лідери німецької соціал-демократії перетворилися на “зброєносців німецького імперіалізму”.

Журнал “Коммунист” солідаризувався з гнівним викриттям Розою Люксембург облудної лінії “теоретика болота” Карла

Каутського, який лозунг “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” доповнив і виправив на: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся під час миру і ріжете один одному глотки під час війни!”

Солідаризуючись з бойовими лозунгами Розі Люксембург, Георгій Пятаков формулював своє “credo”: “З Марксом і Енгельсом, нічого не забуваючи, критично аналізуючи, вбачаючи вихід тільки в неупинній, нещадній боротьбі пролетаріату, боротьбі робітничих мас, вперед до розв’язання проблеми: імперіалізм або соціалізм”.

Вихід “Коммуниста” став помітною подією у боротьбі інтернаціоналістів проти соціал-шовінізму. Бойовий азарт “молодих” марксистів, їх “революційне нетерпіння” (“імперіалізм або соціалізм”, “неупинна, нещадна боротьба пролетаріату”) знайшли яскраве виявлення на його сторінках. Однак, за тих умов це мало і очевидне позитивне значення: “молода кров” авторів “Коммуниста” могла відіграти активну роль у відстоюванні ідеалів і лозунгів революційного марксизму, у згуртуванні всіх радикальних елементів проти соціал-шовінізму і каутськіанства.

Однак розпочата перспективна праця “захлинулася” на першому ж кроці. Третій номер журналу, хоч і довго готувався, так і не вийшов.

Почалося з того, що на титулі першої книжки під назвою “Коммунист” зазначалося: “Видання П. і Н. Київських”. Це означало спробу відмежування осіб, які фінансували журнал, від Центрального Органу партії, і було вчинено без узгодження з усіма членами редакції. Відповідаючи на зрозуміле здивування і невдоволення В. Леніна, Юрій наступним чином пояснював свій розрахунок: ““Коммунист”, стоячи на позиціях “Социал-Демократа”, зберігав би щодо нього певну самостійність, був би соратником, а не зброєносецем його... В наше завдання входило і входить залучення товаришів, які з побоюванням ставляться до Центрального Комітету і Центрального Органу, як до центральних партійних установ. Таких товаришів на Півдні Росії немало. Необхідно полегшити їм шлях до нас... Враховуючи саме російські стосунки, ми вважали за потрібне відзначити, що “Коммунист” видається не ЦО, а “групою товаришів””³².

Очевидно аргумент Г. Пятакова стосовно “товаришів на Півдні Росії” мав певні резони, і В. Ленін ладен був з тим згодитись. Можливо, тому в листуванні з Г. Зінов’євим у вересні 1915 року він пропонував (очевидно, мова йшла про надісланий для погодження лист до Г. Пятакова і Є. Бош: “Лист до японців

так не годиться, по-моєму. Тон на розрив: якщо рвати, то не через це. Або пошліть таке від себе, або переробимо цілком (у тоні дружнього умовляння і обережного вказання на помилку)”³³.

В. Ленін прагнув зберегти товариські стосунки з “молодими”, цінував їх співробітництво в такій важливій галузі партійної роботи, як друкована пропаганда. Ті фінансові можливості, якими володіли Є. Бош і Г. Пятаков, використовувалися на партійну справу – це Володимир Ілліч враховував, навіть коли безпоціадно картав “японців” за “куркульство”. В його листах, поряд з непринадними і різкими епітетами на адресу Юрія та Євгенії Богданівни, ні-ні та й проривалася турбота про них – як там Юрій, чи їдуть вони, коли? (Японці збиралися переїхати з Швейцарії до Скандинавії слідом за Миколою Бухаріним, який восени 1915 року перебрався до Стокгольма). Пізніше В. Ленін доклав усіх зусиль для визволення Г. Пятакова і М. Бухаріна зі Стокгольмської в’язниці, куди вони потрапили за антимілітаристську пропаганду у нейтральній Швейцарії. За сприянням у цій справі Ленін звернувся до центриста Д. Рязанова, з яким в ідейно-теоретичній сфері вів принципову полеміку. 10 квітня 1916 року Володимир Ілліч із вдовolenням повідомляв Д. Рязанову про звільнення з тюрми Ляліна (один з псевдонімів Г. Пятакова) і просив про сприяння у визволенні Мойші Довголевського³⁴ (ім’я М. І. Бухаріна за нелегальними документами. – В. С.).

До певної міри В. Ленін готовий був зрозуміти і честолюбні наміри Г. Пятакова у зв’язку з фінансуванням ним журналу “Коммунист”. Згодом, коли розрив з “японцями” і М. Бухаріним уже став фактом, більшовицький лідер зауважував у листі до них: “Ви пишете, що питання про гроші “неприємне”. Не завжди. Коли до грошей ставляться партійно, партії це приємно. Коли з грошей роблять *зпяряддя проти* партії, це справді “неприємно” і навіть гірше, ніж неприємно”³⁵. Намагання Г. Пятакова збільшити свій вплив, зайняти самостійну позицію, використавши гроші як важіль, наражалося на звиначення в непартійності. В. Ленін писав: “...Несерйозні і ще гірше: антипартійні Ваші доводи за “вільний” (від програми партії? від центральних установ партії?) журнал”³⁶. Тоді, у процесі переговорів про дальше ведення журналу “Коммунист”, зокрема в ході підготовки його третього номера, Г. Пятаков прямо заявив, що Центральний Комітет партії не має жодного права втручатися у редакційну роботу, що журнал має право зайняти з того чи іншого конкретного питання позицію, що

розходиться з позицією ЦК, відкриваючи у такому випадку на своїх сторінках дискусію з даного питання.

Важкі переговори між Г. Пятаковим, Є. Бош і М. Бухаріним, з одного боку, і В. Леніним та Г. Зінов'євим, як редакторами Центрального органу, з іншого, про продовження видання "Коммуниста" тривали до літа 1916 року. Позитивного результату вони не дали. Це був складний, однак у цілому зовні малопомітний процес у могутньому потоці політичної боротьби, який однак народив і зміцнив рух прибічників радикальних, інтернаціоналістських поглядів на міжнародній арені, уособлений Ціммервальдською (вересень 1915) та Кінтальською (квітень 1916 року) конференціями соціалістів, утворенням і розвитком "ціммервальдської лівої". Прямо чи посередньо в тих переговорах брали участь і ліві з європейської соціал-демократії, котрі поділяли погляди М. Бухаріна та Г. Пятакова – Роза Люксембург, Карл Радек, Антоні Паннекук, як, втім, і кооптований до ЦК РСДРП Олександр Шляпников. Листи Георгія Пятакова до Володимира Леніна і Григорія Зінов'єва залишають присмак розчарування, викликають неприємні враження через очевидну дріб'язковість, вперте наполягання на явно другорядних питаннях, примхливість тощо. Особливо хвилювало – чи вважають В. Ленін і Г. Зінов'єв відродження "Коммуниста" "...відновленням товариського співробітництва, а чи випадковою практичною угодою з чужеродними елементами"³⁷. Г. Пятаков наполегливо домагався детальної розробки умов редакційної роботи і можливості "партійного обговорення" незгод у питаннях програми і політики партії.

Для В. Леніна ж програма РСДРП, її революційний дух і характер залишались святою справою і дарувати будь-які відступи від них, тим більше нападки, спроби перегляду він ніколи б і нікому не дозволив.

4. На вістрі найкардинальніших ідейно-теоретичних дискусій

Розходження між В. Леніним і М. Бухаріним у ставленні до війни, питаннях про співвідношення загальнодемократичних і соціалістичних завдань робітничого класу та про місце національно-визвольної боротьби в умовах імперіалізму, що позначилися ще під час Бернської конференції, і далі поглиблювались. У листопаді 1915 року після переїзду Г. Пятакова і Є. Бош до Стокгольма вони разом з М. Бухаріним направили до редакції "Социал-Демократа" документ під назвою "Тези сток-

гольмської групи більшовиків про лозунг права націй на самовизначення” (опубліковані в 1-му томі “Очерков по истории Октябрьской революции, 1927 року, та в журналі “Пролетарская революция”, 1930, №1). “Тези” були реакцією на ленінську статтю “Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення”, яка тоді у повному викладі опублікована не була. Саме ці “Тези” і стали каменем розбрату. “Молоді” більшовики дали в них своє бачення проблем демократії, національного питання, партійної програми-мінімум узагалі.

У відповідь редакція “Соціал-Демократа” на початку грудня 1915 року направила М. Бухаріну, Є. Бош і Г. Пятакову листа з відмовою від подальшої участі в “Коммунисте” з огляду на неможливість нести партійну відповідальність за співредакторів, що непартійно ставляться до справи, а також “Проект постанови ЦК РСДРП про припинення видання журналу “Коммунист”, написаний В. Леніним (“не для друку”) документ побачив світ лише в Повному зібранні творів В. І. Леніна³⁸. Одночасно лідер більшовиків направив листа стокгольмським товаришам, в якому писав, що М. Бухарін, Є. Бош і Г. Пятаков порозумілися втрех на “тезах”, за які ми ні прямо, ні посередньо – навіть за сусідство з ними в нашій партії, не кажучи вже про рівноправність – відповідальності взяти не можемо”³⁹.

В той же час “стокгольмські більшовики” здійснили спробу організаційно оформитись. 8 листопада 1915 року Г. Пятаков направив В. Леніну і Г. Зінов’єву листа, в якому порушив питання про офіційне затвердження групи у складі Г. Пятакова, М. Бухаріна, Є. Бош і Я. Боровського (останній був секретарем більшовицької групи у Стокгольмі, відав транспортуванням нелегальної літератури в Росію; у 1916 році за розтрату коштів з партійної каси і за порушення партійної конспірації був виключений з партії). “Стокгольмці” виборювали права особливої комісії при ЦК РСДРП і вимагали мандат на право і повноваження для зв’язку з Росією, право на інформацію у закордонних справах, на встановлення контакту зі шведськими лівими соціал-демократами⁴⁰.

Як і слід було чекати, Закордонне бюро Центрального Комітету відмовило стокгольмцям у їх претензіях. Незважаючи на це, Г. Пятаков і М. Бухарін здійснили спробу встановити самостійний зв’язок з Бюро ЦК РСДРП в Росії. Однак, цей крок спіткала невдача. І тоді 3 грудня 1915 року Юрій направив із Стокгольма листа на ім’я В. Леніна і Г. Зінов’єва, в якому повідомлялося про “саморозпуск” стокгольмської групи.

В мотивації рішення проглядалася образа: “З огляду на явно недовірливе Ваше ставлення до нашої групи, з огляду на технічну неможливість керуватися параграфами пропонованого Вами статуту (наприклад, при екстреній оказії неможливо направити інформаційного листа до Росії без попереднього перегляду Вами), з огляду на те, що існування групи перешкоджає Вашій діяльності як членів партії...”⁴¹.

Врешті-решт у листопаді 1916 року Бюро ЦК РСДРП на пропозицію О. Шляпникова розглядало незгоди всередині редакції “Коммуниста” (журнал формально продовжував існувати). Було ухвалено резолюцію: “Заслухавши заяву т. Зелєніна (Шляпникова) відносно незгод у колегії співробітників партійної преси по окремих пунктах програми і тактики партії, Бюро ЦК вважає необхідним довести до відома закордонної редакції ЦО таке: 1) Бюро ЦК в Росії, заявляючи про свою повну солідарність з основною лінією ЦК, яка проводиться в ЦО “Социал-Демократ”, висловлює побажання, щоб усі видання ЦК редагувалися в суворо витриманому напрямі, у повній відповідності з лінією ЦК, зайнятою ним від початку війни. 2) Бюро висловлюється проти перетворення видань ЦК у дискусійні. 3) Бюро вважає, що незгода співробітників в окремих питаннях програми-мінімум з редакцією ЦО не може бути перешкодою до участі цих осіб у виданнях ЦК, і пропонує редакції ЦО приймати їх співробітництво в інших питаннях, що стоять поза незгодами. 4) Бюро пропонує для з’ясування і ліквідування незгод використати приватні видавництва як Росії, так і за кордоном, випускаючи спеціальні збірники дискусійного характеру”⁴².

Рішення Бюро ЦК РСДРП ставило останню “крапку” в історії журналу “Коммунист”. Водночас воно залишало відкритими двері для співпраці “молодих” з В. Леніним, іншими партійними публіцистами. Георгія Пятакова та його колег запрошували до участі у випуску “Сборника “Социал-Демократа” – видання ЦО РСДРП – і як авторів, і як видавців. Попри усі хитання і складності характеру Юрія та його друзів, навіть серйозні теоретичні розходження, В. Ленін, ЦК РСДРП продовжували цінувати співробітництво з ними. Наприклад, у листі до Інєси Арманд 13 березня 1917 року В. Ленін повідомляв: “З Юрієм і К⁰ закінчено переговори про видання ними з затвердження закордонної частини ЦК брошурок. Це приємно!”⁴³ Однак, гонористі прагнення до самостійності завадили “молодим” використати і нові можливості якнайкраще.

Пізніше, уже з досвіду пережитого, в згаданій автобіографії Георгій Пятаков вельми самокритично оцінював свою роль в історії журналу “Коммунист”, у ставленні до ЦК РСДРП. “Ми троє (Г. Пятаков, Є. Бош і М. Бухарін – В. С.) зайняли неправильні позиції”.

Цю ж самокритичну оцінку Г. Пятаков поширював і на свою роль у “конфлікті з національного питання”. В. Ленін, зі свого боку, кваліфікував тогочасні погляди Г. Пятакова як “імперіалістичний економізм”. “Старий економізм, 1894 – 1902 років, – писав вождь більшовизму, з’ясовуючи гносеологічні та соціально-економічні корені явища, – міркував так. Народників розбито. Капіталізм в Росії переміг. Значить, про політичні революції думати не доводилося. Практичний висновок: або “робітникам економічна, лібералам – політична боротьба”. Це – курбет вправо. Або – замість політичної революції загальний страйк для соціалістичного перевороту. Це – курбет вліво...”⁴¹.

Тепер народжується новий “економізм” – продовжував В. Ленін, – який міркує з двома аналогічними курбетами – “вправо” – ми проти права націй на самовизначення; “вліво” – ми проти партійної програми-мінімум (тобто проти боротьби за демократію і за реформи), бо це суперечить соціалістичній революції. Так оголено викладав Ленін смисл поглядів двох молодих більшовиків – Миколи Бухаріна і Георгія Пятакова. Приблизно одного віку (Бухарін був на два роки старшим за Георгія), вони майже одночасно включилися у політичну боротьбу, хоча і різними шляхами, але прийшли до марксистських ідей. Обоє репрезентували в партії молоде покоління революціонерів, обох вирізняв радикалізм в ідейних переконаннях і в практичній діяльності. Навіть у ставленні до партійних центрів, їх визнаного лідера – В. Леніна обидва виявили схожу настирливість, заповзятість, непоступливість, енергійність. Їх єднали і спільні пошуки та хитання. Тому зрозумілою була пильна, зацікавлена, інколи ревна увага до них В. Леніна. І коли настане година останнього слова В. Леніна, у своєму політичному заповіті, в характеристиці найвидатніших, найталановитіших керівників партії “з молодих членів ЦК” він виділить саме М. Бухаріна та Г. Пятакова і вони знову опиняться поряд...

Микола Іванович і Георгій Леонідович міцно подружилися. Основою їх дружби стала спільна наукова робота і виявлена в ній близькість політичних поглядів. “Перед війною був заареш-

тований в Австрії, – писав М. Бухарін в автобіографії, – висланий до Швейцарії..., де разом зі своїм найближчим другом Пятаковим посилено працював у бібліотеках”⁴⁵.

Юрій захоплено вивчав дослідження економістів, які були досить широко представлені в тамтешніх бібліотеках, продовжував розробку математичної школи політичної економії.

Погляди Л. Бухаріна і Г. Пятакова на сучасне їм капіталістичне суспільство були де в чому близькими до ленінської концепції, викладеної у праці “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму”.

Однак, їх різнила методологія, яка у “молодих” зазнавала явно завеликого впливу революційного радикалізму, породжувала перебільшення, переоцінки. Так, у теорії “державного капіталізму” найдоцільнішим видавався його аналіз як найузагальненішого апарату класового примусу, як концентрованого вияву насильства буржуазії над пролетаріатом.

Подібне оперування вкрай загостреними категоричними поняттями при одночасному абстрагуванні від широкого різнобарв’я життєвих реалій виводило на створення спрощених теоретичних схем, хоч нерідко видавалося за адекватне концентроване відтворення глибинних суспільних процесів, дії їх визначальних механізмів. Такий підхід, коли тенденції суспільного розвитку виражалися в найбільш викінченому, доведеному до схеми, а відтак – огрубленому формулюванні, затінював емпіричну конкретність явища в його зв’язку з усіма іншими процесами. Так було з питанням про право націй на самовизначення в умовах імперіалізму. Звідси ж витікала спільна з М. Бухарінін переоцінка темпів оформлення державно-капіталістичних тенденцій тодішнього суспільства, висновків про прискорене визрівання передумов соціалістичної революції.

Передрікаючи, як і М. Бухарін, соціалістичний характер прийдешньої революції, Г. Пятаков ігнорував її специфічні особливості у такій селянській країні як Росія, її неминуче переплетіння із завданнями здійснення буржуазно-демократичних перетворень.

Тут виявилась теоретична близькість з поглядами Л. Троцького, передусім – у запереченні революційних потенцій селянства в умовах соціалістичної перспективи. Л. Троцький вважав, що суспільний розвиток іде по шляху дальшого применшення можливості революційної ролі дрібних власників, приходив до висновку, що національна буржуазна революція в Росії неможлива, мова може йти тільки про завоювання влади

російським пролетаріатом, а всі надії на успіх цієї боротьби через відносну слабкість і підготовленість російського робітництва пов'язані з боротьбою міжнародного пролетаріату.

М. Бухарін неодноразово підкреслював схожість, однаковість своїх поглядів у галузі політичної економії з Г. Пятаковим, хоча останній не залишив таких фундаментальних праць, як бухарінське “Світове господарства і імперіалізм” (була написана в 1915 році, але цілком опублікована лише в 1918 році). Видаючи в 1919 році іншу свою велику працю “Політична економія рантє”, написану в 1914 – 1915 роках, М. Бухарін писав у передмові: “Я вважаю за необхідне словити тут вдячність своєму другу, Юрію Леонідовичу Пятакову, з яким ми неодноразово обговорювали спільно різного роду питання стосовно теоретичної економії, і цінні вказівки якого завжди приймалися мною до уваги”⁴⁶.

У Швеції, куди Г. Пятаков і Є. Бош переїхали восени 1915 року (значною мірою тому, щоб бути разом з М. Бухаріним), їхня співдружність і спільна партійна робота продовжувалась. Єдність поглядів на перспективи революційного руху молодих більшовиків знайшла досить рельєфний вияв у дискусії про лозунг права націй на самовизначення, що набрала міжнародного характеру.

Взагалі в національному питанні Г. Пятаков був відвертим прибічником поглядів Рози Люксембург, яка стверджувала, що в епоху імперіалізму, коли суспільство в масштабах всієї планети трансформується в єдину економічну співдружність, національні кордони і взагалі все національне застаріли. М. Бухарін також був переконаний, що в умовах імперіалізму економічний та політичний націоналізм, а отже – національно-визвольний рух і національно-визвольні війни перетворилися на анахронізм. Епоха імперіалістичних воєн, за його визначенням, є насильницьке перекроювання політичної карти в бік її дедалі більшої державної однорідності, що веде до ліквідації самостійних маленьких держав.

Заперечуючи лозунг права націй на самовизначення, проголошений у програмі РСДРП 1903 року, “стокгольмці” прямо заявляли, що подібна вимога, передусім, утопічна, оскільки не може бути реалізованою в рамках капіталізму, навіть шкідлива, так як сіє ілюзії. На їх думку, імперіалізм створив умови для здійснення світової соціалістичної революції. Тому, коли практично поставлено питання про мобілізацію пролетарських сил в інтернаціональному масштабі для повалення капіталу,

відволікання уваги пролетаріату в бік вирішення “національних” завдань стає надзвичайно шкідливим. Ні в якому разі, за будь-яких обставин марксистки не мають підтримувати уряд великодержавної нації, що придушує повстання пригнобленої нації, однак, водночас, вони не повинні мобілізувати пролетарські сили й під гаслом “права націй на самовизначення”. Звідси завдання революційних соціал-демократів – мобілізувати сили пролетаріату обох націй (і гнобленої, і гноблячої), разом з іншими, під лозунгом громадянської, класової війни за соціалізм і пропагувати проти мобілізації сил під лозунгом “права націй на самовизначення”⁴⁷.

В. Ленін, який наполегливо і послідовно відстоював програмний лозунг права націй на самовизначення, називав ці погляди нісенітницею, “верхом безглуздя”, “верхом ненауковості”, “зрадництвом”. “Молоді” образилися. Вони апелювали до такої логіки: якщо численні ліві в усьому світі досить однодушно виступили проти лозунга самовизначення – невже їх усіх варто вважати “зрадниками”?

Зі свого боку, лідер більшовиків вважав погляди М. Бухаріна, Г. Пятакова і Є. Бош не лише теоретичною нісенітницею, але й проявом політичної нестійкості. Однак, при всій різкості, категоричності оцінок, він вважав недоцільним розводити масштабну публічну дискусію, пропонував дати “молодим” час для того, щоб “повчитися і подумати”. Якщо ж вони наполягатимуть, – писав В. Ленін, – “доведуть справу до полеміки в пресі; і я тоді змушений назвати їх “імперіалістськими економістами”, показати їх цілковиту пустоту, цілковиту несерйозність і непродуманість. Полеміка в пресі на довгі роки відштовхне їх”⁴⁸. Подібний розвиток подій, безсумнівно, не входив у наміри В. Леніна. Але велике політичне значення порушеного питання змушувало його ще і ще раз попередити молодших товаришів, що вони потрапили в болото, що їхні ідеї не мають нічого спільного ні з марксизмом, ні з революційною соціал-демократією.

При цьому Г. Пятакова В. Ленін вважав “головним злодієм” в суперечках з приводу самовизначення націй, і тому саме на ньому концентрував основний вогонь своєї безкомпромісної і безжальної критики.

В останній, “скандинавський” період еміграції Юрій багато працював. Тоді він написав статтю з приводу становища в економіці Росії, зумовленого війною (“Дорожнеча в Росії” – одна з кількох її назв), яка призначалася для третього номера

журналу “Коммунист”. Стаття вийшла окремим виданням. Разом з М. Бухаріним Є. Бош і Г. Пятаков писали та видавали листівки, друкувалися в європейській соціал-демократичній пресі. Численні публікації Г. Пятакова виходили під псевдонімами “Петро Київський”, “Кий”, “Лілін”, “Zialin”, “Юрій”, “Японець”. Написане і призначене по друку Г. Пятаковим і М. Бухаріним у рукописах нерідко направлялося В. Леніну, Г. Зінов’єву, обговорювалося з О. Шляпниковим, коли той бував у Стокгольмі. В свою чергу, статті В. Леніна, Г. Зінов’єва, інших партійців, підготовлені до друку в “Социал-Демократе”, для “Коммуниста”, “Сборника “Социал-Демократа” чи органу Ціммервальдської лівої “Vorbote” (“Передвісник”), – пропонувалися “стокгольмцям”, як і іншим співробітникам, для обговорення і редагування. Це взагалі була одна з характерних рис літературно-публіцистичної роботи більшовиків в еміграції. Відкритість думки – наскільки це було можливо в умовах військової і політичної цензури, нагода з’ясувати позицію товаришів до опублікування того чи іншого матеріалу – складали атмосферу творчої взаємодії. І все це – незважаючи на гострі суперечності в теоретичних питаннях.

Так було і з основним твором Г. Пятакова того періоду – “Пролетаріат і “право націй на самовизначення” в епоху фінансового капіталу”, який було написано в серпні 1916 року. Призначена для публікації в “Сборнике “Социал-Демократа” №3 (який не вийшов), стаття привернула особливу увагу В. Леніна, коли Юрій прислав її в рукописному варіанті більшовицькому лідеру. Реакцією були дві ленінські роботи – “Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову)” та “Про карикатуру на марксизм і про “імперіалістичний економізм”, теж для того ж третього “Сборника “Социал-демократа”. У грудні 1916 року в другому “Сборнике” було опубліковано оголошення про матеріали, що надійшли для наступного номера, в тому числі – стаття Г. Пятакова і дві статті В. Леніна у відповідь.

У рукописному вигляді стаття “Пролетаріат і “право націй на самовизначення” в епоху фінансового капіталу” і ленінські статті були широко відомі серед більшовиків в еміграції та лівих європейських соціал-демократів. Під час дискусії з національного питання В. Ленін посилав свої статті колегам для “теоретичного порозуміння”.

Стаття Г. Пятакова взагалі не публікувалася і зберігається в Російському державному архіві соціально-політичної історії⁴⁹. Ленінські статті в той час теж не були обнародовані в пресі.

Отже, до того, що лідер більшовизму вважав небажаним (“по-леміка в пресі на довгі роки відштовхне” М. Бухаріна, Г. Пятакова, Є. Бош), – не дійшло. Статті В. Леніна були опубліковані вперше у 1924 і 1929 роках і тоді повною мірою використані для доказів “опортуністичних”, “опозиційних”, “антипартиїних” і “антиленінських” поглядів і дій у минулому, передусім М. Бухаріна. Однак, ще дошкульніше вони “вдарили” по Г. Пятакову, послужили додатковими підставами для виключення останнього з ВКП(б) за участь у троцькістських опозиціях.

У складній обстановці світової війни, нестримного розгулу шовінізму, зради офіційних керівників II Інтернаціоналу В. Ленін вважав надзвичайно важливим узгодження поглядів революційних емігрантів, вироблення чіткої теоретичної лінії поведінки, подолання різнобою у підходах до принципів засад політики. Ситуація ж тут насторожувала. Н. Крупська відзначала: “Були незгоди з Розою Люксембург, Радеком, голландцями, Бухаріним, Пятаковим, почасти з Коллонтай. (Найрізкіші незгоди) були з Пятаковим (П. Київським)...”. Прочитавши його статтю в рукопису, “...Ілліч відразу ж засів писати йому відповідь – цілу брошуру...”⁵⁰.

Спогади дружини В. Леніна написані в кінці 20-х років. Джерелом їх, звісно, була в першу чергу пам'ять. Однак автор додатково перевивіряла кожен деталь, ретельно зважувала оцінки. Н. Крупська справедливо відзначала непримиренність Володимира Ілліча в суперечках з “молодими” про право націй на самовизначення. І хоч серед “молодих” були і М. Бухарін, і К. Радек, і голландські ліві соціал-демократи, основним винуватцем незгод в партії з цього приводу, на думку вождя більшовиків, був все ж Петро Київський.

“Брошура написана в дуже сердитих тонах, – веде далі Н. Крупська. – І саме тому, що на той час у Ілліча вироблявся дуже ясний, виразний погляд на співвідношення між економікою і політикою в епоху боротьби за соціалізм. Недооцінку політичної боротьби в цю епоху він характеризував як “імперіалістичний економізм”... Ігнорування ролі демократії в боротьбі за соціалізм було недопустимим...”⁵¹. Запальність, що її виявляв В. Ленін у суперечках про право націй на самовизначення, – пояснювала найближчий соратник більшовицького лідера, – стає зрозумілою, якщо взяти це питання у зв'язку із загальною оцінкою Леніним демократизму. Ставлення до питання про самовизначення націй було для нього пробним каменем, на

якому перевірялося вміння правильно підходити до демократичних вимог взагалі.

Ленінське викриття позиції Г. Пятакова несе на собі безсумнівний відбиток співчуття до молодшого колеги, який не набув ще необхідного гарту в дослідженні надзвичайно складних, суперечливих теоретичних проблем, розгубився в екстремальних умовах світової бойні. Як і всяка серйозна криза, війна надламує одних, загартовує і освічує інших. Ця істина дається взнаки і в сфері соціал-демократичного мислення про війну. Можна глибше вдуматись в причини і значення імперіалістичної війни, в завдання соціал-демократії, в причини її кризи. А можна дати війні подавити свою думку, перестати міркувати і аналізувати під гнітом жахливих вражень і тяжких наслідків війни. Справжнє джерело всіх курйозних логічних помилок, всієї плутанини в поглядах П. Київського, – писав В. Ленін, – “полягає в тому, що його думка придавлена війною і внаслідок цієї придавленості в корені перекручено відношення марксизму до демократії взагалі”⁵².

Розвінчуючи хибність логіки Г. Пятакова, В. Ленін наступним чином передав хід його думок, вибудови теоретичних схем: Ю. Київський виходив із того, що імперіалізм – це високорозвинутий капіталізм, та його стадія, на якій справа об’єктивно доходить до заперечення демократії. Тобто, демократія нездійсненна за імперіалізму. Імперіалістична війна є кричущим порушенням будь-якої демократії і у відсталих монархіях, і в передових республіках. Значить, зовсім безпідставні розмови про права, тобто про демократію. Війні можна протиставити лише соціалізм, вихід – тільки в соціалізмі. Значить, висувати демократичні гасла в партійній програмі-мінімум (тобто ще за капіталізму) є обман, ілюзія, віддалення лозунга соціалістичного перевороту. В цьому В. Ленін вбачав корінь помилок свого контрагента. Останній же того не усвідомлював і агітаційним закликком – “Геть з імперіалізму!” – насправді “втікав” від життєвих реалій, від їх належного осмислення, виведення необхідних висновків-уроків.

Запально виступаючи проти права націй на самовизначення, яке Г. Пятаков вважав нездійсненим за імперіалізму і непотрібним, зайвим в умовах соціалізму, молодий марксист і його друзі називали В. Леніна та його однодумців “талмудистами самовизначення”. Самовизначення, писав Юрій, “врізується клином, намагаючись національно згуртувати народи, тобто об’єднати буржуазію і пролетаріат даної нації і роз’єднати

пролетаріат різних націй”. Марксисты говорять масам, – заперечував йому Ленін, – вас обдурюють, ведучи на війну заради імперіалістського капіталізму і прикриваючи її великими лозунгами демократії. Ви повинні вести і ви поведете війну проти буржуазії справді демократично і з метою справжнього здійснення демократії і соціалізму. “Проголошення рівних прав усіх націй для буржуазії стало обманом, для нас воно буде правдою, яка полегшить і прискорить привернення на нашу сторону всіх націй. Без демократичної організації відношення між націями на ділі, – а значить, і без свободи державного відокремлення – громадянська війна робітників і трудящих мас усіх націй проти буржуазії неможлива”⁵³.

У теоретичних дискусіях Г. Пятаков досить настирно заявляв про себе як про прибічника тенденції форсованого розвитку суспільства в напрямку до соціалізму. Це він переконливо демонстрував і у підході до питання самовизначення націй і у спробах дати характеристику епохи. Чи не схоже самовизначення на право безкоштовного одержання 10 тисяч десятин на Марсі? – іронічно запитував він. За його оцінками виходило, що схоже, оскільки “епоха передодня загибелі капіталізму” і “епоха загибелі національної держави” у Г. Пятакова – одна епоха. Передбачалося, що в умовах соціалізму, який невідвотно настає (і цей процес починається), національна держава загине. А це, в свою чергу, породжувало прагнення до форсованої інтернаціоналізації суспільства, яка (інтернаціоналізація) іманентна соціалізму.

Подібні підходи Г. Пятаков демонстрував у питанні про державу. Він уважав соціалістичний лад строго демократичною централізованою системою господарства, за якої держава, як апарат панування однієї частини суспільства над іншою, зникне. Однак, демократія є також панування (принаймні – командування) однієї частини населення над іншою, тобто теж є формою держави. В чому ж вбачалось відмирання держави за соціалізму? Г. Пятаков роз’яснював: “Соціальну революцію ми мислимо як об’єднану дію пролетарів усіх країн, що руйнують кордони буржуазної держави, зносять прикордонні стовпи, висаджують у повітря національну спільність і встановлюють спільність класову”. Безпосередньо в ході соціалістичної революції, на його гадку, відбудеться негайне злиття націй.

Однак, мислити так, ігноруючи об’єктивні умови революційного розвитку, настільки різні в різних регіонах планети, особливо з точки зору економічної зрілості та готовності до соці-

альної революції, – значить відкладати соціалізм “до грецьких календ”. “Соціальна революція, – підкреслював Ленін, – не може відбутись інакше, як у вигляді епохи, що з’єднує громадянську війну пролетаріату з буржуазією в передових країнах і *цілий ряд* демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних рухів у нерозвинутих, відсталих і пригноблених націях”⁵⁴.

Породжені “революційним нетерпінням” помилки заперечення права націй на самовизначення, ігнорування діалектики міжнародних стосунків, намагання “перескочити” через неминучі етапи розвитку, через необхідність послідовної реалізації демократичних вимог Г. Пятаков поділяв і надалі...

У Швеції, де Юрій пробув від жовтня 1915 року до серпня 1916 року, він брав активну участь у роботі лівих шведських соціал-демократів, лівих ціммервальдців. Весною 1916 року Г. Пятаков, М. Бухарін, Є. Бош разом з молодими шведами готували напівлегальний соціалістичний конгрес у Стокгольмі, який було вирішено скликати у зв’язку з небезпекою втягування нейтральної Швеції у світову війну. За участь у ньому, слідом за М. Бухаріном, Г. Пятакова заарештували. Щоправда, офіційне звинувачення було безглуздом – ніби російські більшовики збиралися “кидати бомби, висаджувати в повітря мости”. Після короткочасного ув’язнення заарештованих просто депортували до Норвегії.

Там, в Христианії (Осло) Георгія настигла радісна звістка про зречення царя...

IV. У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ

---

1. Натхненник опозиційної платформи

У лютому 1917 року в Росії вибухнула революція. Царське самодержавство настільки прогнило, настільки втратило будь-яку підтримку в суспільстві, що буквально упродовж кількох днів було розтрощено вщент, зметено повсталим народом.

З далеких сибірських заслань, із еміграційних центрів до європейської Росії, яка на повні груди дихнула свіжим повітрям свободи, кинулись політичні діячі, що на певний час були виключені з вітчизняних визвольних процесів. Всім їм хотілося якнайшвидше зануритись у практичну роботу по закріпленню революційних завоювань, розвитку демократичних процесів, реалізації програмних планів.

У числі перших зі Скандинавії до Росії, хоч і не без додаткових труднощів (шведські власті на кілька днів на кордоні затримали Георгія¹), змогли повернутись Г. Пятаков і Є. Бош. Хоча першим великим пунктом їх зупинки була столиця, де, природно, вирували найбільші політичні пристрасті, подружжя твердо вирішило прямувати до Києва. Там, на їх гадку, вони, їх досвід і зв'язки були потрібні більше, аніж деінде, і там можна було принести якнайбільшу користь революційній справі.

І доля розпорядилася так, що саме особиста позиція Георгія Пятакова багато де в чому вплинула на лінію поведінки київських більшовиків, вибір їх орієнтацій, призвела, врешті, до серйозної спроби оформлення найзначнішої опозиції загальнопартийному курсу.

Позиція Г. Пятакова досить ретельно виявилась уже у ставленні до телеграми В. Леніна більшовикам, які від'їжджали до Росії від 6 березня 1917р. “Наша тактика: повне недовір'я, ніякої підтримки новому уряду; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату – єдина гарантія; негайні вибори в Петроградську думу; ніякого зближення з іншими партіями...” – наставляв В. Ленін². З тих, хто входив до складу групи більшовиків, яким вона була адресована, Г. Пятаков і Є. Бош відразу ж виступили проти ідей, викладених у телеграмі.

13 березня Є. Бош зробила на засіданні Бюро ЦК доповідь про директиви, одержані від В. Леніна. Зачитавши телеграму, вона повідомила, що Володимиру Іллічу був направлений запит у зв'язку з тим, що останні два пункти видались недостатньо ясними. Тут же було запропоновано розпочати дискусію про тактику і після короткого обміну думками ухвалено виробити платформу, яка б розкривала лозунги, запропоновані Бюро ЦК. Однак, комісія, якій це було доручено, не виконала наміченої роботи. На засіданні бюро ЦК 22 березня при обговоренні питання про платформу були схвалені резолюції "Про Тимчасовий уряд" і "Про війну і мир", опубліковані зі вступом "Наша платформа" в "Правду", №18, від 26 березня 1917 р. Цим документам притаманні положення, характерні для тогочасної позиції Бюро ЦК (про контроль рад за діяльністю Тимчасового уряду, вимоги до Тимчасового уряду, якому давалась розпливчата характеристика, відмовитись від загарбницьких планів, запропонувати всім країнам, що воювали, мир і т.д.)³. Принципову тактику з таких найважливіших питань не змогла виробити і Березнева нарада партійних працівників.

На момент обговорення ленінської телеграми Бюро ЦК в Петрограді знаходилась представник Київського комітету РСДРП Д. Іткінд. Вона одержала цей документ як директиву і привезла до Києва. Позиція Бюро ЦК щодо ленінської телеграми, можливе знайомство Д. Іткінд з поглядами на дане питання Г. Пятакова і Є. Бош, які очолювали в минулому Київську організацію, непослідовна позиція частини керівників комітету щодо певних ключових питань революції, що намітилась на той час, передрішили характер прийнятого Київським комітетом РСДРП рішення за результатами поїздки свого представника до Петрограду. На засіданні, яке відбулося 19 березня, комітет постановив не оголошувати на наступних зборах партійної організації привезену Д. Іткінд "Телеграму більшовикам, які від'їжджали до Росії". У зв'язку з цим Д. Іткінд не включила інформацію про документ В.Леніна до своєї доповіді про результати відрядження до Центрального Комітету партії, зробленої на зборах 21 березня⁴.

Тим часом, до Києва прибули Г. Пятаков і Є. Бош, які одразу поринули у роботу.

Одна з найстаріших в ленінській партії Київська організація РСДРП(б) вийшла з підпілля. Ще 1 березня відбулася перша легальна нарада більшовиків міста, яких налічувалося близько 200 чоловік. Та буквально з кожним днем їх ряди зростали.

Склалася районна ланка міської парторганізації, діяло сім районних комітетів – Подільський, Печерський, Деміївський, Міський, Шулявський, Солом'янський і Залізничний. З 14 березня розгорнули роботу районні комітети партії, того ж дня вийшов перший номер легальної більшовицької газети “Голос социал-демократа”. 2 – 3 березня представники заводів і майстерень обрали Раду робітничих депутатів.

Київські більшовики зустріли Г. Пятакова і Є. Бош з радістю. Відразу почувалося, що приїхали додому. Після стількох поневірянь на чужині, по чужих оселях, коли знали не лише американські та європейські готелі і пансіонати, але й стокгольмську тюрму – то було звичайне людське щастя. В батьківському домі на вулиці Кузнечній Юрій знайшов цілісінькою свою чималу бібліотеку, яку був змушений залишити три роки тому.

Але головне – робота, для якої відкривалися великі горизонти – легальна, без остраху поліцейського стеження, партійна робота. Людей не вистачало, хоч інтелігентські сили в парторганізації були. Це і Макс Савельєв, агент ЦК РСДРП в Києві; і Ляля Розмирович, яка затрималась на деякий час у місті, і Володимир Затонський, він тільки-що перейшов до більшовиків; і старі знайомці – Вадим Бистрянський (Ватін), і Дора Іткінд з сестрами, і зовсім юний, 19-річний Ісак Крейсберг. Включення в роботу старих діячів організації Євгенії Бош і Георгія Пятакова значно додавало сили впливу київських більшовиків.

23 березня 1917 року обидва вчорашніх емігранти виступили на засіданні комітету з доповідями “Про платформу ЦК і партійну нараду, яка скликала на 28 березня”. Під впливом їх доповідей було вирішено створити спеціальну комісію для вироблення платформи Київського комітету. До її складу ввійшли Є. Бош, В. Бистрянський, І. Крейсберг, Г. Пятаков, М. Савельєв /Петров/.

Наступного дня комітет уже заслухав доповідь комісії для вироблення платформи, ухвалив запропонований проект і доручив Г. Пятакову здійснити кінцеву редакцію документа для представлення загальним зборам організації⁵. Однак, 29 березня, після обміну думками, було вирішено відкласти прийняття запропонованого Г. Пятаковим документа до чергових зборів у зв'язку з тим, що представник організації М. Савельєв знаходився в той час на нараді партійних працівників у Петрограді. З метою уточнення позиції більшовиків щодо війни було

доручено комітету на додаток до платформи виробити спеціальну резолюцію. Звертає на себе увагу той факт, що, не чекаючи на схвалення платформи черговими зборами, комітет на своєму засіданні 1 квітня 1917 року доручив В. Бистрянському і О. Горвицю зібрати об'єднане засідання пропагандистів і агітаторів, прочитати їм доповіді про платформу Київського комітету і запропонувати “у своїх виступах триматися цієї платформи”⁶. Не вплинув на позицію Г. Пятакова, його прибічників і передрук з Правди “Голосом соціал-демократа” 25, 28 і 30 березня статті В. Леніна “Листа з далека. Лист 1. Перший етап першої революції”.

Члени організації виявили принциповість, відклавши більшістю голосів прийняття запропонованого В. Бистрянським проекту резолюції про війну, автоматично знявши питання про схвалення платформи комітету на загальних зборах 4 квітня.

Однак Г. Пятаков і його одностумці намагались будь-що здійснити свої задуми. Об'єднавши більшість у комітеті, вони 6 квітня знову внесли на затвердження зборів резолюцію про війну і схвалення платформи комітету. Часте проведення зборів приводило до того, що в них не завжди могла брати участь більшість членів організації. Склад присутніх теж змінювався. На зборах 6 квітня, як показує підрахунок за результатами голосування резолюцій, було всього 323 чоловіка, тобто не більше 1/4 складу організації. За цих умов Г. Пятакову і його одностумцям удалося домогтися схвалення напрацьованих ними документів⁷ (9 квітня вони були опубліковані “Голосом соціал-демократа”).

Головна ідея платформи містилась уже у вступному абзаці: “Ми вважаємо, – говорилось у платформі, – що розвиток продуктивних сил і соціальна міць пролетаріату не досягли в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встановлення соціалістичного ладу, яке є кінцевою метою всієї нашої діяльності, не входить тому до числа завдань, які стоять перед нами в ході революції, що здійснюється”⁸.

Вся політична робота більшовиків повинна була, згідно платформи, зводитися до здійснення Програми-мінімум РСДРП. Цікаво, що ще в грудні 1916 року в зауваженнях на статтю Г. Зінов'єва про максималізм, В. Ленін назвав в корені невірною ідею автора про те, “наче б то ті її (мінімум програми) вигоди... в сумі дають перехід до принципово іншого загального устрою” ... Думати так значить принципіально перейти на пози-

цію реформізму і залишити точку зору революції соціалістичної.

Програма-мінімум є така програма, яка принципіально *сумісна* з капіталізмом, *не виходить* з його рамок”⁹.

Таким чином, доля надала Г. Пятакову і Є. Бош шанс першими донести в революційну Росію суть нової ленінської тактики. Однак вони зробили чимало, щоб посяяти недовір'я до неї в центральних органах партії і протиставити їм свою позицію в Київській організації.

Можна припустити, що на тогочасній позиції Г. Пятакова позначився і авторитет Георгія Плеханова. Перший марксист Росії не лише не сприйняв ленінського політичного курсу, а й неодноразово різко негативно висловлювався на адресу В. Леніна, його Квітневих тез. Він зокрема писав, що “російська історія ще не змолота тієї муки, з якої буде з часом спечено пшеничний пиріг соціалізму”. А серед аргументів фундатор російської соціал-демократії наводив наступні: “Соціалістичний лад передбачає щонайменше дві обов’язкові умови: 1) високий ступінь розвитку продуктивних сил (так званої техніки); 2) вельми високий рівень свідомості в трудящому населенні країни. В Росії немає ні того, ні іншого”, – вважав Г. Плеханов, а тому “розводитися про організацію соціалістичного суспільства в нинішній Росії значить вдаватися в безсумнівну і при цьому вкрай шкідливу утопію”. Отже, соціалістичну перспективу в Росії 1917 року заперечував і Плеханов...

Втім схвалення Київською організацією платформи комітету не означало кінцевого торжества антиленінських поглядів. Їм ще призначалось увійти у відкрите протистояння з ленінськими ідеями.

7 квітня до Києва повернувся із загальнопартійної наради М. Савельєв. Перед від’їздом із Петрограда 5 квітня він одержав один примірник підготовленого до публікації в “Правде” варіанта тез. “Я списав їх олівцем на окрему записку, – згадував представник Київського комітету більшовиків, – і ось з цим новим євангелієм революційного комунізму приїхав до Києва”¹⁰.

Порівняння документа, з яким ознайомився у Петрограді Максиміліан Олександрович з текстом тез, надрукованих у “Правде”, і тими підготовчими матеріалами, що зберігаються у фондах Російського державного архіву соціально-політичної історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), дозволяє висунути перед-

бачення: М. Савельєв скопіював один із перших варіантів ленінської праці, можливо, навіть, у момент ознайомлення ще незавершеної. Ймовірно й інше. М. Савельєв з невідомих причин (наприклад – не встиг чомусь) переписав тільки перші 8 із 10 тез і далі оперував саме тим неповним документом, який з часом набув такого вигляду через кількаразове копіювання як завершений.

Важливим було і те, що М. Савельєв був присутнім на перших ленінських виступах після повернення лідера партії з еміграції і обнародуванні ним тез 4 квітня на зборах більшовиків, а також на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків – учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів у Таврійському палаці¹¹.

Відразу ж після приїзду до Києва, вже увечері 7 квітня 1917 року М. Савельєв зробив доповідь, в якій розгорнуто охарактеризував свою поїздку до Петрограда, висвітлив хід роботи Березневої партійної наради, Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, доповів суть запропонованої В. Леніним лінії поведінки в революції. Доповідач охарактеризував ленінську доповідь на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків як могутній удар по об'єднаних тенденціях.

Далі М. Савельєв зачитав згадані 8 тез і виклав ленінську аргументацію для їх розвитку. На жаль, на цьому чорновик протоколу засідання комітету від 7 квітня обривається. Однак обговорення доповіді було продовжено на засіданнях 9 і 10 квітня в обстановці гострої полеміки. М. Савельєву довелося досить довго відповідати на численні питання, якими його буквально засипали члени комітету. Причому, в більшості питань проглядалося несприйняття ленінських ідей, апріорі критичне ставлення до них. М. Савельєв спокійно і принципово відстоював вірність ленінських положень. У ряді випадків йому довелося висловити й власні погляди щодо складних теоретичних проблем і вони в цілому співпадали з тими висновками, які були сформульовані В. Леніним пізніше.

Сюжет протоколу з питання “Про позицію, яку зайняв т. Ленін завершується чітким записом: “Тов. Савельєв (Петров) повністю приєднується до тез Леніна і вважає, що вони у зв'язку з тим, що капіталізм зайшов у безвихідь, цілком виправдовуються в міжнародній соціальній революції”¹².

Єдиною, хто підтримав тоді М. Савельєва і прийшов йому на допомогу в роз'ясненні ленінських орієнтирів, була агент ЦК РСДРП О. Розмирович.

Однак більша частина членів Київського комітету – Г. Пятаков, Є. Бош, В. Бистрянський, О. Горвіц, Д. Іткінд, М. Кугель та ін. виступили проти Квітневих тез. Основний їх доказ – незрілість Росії для соціалістичної революції¹³.

“Поразка уряду, соціалістичний переворот неможливі, оскільки немає всіх економічних передумов, – стверджував М. Кугель. – Тов. Ленін неправий, приймаючи буржуазно-дем. переворот за переворот соціалістичний”.

“Диктатура пролетаріату зараз неможлива, оскільки маси політично не виховані, не підготовлені до організації господарства, до відвернення продовольчої кризи”, – вторив йому А. Горвіц. “В нашій платформі, – натискав Г. Пятаков, – говориться визначено, що ми зараз не йдемо до соціалізму, а т. Ленін кличе до захоплення влади. Ленін все ж таки проти У[становчих] З[борів], але для нас ясно, що тепер можуть бути тільки У[становчі] З[бори], а не Республіка Рад Роб. Солд. і Наймит. Деп.”

Є. Бош також особливо акцентувала на тому, що платформа Київського Комітету корінним чином різниться з ленінськими тезами. “Тов. Ленін, – підкреслювала вона, – знаходить можливим соціалістичний переворот, у нас можливий тільки демократичний переворот. Говорячи про соц. переворот, ми підтримуємо контрреволюцію. Тов. Ленін говорить – геть Т[тимчасовий] У[ряд], а київська організація говорить: ми критикуємо Т[тимчасовий] У[ряд], ми боремося з ним, викриваємо, але не скидаємо. Тов. Ленін говорить – не У[становчі] З[бори], – а ми вимагаємо У[становчі] З[бори] ... Ми повинні підтримувати резолюцію київського комітету, тепер час настільки серйозний, що дотримуватись авторитетів неможливо”¹⁴.

В позиції противників переходу до соціалістичної революції виявилась невіра у революційні потенції російського пролетаріату, в можливість залучення селян на бік соціалістичної революції. О. Горвіц, наприклад, твердив, що в “Росії головна маса населення дрібнобуржуазна і тому реакційна. Подальший розвиток революції позначить розходження між пролетаріатом і селянством”.

Д. Іткінд також намагалась довести, що тези передчасні через дезорганізацію і невідповідність мас, несвідомість солдат. Вона вважала, що в соціалістичній революції широкі маси селянства не підуть за пролетаріатом. М. Кугель пророкував: “Якби пролетаріат взяв у свої руки владу в нашій аграрній країні, революція була б програна”¹⁵.

В. Бистрянський, О. Горвіц у своїх міркуваннях відстоювали думки, що без соціалістичної революції на Заході вона неможлива в Росії, а тому і неприйнятні тези В. Леніна.

Г. Пятаков і його прибічники недооцінювали ролі Рад у революційному процесі, продовжували виступати за підтримку Тимчасового уряду. Аргументація при цьому була плутаною і непереконливою. Так, М. Кугель говорив, що “перехід влади до Рад неможливий, тому що Ради – влада революції і при встановленні республіки вони скасуються. ... Ми, звичайно, не можемо довіряти уряду, але поки що терпимо його... Тов. Ленін говорить про повалення уряду, але уряд спирається на Р.Р.Д., а тому треба повалити Р.Р.Д.” Г. Пятаков пояснив своє неприйняття ленінських ідей так: “В тезах говориться про передачу влади Радам Р.Д. і Р.С.Д., тобто, про диктатуру пролетаріату, яка неможлива за капіталізму”¹⁶.

Відкидалась і ленінська тактика щодо імперіалістичної війни. Братання М. Кугель кваліфікував як утопію, а О. Горвіц назвав “не марксистським способом ліквідації війни, а анархічним”. Висловлювались сумніви і відносно економічної платформ партії більшовиків (М. Кугель: – “націоналізація землі – небезпечний експеримент”¹⁷).

Не дивно, що у процесі дискусії М. Лебедєв вніс і узагальнюючу пропозицію про те, що “Київський к-т не згоден з тезами Леніна”¹⁸.

Вже 10 квітня 1917 року Київський комітет РСДРП прийняв резолюцію: “Вважаючи тези т. Леніна ще недостатньо обґрунтованими і розвинутими, Київськ. к-т утримується поки що від прийняття резолюції щодо тез, залишаючи їх у межах дискусії”¹⁹.

Враховуючи прагнення однодумців Г. Пятакова затягнути, а то і зовсім зірвати обговорення Квітневих тез, приховати їх зміст від рядових членів партії, М. Савельєв ознайомив з ленінським документом найчисельнішу в Києві Міську району партійну організацію (яка об’єднувала біля 1000 із загального числа 1500 членів партії). Збори більшовиків Міського району, обговоривши тези В.Леніна, схвалили їх більшістю голосів²⁰.

Активно підтримала Квітневі тези революційна молодь Києва. Так, 9 квітня М. Савельєв виступив з повідомленням про Квітневі тези на зустрічі з ініціативною групою молодих робітників по створенню спілки соціал-демократичної робітничої молоді. Учасники зустрічі прийняли рішення заслухати аналогічну доповідь М. Савельєва на зборах робітничої і сту-

дентської молоді міста. За два дні такі збори відбулися. Після закінчення доповіді було вирішено надіслати вітальну телеграму В. Леніну. Молодь, зокрема Мальчиков, Лapidус, Мішухіна й інші з великим ентузіазмом пропагували тези, виступали за їх визнання, боролись проти їх противників у комітеті й організації²¹.

З ініціативи М. Савельєва привезений ним варіант тез (із несуттєвими, викликаними, швидше за все, технічними причинами, скороченнями) був розмножений на гектографі і поширений у місті листівкою. Це був єдиний у країні передрук одного із перших варіантів твору В. Леніна. Цінність цього видання зростає у зв'язку з тим, що інших листівок з текстом Квітневих тез не виявлено, (оригінал єдиного примірника листівки знаходиться на збереженні в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишньому архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу ІМЛ при ЦК КПРС – ф.57, оп. 2, Д. 56а, л.1). Очевидно, листівка вийшла 10 – 12 квітня 1917 року. Пізніше вона, швидше за все, була б передрукована із “Правди”. Даних про наклад листівки немає, хоч ті відомості, що дійшли до наших днів зі спогадів учасників подій, зокрема Мальчикова, які свого часу, на жаль, не були записані, документально оформлені, видали листівку у кількості 2 тис. примірників. Так, не зважаючи на маневри Г. Пятакова, зусиллями М.Савельєва з ленінським твором одержали можливість ознайомитися значна частина партійців ще до вирішального етапу його обговорення.

На цей момент до Києва надійшов і №26 “Правди” від 7 квітня 1917 року, в якому була опублікована робота В.Леніна (в Києві у цей час одержували більш як 100 примірників органа ЦК РСДРП). Все це не могло не відбитися на характері подальшої боротьби прибічників радикальнішої стратегії і тактики з прихильниками інших, поміркованіших поглядів.

На засіданні комітету 11 квітня було вирішено винести обговорення Квітневих тез на загальні збори 15 квітня. 13 квітня таке ж рішення було ухвалено щодо порядку денного наради більшовиків Південно-Західного краю, призначеної також на 15 квітня²².

Однак 14 квітня на засіданні комітету прибічники Г. Пятакова 7 голосами проти 4 провели рішення, в якому відзначалося, що комітет знаходить ленінські тези “взагалі неприйнятними і залишається на своїй попередній платформі і резолюції про війну”. Було відкинуто також пропозицію присутньої

на засіданні О. Розмирович – представника Центрального Комітету – про те, щоб все-таки обговорити тези на загальних зборах організації.

Проведені 15 квітня загальні збори членів організації, заслухавши ленінські тези, доповідь М. Савельєва про Всеросійську нараду Рад і Квітневі тези, а також резолюцію комітету від 14 квітня, ухвалили постанову: “Вважаючи питання, які підняті в тезах В.І.Леніна, дуже важливими і складними, загальні збори Київської організації РСДРП не знаходять можливим прийняти без детального обговорення певну резолюцію про своє ставлення до них, для чого призначають окремі збори найближчими ж днями”. Збори вирішили також опублікувати тези В.Леніна в черговому номері газети “Голос социал-демократа”²³. Слід відзначити, що Г. Пятаков, В. Бистрянський і М. Лебедев, які входили до складу “вузької редакційної колегії” і вирішували всі справи, пов’язані з веденням органу, не виконали постанови зборів, і тези так і не були надруковані в газеті. Більше того, прибічники Г. Пятакова добились, що “Голос социал-демократа” перестав передруковувати статті з “Правды”, а комітет прийняв рішення про скорочення обсягу публікацій у газеті щодо загальнотеоретичних питань²⁴.

15 – 17 квітня в Києві відбулася окружна нарада більшовиків Південно-Західного краю. На ній були присутні делегати від більшовицьких організацій і груп: Київської, Волинської, Полтавської, Подільської, Чернігівської губерній, а також представник Гомельської групи більшовиків. У роботі наради взяли участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв, І. Шварц. Нарада заслухала і детально обговорила доповіді про війну і про ставлення до Тимчасового уряду. Співдоповідачем з обох питань виступав М. Савельєв, який виклав у ході виступів основні ідеї Квітневих тез В. Леніна. Нарада (на ній було обрано Окружний комітет на чолі з Є. Бош, до якого увійшов і Г. Пятаков) схвалила резолюції в дусі ленінських постанов і висновків²⁵.

Ухвали наради, не зважаючи на деякі незначні теоретичні недоречності, свідчили про те, що переважна більшість членів партії організацій п’яти губерній схвалила ленінський стратегічний курс.

За цих умов діяльність Г. Пятакова і його прибічників почала все наочніше набирати рис фракційності. 19 квітня на загальних партійних зборах (були присутні, щоправда, не більше як 300 із 1900 членів організації) комітет заявив про те,

що складає свої повноваження. Але збори 221 голосом проти 6, при 22, які утримались, відхилили цю заяву²⁶. Тоді, знову-таки з метою тиску на рядових членів організації, комітет дав згоду зберегти свої повноваження до кінця обговорення Квітневих тез. При переході зборів до розгляду цього питання надійшла рішуча вимога “З’ясувати загальним зборам, з яких міркувань комітет виніс резолюцію, яка відхиляє тези”. На підтримку тез виступили рядові більшовики. Зокрема, солдат Петров виніс резолюцію про схвалення Квітневих тез В.Леніна і вимогою “провести їх в життя”²⁷. Д. Іткінд після всього згадувала: “Було страшно бурхливе засідання. Особливо протестувала молодь, очолювана тов. Мальчиковим і велика група Міського району²⁸. Незадоволені таким поворотом подій, Г. Пятаков і його прибічники, під приводом затягування дебатів, домоглися рішення про перенесення обговорення питання на наступні збори, а потім практично саботували їх, заявивши від імені комітету про відмову від обговорення принципових політичних питань у зв’язку з тим, що тимчасово виконують функції керівного органа. Більшість членів комітету перешкодили проведенню чергових партійних зборів, якого вимагали члени організації і частина членів комітету²⁹”.

В такій обстановці більшість комітету пішла на порушення норм партійного життя. Не рахуючись з волею і навіть рішучими протестами значного числа членів організації, вони добились на зборах 19 квітня переобрання делегата на VII партійну конференцію. Замість М. Савельєва делегатом була обрана Є. Бош.

На своєму засіданні 20 квітня комітет схвалив інструкцію для делегатів на конференцію, у відповідності з якою делегатам від Київської організації було запропоновано керуватися платформою комітету³⁰. Це рішення так і не було доведене до всієї партійної організації, більшість якої, як свідчить із вищесказаного, не поділяла поглядів Г. Пятакова і його прибічників. Про це свідчить і рішуча підтримка поглядів вождя партії ініціативною групою молоді міста, яка надіслала 19 квітня В.Леніну нову телеграму: “Спілка молоді, – говорилося в ній, – гаряче вітає тов. Леніна як ідейного керівника революційного пролетаріату, як справжнього і стійкого борця проти гніту капіталу, за соціалізм і вітає в його особі революційних борців Інтернаціоналу”³¹.

22 квітня “Голос социал-демократа” надрукував на своїй сторінках статтю “Похід буржуазії проти революційної соціал-

демократії”, яка свідчила про великий авторитет В. Леніна і висунутих ним лозунгів в партійних масах.

Ленінські ідеї завоювали загальнопартійне визнання. Це красномовно засвідчила VII /Квітнева/ Всеросійська конференція РСДРП(б), у роботі якої взяло участь 17 посланців від 11 більшовицьких організацій України, що нараховували більше 8,5 тисяч членів партії. Переважна більшість делегатів від партійних організацій України, як і посланці інших регіонів країни, з перших же засідань активно підтримали ленінську позицію. За цих умов Г. Пятаков та інші делегати від Київської організації не зважились виступити проти загальнопартійної лінії. Г. Пятаков протиставив ленінським ідеям свої погляди лише з одного – національного питання.

Більшовицькі організації України в короткий час схвалили рішення конференції, настирливо пропагували їх і приступили до роботи по мобілізації мас на їх виконання.

Поступово ставав на послідовно-ленінські позиції і Київський комітет РСДРП(б). Комітет заслухав повні звіти всіх делегатів конференції і представника ЦК РСДРП(б) М. Савельєва на спеціальному засіданні, яке відбулося 8 або 9 травня. Майоров і М. Савельєв відхилили спроби Г. Пятакова та його прибічників перекрутити інформацію про хід роботи конференції, применшити значення прийнятих рішень (в “Голосе социал-демократа” було опубліковано лише 2 резолюції, прийняті VII конференцією РСДРП(б) – про війну і з аграрного питання. Це було значно менше, ніж в інших більшовицьких виданнях України). Підводячи підсумок характеристиці найважливіших резолюцій конференції, М. Савельєв відзначив, що “під кінець (конференції – В.С.) більшовизм вийшов оновленим, єдиним, як ніколи. Подальший розвиток більшовизму піде саме цією лінією”³².

Навіть ті з членів Київського комітету, які раніше займали антиленінські позиції, як, наприклад, Д. Іткінд, визнали, що після ознайомлення з результатами роботи Всеросійської конференції у комітеті виробляється “ясна лінія” з корінних питань революції³³. Дедалі активніше починали боротися за ленінську політичну лінію Є. Бош, М. Майоров та інші керівні працівники Київської організації, які ще зовсім недавно підтримували Г. Пятакова. Протягом травня – червня більшовики Києва прийняли ряд рішень в дусі резолюцій Квітневої конференції.

У газеті “Голос социал-демократа” була надрукована стаття М. Зарніцина “Боротьба з господарською розрухою”. Автор

активно відстоював ленінську економічну платформу партії більшовиків. “Тепер, – відмічалось в статті, – революція створила в особі Рад. Роб. Солд. і селянських депутатів такі органи самодіяльності революційного народу, які з успіхом могли б здійснити контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Тов. Ленін перший вказав на це відразу після приїзду до Росії у відомих своїх “тезах”. 7 і 8-й тези проголошували:

“7. Злиття негайне усіх банків країни в один загальнонаціональний банк і введення контролю над ним з боку Р.Р.Д.

8. Не “запровадження” соціалізма, як наше безпосереднє завдання, а перехід негайно тільки до контролю з боку Р.Р.Д. за загальним виробництвом і розподілом продуктів”.

Ці тези показалися тоді чимось “страшним” і “жахливим” не тільки представникам дрібнобуржуазних партій народників і меншовиків, але й деяким більшовикам.

Життя, однак, швидко показало, наскільки був правий в даному разі тов. Ленін”³⁴.

Слід окремо відзначити той факт, що процитовані ленінські тези стосувались суті робітничого контролю – питання, якого не змогла зрозуміти секретар окружного комітету РСДРП(б) Є. Бош навіть після розмови з В. Леніним на VII загальнопартійній конференції. З цієї точки зору симптоматична і кінцівка статті, підкріплена посиланням на матеріали конференції: “... Тільки перехід всієї влади в руки Рад Роб. Солд. Сел. і Наймитських депутатів дасть можливість здійснити у загальнодержавному масштабі в інтересах народу, а не проти народу контроль над виробництвом і розподілом, і трудову повинність.

До тих пір, доки цей перехід не здійснився, вказані заходи можуть здійснюватися в окремих місцях “місцевими революційними органами всенародної влади, коли для цього є можливість (Резол. Всерос. Конф.)”³⁵.

2 і 23 червня відбулися засідання загальноміської конференції більшовиків Києва (періодичні засідання конференції прийшли на зміну загальним партійним зборам, які стали неможливими у зв’язку з чисельним зростанням організації – В.С.). У результаті обговорення питання про національно-визвольний рух Г. Пятаков і його прибічники зазнали рішучої поразки. Конференція прийняла ленінську резолюцію VII конференції РСДРП(б) з національного питання³⁶.

Загальноміська конференція, яка відбулася 21 і 28 травня, прийняла рішення про широкий передрук брошур центрального

партійного видавництва “Прибой”, і про те, щоб друкований орган комітету – “Голос соціал-демократа” відповідав духу “Правди”³⁷. А конференція, яка проходила 30 липня, після доповіді про “Голос соціал-демократа”, констатувала, “що напрям газети повністю відповідає постановам останньої загальнопартійної конференції і співпадає з поглядами комітету”³⁸.

Отже, в Києві обговорення питань, пов’язаних з напрацюванням і прийняттям нового стратегічного курсу партії більшовиків, зусиллями Г. Пятакова і його прихильників вилилось у гостре протиборство прибічників різних підходів до оцінки перспектив революції. Щодо гостроти ця боротьба не мала собі рівних у партії. Достатньо сказати, що питання, пов’язані з обговоренням Квітневих тез, 7 раз ставились на засіданнях комітету, двічі на загальних партійних зборах, на окружній партійній нараді Південно-Західного краю, а платформа Київського комітету, протиставлена тезам, по три рази вносилась до порядку денного засідань комітету і загальних зборів. У ході боротьби комітет, який мав періодичний друкований орган, перешкоджав передруку на його сторінках тез В. Леніна, на що прибічники ленінської позиції відповіли публікацією листівки з текстом ленінського документа.

Конкретно-історично склалося так, що представники саме Київської організації змогли одержати повнішу, ніж будь-яка інша периферійна організація, інформацію про сутність ленінських стратегічних і тактичних настанов. За малим винятком, навряд чи хто із місцевих більшовиків, окрім київських, міг, наприклад, уже в двадцятих числах березня знати про ленінську телеграму більшовикам, які від’їжджали в Росію. Невідомо чи привіз хто-небудь окрім М. Савельєва в свою організацію варіант тез ще до появи в своєму місті “Правди” з текстом ленінського документа.

Не багато було і тих делегатів з місць, які слухали доповіді В. Леніна про стратегію і тактику партії в перші дні квітня і оперативно, подібно М. Савельєву, доносили їх зміст до товаришів по організації. Однак, ленінським висновкам негайно протиставлялись погляди Г. Пятакова і його прибічників, які мали в Київському комітеті тимчасову перевагу. Можна допустити, що теоретична дискусія в Києві у квітні – травні 1917 року була продовженням суперечок, які вели В. Ленін і Г. Пятаков щодо основних питань революційного руху в 1915 – 1916 роках. Безперечно, що вона вилилась у найбільшу в країні відверту опозицію ленінським ідеям.

Власне, полеміка навколо Квітневих тез до VII Всеросійської конференції РСДРП(б) так і не була завершена. Більше того, робились спроби навіть дискредитувати прийнятий конференцією стратегічний курс партії, зокрема, знову протиставити йому власні плани дій.

Ніде, окрім Києва, неприйняття ленінських пропозицій не привело до створення власної, альтернативної платформи для внесення її на форумі партії як ідейно-політичної основи для можливого організаційного оформлення групи /фракції/ членів партії, які дотримувалися відмінних від ленінських поглядів.

У Київській організації виявились невідготовленими до сприйняття нових ленінських теоретичних висновків не стільки рядові члени партії, скільки керівництво комітету, що зумовило особливий драматизм дискусії, в якій більшість організації могла йти на відстоювання своєї лінії тільки до певної межі, чим спритно скористались Г. Пятаков, його прибічники, які стали на шлях фракційності.

Обговорення в Київській організації принципового, стратегічно важливого ленінського документа відтворило тодішній демократизм відносин і внутріпартійної практики, коли загальна політична лінія вироблялася в процесі вільного обміну поглядами за повної можливості їх відстоювання. Досягнутий за таких умов ступінь згуртування був особливо міцним, так як по-суті виключав нав'язування будь-кому яких-завгодно рішень.

2. Лідер київських більшовиків

З аналізу подій 1917 року не викликає сумніву загальна констатація того факту, що Георгій Леонідович Пятаков був одним з провідних більшовицьких діячів такого ключового центру як Київ. Безперечним є й те, що він був одним з керівників Жовтневого збройного повстання 1917 року у місті. Однак, чомусь цей важливий епізод старанно замовчувався. Справжня його роль в тодішніх подіях залишається затіненою критикою помилок лідера київських більшовиків, як дійсних, так і нерідко удаваних.

Висхідним моментом тут знову слугує те, що у питаннях перспектив пролетарської революції в Росії Г.Пятаков навесні 1917 року був скептиком, поділяючи консервативні погляди частини більшовиків. Причому поза увагою залишається: а чи не змінювались його погляди, чи не еволюціонізувалася його

думка під впливом різних чинників протягом літа і осені 1917 року, як врешті викристалізувалася точка зору на такі кардинальні проблеми як ставлення до війни, до Рад, до Тимчасового уряду, до ленінської стратегії і тактики?

Хоч яким не впертим від природи був Георгій Пятаков, він не міг не реагувати на те, що не лише вся партія дедалі згуртувалася на ленінській платформі, а й що його рідна організація, його друзі також все виразніше і визначеніше підтримували загальнопартійний курс.

Все це, природно, викликало серйозні роздуми, змушувало переглянути зайняту позицію. Велике значення мала, зокрема, гостра, принципова критика поглядів, поведінки Георгія Пятакова з боку Євгенії Бош, яка очолила обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю і дедалі розходилася зі вчорашнім однодумцем.

Суперечності між ними досягли критичної межі, вилились навіть у розрив подружніх стосунків. Євгенія Богданівна не пропускала жодного випадку непослідовності в політичних діях свого колишнього чоловіка, надаючи конфліктам між ними особливої гостроти та емоційної сили. Г. Пятаков реагував на критику зовні безкомпромісно і гаряче, іноді, щоправда, вдаючись у суперечках до безглузвих і очевидно програшних доказів. І все ж міркування товаришів штовхали його до перегляду власних позицій. Він розумів, що обрання його головою Київського комітету РСДРП(б) 23 травня було виявом значної довіри з боку організації. А той факт, що рівно через два місяці, 23 липня, делегатом на VI з'їзд партії обрали не його, а Андрія Іванова, яскраво показував зміну у ставленні до голови міськпарткому – авторитет Георгія Пятакова зазнав серйозних втрат.

Головним же чинником позитивного впливу на еволюцію його поглядів був бурхливий перебіг подій політичного життя, в епіцентрі якого Георгій Леонідович перебував як один з керівників більшовиків України.

Після Квітневої партконференції в центрі уваги більшовицьких організацій опинилися головним чином боротьба за Ради, за перетворення їх на повноважні органи державної влади. Активізував свою діяльність в міській Раді Київський комітет РСДРП(б).

Більшовицька фракція робітничої Ради Києва була утворена ще 23 березня. Через кілька днів було встановлено зв'язок з виконкомом Ради солдатських депутатів, котра функціонувала

окремо. В ній тривалий час переважаючим впливом користувалися есери, меншовики, інші угодовські елементи.

На засіданнях Київського комітету більшовиків, на міській партійній конференції регулярно обговорювались питання роботи фракції в Раді. Більшовики в радянському органі виявилися активнішими, працездатнішими за інших, дедалі прибирали на себе нові й важливі функції. Есер П. Незлобін, який протягом тривалого часу очолював виконком Київської Ради робітничих депутатів, визнавав, що робітничий рух, буденна робота Ради і професійних спілок обслуговувалася переважно більшовиками.

Київська організація РСДРП(б) виділяла для роботи в робітничій і солдатській Радах кращі свої сили. На численні вимоги робітників багатьох підприємств у травні 1917 року відбулися перевибори робітничої Ради. В результаті їх більшовики домоглися значного успіху – їхня фракція збільшилася до 90 чоловік. Хоч партії есерів і меншовиків усе ще посідали в Раді панівні позиції, це була відчутна перемога більшовиків. Газета “Голос социал-демократа” з цього приводу 25 травня 1917 року писала: “Вибори були повчальними. Вони показали, що наша фракція встигла згуртувати близько третини всіх членів Ради робітничих депутатів”.

24 травня на загальних зборах робітничої Ради відбулося дообрання виконавчого комітету. До нього ввійшло 11 більшовиків (з 40 членів загальної кількості виконкому). В їх числі був і Георгій Пятаков. Того ж дня на зборах Ради робітничих депутатів у ході обговорення основного питання зборів – про ставлення до коаліційного Тимчасового уряду – Г. Пятаков виступив із співдоповіддю. Дебют удався на славу. Промова більшовика справила яскраве враження, супроводжувалась бурхливими оплесками багатьох присутніх на зборах робітників і солдатів – не членів Ради.

Створенням 5 травня 1917 року коаліційного Тимчасового уряду завершилася перша після Лютневої революції криза державної влади в Росії. Приводом до кризи стала відома нота міністра закордонних справ П. Мілюкова до союзників по світовій війні, в якій повідомлялося про вірність уряду Росії зобов’язанням щодо продовження війни “до переможного кінця”. В Росії піднялася буря протестів проти імперіалістичної політики. Тимчасовий уряд повис на волосинці. В результаті складних політичних маневрів нарешті вдалося сформувати новий склад Тимчасового уряду з участю кількох політичних партій –

“міністрів-капіталістів”, головним чином кадетів, та шести “міністрів-соціалістів”, діячів партій меншовиків, есерів, трудовиків, народних соціалістів, лідерів Петроградської Ради.

Проти урядової коаліції рішуче виступали більшовики, передбачаючи її неминучий крах. Позицію центру було оперативно підтримано на місцях. Так, київські більшовики уже 7 травня заявили, що “нова комбінація буде неспроможна затримати природний рух революції, який веде до переходу влади до рук революційного класу. Партії, котрі послали своїх представників до нового міністерства, зможуть лише скомпрометувати себе співробітництвом з буржуазією”³⁹. Прогноз, як відомо, абсолютно справдився. Новий уряд виявився ще менш здатним до розв’язання кардинальних проблем Росії, ніж попередній, а меншовики і есери взяли на себе відповідальність за погіршення становища в країні, дальше загострення політичної ситуації.

Саме про це говорив Георгій Пятаков 24 травня, викриваючи київських меншовиків. Діаметрально протилежні інтереси пролетаріату і буржуазії неможливо примирити в коаліційному уряді. Наявне міністерство вигідне тільки буржуазії – маючи в своєму складі “закладників пролетаріату”, міністрів-соціалістів, буржуазія під цим прикриттям проводить свою політику. З практики англійських та французьких коаліційних міністерств, доводив Г.Пятаков, добре відомо, що міністри-соціалісти змушені підтримувати буржуазну політику, зраджуючи таким чином інтереси пролетаріату.

Ще за кілька тижнів до цього впертий супротивник лєнінського курсу на соціалістичну революцію і лозунга “Вся влада Радам!” Г. Пятаков 24 травня продемонстрував солідарне з усією більшовицькою партією розуміння стрижневих проблем розвитку революції.

Меншовики і есери запевняли, що соціалісти в уряді коаліції, будучи там в меншості, зуміють спертися на могутність “організованої демократії” і проводити волю не буржуазії, а цієї демократії. Торкнувшись цих ілюзорних уявлень, голова Київського комітету більшовиків вказував: “Якщо демократія досить сильна, щоб через міністрів-соціалістів впливати на буржуазну більшість Тимчасового уряду, то вона повинна піти далі, повинна добитися повного переходу влади до рук Ради робітничих, солдатських, селянських, наймитських депутатів. Тільки тоді створиться єдина, тверда державна влада – влада більшості народу, яка зуміє справді впоратися з господарською

катастрофою, що насувається, і закінчити в інтересах світової демократії кровопролитну бойню народів”⁴⁰.

Таким чином, Георгій Леонідович в даному разі зовсім недвозначно, цілком визначено висловився за соціалістичну перспективу Росії та конкретну форму її політичного устрою, що в своїй основі матиме Ради. Радянській владі він тепер віддавав перевагу і перед Установчими зборами. Висловлював Г. Пятаков і войовничу готовність до найбільш запеклих проявів класової боротьби. Нічого лякати громадянською війною, – говорив він, відповідаючи на одну з провідних тез угодовців, – ніби розв’язання гострої урядової кризи в кінці квітня захопленням влади Радами загрожувало б громадянською війною і революцією. Громадянська війна – неминучий і природний етап революції. Тому соціалістам треба взяти владу і зустріти громадянську війну організованими.

Знаряддя досягнення жаданої мети лідер київських більшовиків вважав наявність збройної сили і тому, як і вся партія відстоював ідею озброєння народу, створення робітничої Червоної гвардії⁴¹.

Водночас із очевидними зрушеннями у баченні суспільної перспективи Георгій Леонідович, як і раніше, пов’язував перемогу соціалістичної революції в Росії з революцією в Європі. Він не виключав можливості того, що соціалісти в Росії не зможуть утримати владу в своїх руках, що міжнародний капіталізм задушить російську революцію, “якщо найближчим часом не залунає грім великої західноєвропейської революції”⁴². Перспектива перемоги робітничої влади в Росії, таким чином, ставилась ним у пряму залежність від європейського пролетаріату, його руху. Та Г. Пятаков був переконаний: соціальна революція на Заході не за горами. Тому нічого боятися, соціалістам Росії треба брати владу, прискорюючи тим розвиток процесів у Європі.

3 – 4 липня 1917 року в Петрограді сталися події, які привели до корінного перевороту в розвитку революції. Демонстрації озброєних робітників, солдатів і матросів, які, однак, за задумом і здійсненням були мирними, розстріляли за наказом Тимчасового уряду. Розпочався розгром революційних організацій трудящих, цькування більшовицької партії, лідерів якої урядові газети звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини.

Серед київських більшовиків обговорення питання про збройну демонстрацію виявило різні, діаметрально протилежні

позиції. Є. Бош, наприклад, вважала, що необхідно не тільки посилювати пропаганду і агітацію, викриття по суті контрреволюційної політики угодовських партій, але й “підлити масла в пожежу революції революційними діями”⁴³.

Таким чином, вона по суті солідаризувалася з тими радикально налаштованими елементами, які були прихильниками негайного збройного виступу в Петрограді, результатом якого могло стати захоплення влади більшовиками. Георгій Пятаков та деякі інші члени Київського комітету РСДРП(б) висловлювалися проти. Така демонстрація, вважали вони, покаже ворогам, що сили більшовиків невеликі, оскільки значна частина Київського пролетаріату і солдатів тоді ще йшла не за більшовиками, а за угодовськими партіями.

Так чи інакше, але чогось схожого на петроградські події в Києві не відбулося. Незважаючи на це, київські більшовики зазнали чимало ударів з боку контрреволюції. Особливо активно в їх переслідуванні була реакційна вояччина.

Командування Південно-Західного фронту сприяло виступу юнкерів у Києві. Вони захопили будинок палацу, де перебувала Рада робітничих депутатів, заарештували деяких членів її виконкому, членів Київського комітету РСДРП(б). Серед заарештованих, як свідчить у спогадах Д. Іткінд, був і Г. Пятаков⁴⁴.

Більшовики – члени виконкому Ради робітничих депутатів виступили з рішучим протестом. У заяві, надісланій більшовицькою фракцією есеро-меншовицькому керівництву Ради, відзначався факт встановлення влади контрреволюційної воячини в союзі з дрібнобуржуазними партіями. Більшовики вимагали негайно звільнити приміщення Ради і рішуче діяти проти контрреволюції. У випадку відмови виконкому Ради здійснити відповідні заходи, більшовики, говорилось у документі не можуть поручитися за спокій у Києві і знімають з себе відповідальність за можливі наслідки. Скликаний меншовиками і есерами виконком Ради змушений був виконати вимоги більшовицького ультиматума, заарештованих більшовиків звільнили.

Липневі події в Петрограді обговорювалися Київською Радою робітничих депутатів 4 липня. Відхиливши резолюцію більшовиків, що містила заклик до передачі влади Радам, прийняли угодовське рішення, яке засуджувало липневий виступ робітників і солдатів Петрограда. На об'єднаному з Радою солдатських депутатів засіданні 11 липня резолюцію більшовиків знову

не прийняли. Зате одногосно схвалили резолюцію з приводу позачергової заяви Георгія Пятакова, якою засуджувались самочинні обшуки, арешти, насильства над більшовиками. Резолюція містила заклик до “відновлення і зміцнення єдності революційних сил в цей грізний час”⁴⁵.

Позачергова заява Г. Пятакова, очевидно, тому і була підтримана меншовиками і есерами, що містила “реверанс” на їх адресу: “єдність революційних сил”. В той же час не викликало жодного сумніву, що розстріл демонстрації, кровопролиття в столиці, цькування більшовиків спричинилися не без участі есєро-меншовицького керівництва, підтримки ним Тимчасового уряду і позачергова заява Г. Пятакова стала черговим виявом його схильності до загравання з угодовцями.

Труднощі, що їх переживали більшовики, виявилися, звичайно, і в Києві. Д. Іткінд згадує: “Настрій київських робітників змінився не на нашу користь. Навіть Арсенал, ця майбутня цитадель більшовизму, і той не захотів слухати нашого оратора, завжди шанованого нами Георгія Пятакова”⁴⁶.

Погромна агітація проти більшовиків ускладнювала їх діяльність. Передвиборна кампанія і вибори до міської думи (23 липня 1917 року) проходили в обстановці відвертого цькування більшовиків, застосовувались навіть прямі репресії проти них. Провокаційні закиди робилися і на адресу Георгія Пятакова. Використовуючи той факт, що його батько був великим підприємцем-власником, деякі сили зробили спробу “заплямувати” Георгія Леонідовича тим, що він, голова Київського комітету більшовиків, – насправді цукрозаводчик. Однак, підірвати авторитет Г. Пятакова цим не вдалося.

Незважаючи на важкі умови, більшовики Києва продовжували роботу по консолідації своїх сил. 10 – 12 липня 1917 року відбулася обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, на якій було утворено обласний партійний центр більшовиків. До складу обласного комітету партії, який очолила Є. Бош, як представник Київського комітету РСДРП(б) увійшов і Г. Пятаков⁴⁷.

Після різкої зміни становища, в результаті переходу в наступ ліберально-консервативних елементів, необхідно було ще раз оцінити стратегічний курс і тактичну лінію більшовиків. Це зробив VI з’їзд РСДРП(б) (26 липня – 3 серпня 1917 року), який ухвалив курс на підготовку збройного повстання з метою повалення Тимчасового уряду. Рішення з’їзду, схвалені і повсюдно підтримані, викликали неоднозначну реакцію в

Київській партійній організації. Єдності в оцінці поточного моменту не було. Г. Пятаков, як і раніше, продовжував заперечувати можливість завоювання і утримання влади пролетаріатом Росії без підтримки революції на Заході. Лозунг диктатури пролетаріату він вважав передчасним. На засіданні міської партконференції 3 серпня 1917 року (делегати VI з'їзду партії від Києва ще не повернулися з Петрограда) він говорив: "Поки у нас є хоч слабка надія на перехід дрібної буржуазії на бік революції, ми повинні зберегти лозунг "Вся влада Радам" (VI з'їзд РСДРП, як відомо, цей лозунг тимчасово зняв), підкреслюючи особливо його реальне практичне значення зараз, як єдино можливого мирного виходу із кризи, що склалася... Нам слід проводити вкрай обережну політику всередині країни, не відштовхувати дрібнобуржуазні маси необережними передчасними виступами на вулиці... Тепер перед нами період тривалого і наполегливого роз'яснення дрібнобуржуазним елементам нашої революційної лінії..."⁴⁸.

Очевидно, що точка зору Г. Пятакова, яку поділяли деякі більшовики, в тому числі і серед керівних діячів партії, відображала складність і неоднозначність становища влітку 1917 року, нелегкий пошук відповідної тактики. Так, згідно тогочасних оцінок керівника Київського комітету РСДРП(б), найхарактернішою рисою моменту стала повна зрада справі революції з боку дрібної буржуазії. І тут же він заявляв, що існують шанси на зрушення дрібної буржуазії вліво. З одного боку, він висловлював готовність піти на громадянську війну в інтересах революції, і разом з тим, ратував за вкрай обережну політику партії⁴⁹. Г. Пятаков, безперечно, помилявся, оцінюючи поведінку дрібнобуржуазних мас як контрреволюційну. В липні 1917 року відійшли вправо від радикалізму партії есерів і меншовиків, а не самі дрібнобуржуазні маси, низи, які згадані партії здебільшого репрезентували. Неправий був Г. Пятаков і коли говорив про повну ізоляцію партії пролетаріату.

Як і раніше, Г. Пятаков перспективу соціалістичної революції в Росії пов'язував із розмахом боротьби за соціалізм в Європі. Тут він був оптимістом: "Цілий ряд фактів свідчить про наближення соціального вибуху в Західній Європі, – говорив Георгій Леонідович. – І коли вибух станеться, ми зуміємо в союзі із західноєвропейським пролетаріатом повести священну війну проти російської буржуазії та усіх її союзників"⁵⁰.

Отже, погляд Г. Пятакова на становище в країні, на нагальні завдання революції розходився з буквою і духом рішень VI пар-

тійного з'їзду. Якщо з'їзд мав генеральною ухвалою курс на підготовку завоювання влади пролетаріатом Росії, то Юрій врешті вважав за потрібне вичікувальну, обережну поведінку, з огляду на соціальний вибух в Західній Європі. На засіданні Київського комітету РСДРП(б) 5 серпня під час обговорення доповідей делегатів VI з'їзду партії Г. Пятаков і його однодумці О. Горвіц, Я. Гамарник заявляли, що в резолюціях з'їзду вони не вбачають рішення про збройне повстання, що “захоплення влади”, “коли ми в Радах в меншості”, – є “авантюризм”, “бланкізм”⁵¹.

Наступного дня на загальнономіській конференції, після доповідей Є. Бош та А. Іванова рішення VI з'їзду РСДРП(б) не викликали заперечень у делегатів конференції. Було ухвалено резолюцію, що висловлювала цілковиту підтримку цим рішенням і закликала “докласти всі сили до того, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність...”⁵². Г. Пятаков свій проект резолюції зняв, відчувши безперспективність його відстоювання в атмосфері наростаючої довіри до загальнопартійного курсу.

Непослідовність і невитриманість політичної поведінки Георгія Пятакова як лідера Київської організації РСДРП(б) особливо яскраво відбилися у його ставленні до національно-визвольного руху в Україні взагалі і до Української Центральної Ради як основного, визначального чинника цього руху, зокрема. Константою його теоретичних і політичних поглядів, як і раніше, залишалася уява, згідно з якою національний момент для тогочасної революційної боротьби був анахронізмом, потребував осуду, заперечення, подолання пролетарським рухом. Національне чуття, в тому числі українське, в обстановці бурхливого наростання національно-визвольного руху в 1917 році, з його тенденцією до етнічної консолідації Г. Пятаков сприймав як вороже соціалізові. Починаючи від 1915 року, він всіляко пропагував і утверджував буквально прочитання лозунга К. Маркса і Ф. Енгельса “Пролетарі всіх країн, єднитесь!”.

Гасло засновників комуністичного вчення, яке виражало суть руху як довготривалого процесу пролетарської боротьби за соціальне визволення, його стратегічну мету, видавалося за нагальне завдання, справу найближчого майбутнього і конкретний заклик поточної боротьби проти буржуазії. У такому контексті національне однозначно сприймалося і тлумачилося як буржуазне, націоналістичне.

Реальна ж ситуація в Україні 1917 року значно відрізнялася від подібних абстрактних, умоглядних уяв. Створена ще на початку березня Українська Центральна Рада ставала дедалі впливовішим чинником усього суспільного життя в краї.

Політичне обличчя Ради визначали українські партії, занані царизмом ще після революції 1905 – 1907 рр. у глибоке підпілля, дуже знекровлені. Після повалення самодержавства на хвилі загальної демократизації вони швидко відроджувалися і очолили національно-визвольний рух, що латентно нагромаджував потенції. Найчисельнішою в 1917 р. стала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – партія українського селянства. Її організації існували ще з часів першої російської революції, хоча установчий з'їзд вдалося провести лише на початку квітня 1917 р. Лідерами УПСР були здебільшого молоді за віком, а відтак – і політично малодосвідчені люди: М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал. Саме до них пристав в 1917 р. і один із лідерів Товариства українських поступовців, авторитетний в українських колах громадський діяч, видатний вчений-історик М. Грушевський.

Найінтелектуальніші сили українства концентрувалися головним чином в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) і навколо неї. Це, передусім, найпопулярніший український письменник-романіст, драматург початку століття В. Винниченко, талановиті літератори, публіцисти, вчені, професійні революціонери – Д. Антонович і М. Порш. Поновив своє членство в УСДРП у травні 1917 р. й відомий до того журналіст, літературний і театральний критик С. Петлюра.

Українським соціал-демократам вдалося відтіснити від проводу в Центральній Раді навіть Товариство українських поступовців, яке після революції прибрало собі назву Українського союзу автономістів-федералістів, а потім – Української партії соціалістів-федералістів.

Професорська партія, як її іменували, мала в своїх рядах таких видатних вчених-інтелектуалів, як С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Прокопович, М. Туган-Барановський. З цього ж середовища вийшов і М. Грушевський, який значно був обраний Головою Центральної Ради.

Сформувавшись спочатку як київська (міська) організація, Українська Центральна Рада уже своєю назвою заявила про намір бути ключовим фактором українського визвольного руху. І справді, до неї досить швидко звернулися погляди від усєї української людності. Раду було переобрано і значно розширено

на Всеукраїнському національному з'їзді (конгресі) 6 – 8 квітня 1917 року. З цього часу вона стала загальноукраїнським національним органом. А після включення в кінці липня до свого складу представників найчисельніших національних меншин (росіян, поляків, євреїв) перетворилася на крайовий (територіальний) орган. Центральна Рада швидко зростала (влітку в її рядах було близько 700 членів) за рахунок делегування у чільний орган українства представників від різних масових форумів (солдатських, селянських, робітничого з'їздів) від кооперативних, профспілкових організацій тощо.

Навколо Центральної Ради досить швидко почало гуртуватися національно свідоме українство, яке розцінювало момент після повалення самодержавства як сприятливий для досягнення давньої мети національно-визвольного руху – знищення національного гніту, завоювання права самим порядкувати власним життям, відродженням національної державності.

Ідейно-політична платформа, яку запропонувала Центральна Рада, точніше її лідери – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов та ін., увібрала в себе домінуючі традиції української суспільно-політичної думки, визначальні положення програм українських політичних партій, головні прагнення, настрої широких українських мас, які дедалі виявлялися в умовах революційного піднесення. Стратегічними напрямками обраного курсу стали: 1) прагнення до народоправства, знищення нерівності, експлуатації, тобто досягнення ладу, який всіма лівими, прогресивними партіями того часу в світі іменувався соціалістичним; 2) запровадження автономно-федералістських принципів національно-державної будови, які конкретизувалися у вигляді гасел до широкої національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної республіки Росія.

Реалізація такої концепції, на думку її творців, була б вагомим внеском українців у демократичний переустрій Росії, закріплення революційних завоювань і, водночас, гарантувала б українському народу відродження у всіх сферах суспільного буття: економічній, політичній, духовній, державотворчій.

Цілеспрямований рух українства за своєчасно виробленим планом (концепцією) під керівництвом кількох масових політичних партій на чолі з координаційно-організаційним центром – Центральною Радою з перших же днів після повалення самодержавства набрав таких масштабів і специфічних обрисів, що його по праву стали іменувати Українською революцією. Породжена загальноросійським революційним про-

цесом, будучи його органічною складовою, Українська революція в своїх прагненнях з розумінням сприймалася демократичними верствами Росії і з ворожістю – ворогами національної свободи, незалежності.

Взявши на себе роль визначального чинника Української революції, Центральна Рада спочатку сподівалася, що Тимчасовий уряд, який задекларував свою відданість демократизму, сам виявить ініціативу у наданні всім народам колишньої “тюрми народів” права на самовизначення. Коли цього не сталося, а перші ж прояви національно-політичного життя в Україні зустріли шалений опір з боку великодержавників, привели до кампанії злісних шовіністичних нападок на українців, лідери Центральної Ради спробували шляхом листування і переговорів довести Тимчасовому уряду, що нічого страхотливого вони не домагаються, що реалізація платформи Української революції не зашкодить єдності держави, а лише зміцнить її, посилить демократичні засади, забезпечить їм широку підтримку. Однак і ці намагання були зухвало відкинуті.

Лише після того і під тиском своїх же мас Центральна Рада стала на шлях обережного запровадження автономії України, якомога намагаючись триматися в межах легітимності. Оголосивши про свої наміри в I Універсалі (червень 1917 року), одним з відправних кроків щодо їх здійснення Центральна Рада зробила сформування Генерального Секретаріату – органу виконавчої влади, уряду України.

Не в змозі більше боротись репресивними заходами з українством, Тимчасовий уряд змушений був врешті-решт фактично визнати і Центральну Раду представником українського народу, і Генеральний Секретаріат. Щоправда, за це визнання довелось заплатити чималу ціну – Центральна Рада взяла зобов'язання не здійснювати більше самочинних кроків щодо запровадження автономії до Всеросійських Установчих зборів, припинити українізацію армії (тобто виділення з частин російської армії на фронті і в тилу українських вояків і формування з них осібних, національних військових одиниць) і згодилась, щоб Генеральний Секретаріат був органом Тимчасового уряду в Україні. Ці позиції були зафіксовані після переговорів з представниками петроградської влади у спеціальній урядовій постанові та у II Універсалі Центральної Ради.

Лідери українства вважали, що вони чинять єдино вірно, утримуючись від ескалації протиборства, від силових методів виходу з перманентної конфліктної ситуації. Тимчасовий уряд,

навпаки, не знижував агресивності. Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 року він вкрай безцеремонно і навіть брутально обмежив склад і повноваження генеральних секретарів, визнавши їх прерогативи лише на половину українських губерній – Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську й Полтавську.

Невпевнені, занадто помірковані, інтелігентні спроби Центральної Ради протистояти нестримному великодержавному свавілля відчутних результатів не принесли. Та й не дивно. Шовіністичні дії Тимчасового уряду рішуче підтримали майже всі загальноросійські партії, які мали досить міцні позиції і в самій Україні.

Єдиною партією, що рішуче виступила на підтримку законних вимог українців, їх кроків до запровадження власної державності, були більшовики. Їх лідер В. Ленін у статтях “Україна”, “Україна і поразка правлячих партій Росії”, “Не демократично, громадянине Керенський!” та інших, опублікованих в “Правде” з усією безкомпромісністю картав “великоруських держиморд” за їх позицію в українському питанні.

Процитувавши у статті “Україна” положення I Універсалу, що торкались вимог розв’язання національної проблеми, В. Ленін наголошував: “Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в даний час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади “всеросійського парламенту”. Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з’єднання в одну державу двох народів. Якраз беззастережне визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто заборонив навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою”³³.

Гнівно затаврувавши політику Тимчасового уряду, вождь більшовиків показав її цілковитий крах щодо України, закликав угодовські партії, що входили до коаліції з буржуазією, підтри-

мати права українців аж до відокремлення у власну державу: “Революційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір’я робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення”⁵⁴.

В.Ленін, більшовики доводили: шлях до тісного інтернаціонального об’єднання як ідеалу комуністів лежить саме через беззастережне визнання всіх національних вимог, якими б кардинальними вони не були. “Ми не прихильники дрібних держав, — писав лідер РСДРП(б). — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і “своїх”, і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, не нав’язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм”⁵⁵.

Діячі українського політичного табору високо оцінювали подібну принципову позицію.

Проте не всі більшовики мали однакові погляди на сутність української проблеми, шляхи її розв’язання. Особливо рельєфно різнобій виявлявся у місцевих організаціях. Так, керівництво партійних організацій промислових Лівобережжя, Донбасу, Півдня (Е. Квірінг, С. Гопнер, В. Юдовський, П. Старостін, О. Хмельницький та ін.) вважали ці регіони неоднозначно українськими, пропонували розв’язувати питання про їх включення до складу України шляхом референдуму.

Перебуваючи в епіцентрі українського руху — Києві, місцеві більшовики дуже складно вибудовували свої стосунки з Центральною Радою, українськими партіями, їх керівництвом. В діях останніх, поряд з демократичним змістом в національній сфері, вбачалась протидія радикальним, максималістським інтернаціоналістським настроям і політиці РСДРП(б) в головному питанні — про повалення Тимчасового уряду і встановленні диктатури пролетаріату. А відтак — позиція українського проводу розцінювалась як реакційна, контрреволюційна, буржуазно-націоналістична.

Однак, закривати очі на процес наростання Української революції було б абсолютно невиправдано. І Георгій Пятаков шукає варіант компромісного підходу.

На засіданні Київського комітету РСДРП(б) 4 червня 1917 року під час обговорення питання про ставлення до українського руху Юрій висловився за підтримку прав і свобод українського народу, вимог, відстоюваних Центральною Радою: “Ми підтримаємо українців у їх протестах проти всіляких циркулярних заборон уряду...”. Однак тут же застерігав: “...Взагалі підтримувати українців нам не доводиться, оскільки пролетаріату цей рух не вигідний... В цьому русі можна вбачати і боротьбу національної буржуазії проти елементів соціальної революції, вона намагається національними путями зв’язати революційний рух і повернути назад колесо історії. Це рух проти соціальної революції”⁵⁶.

В результаті у Г. Пятакова визрівала, оформлялася паліативна, зовсім небездоганна лінія поведінки: згоджуючись із ідеєю референдуму з питання про самовизначення України, він висловлював тверду впевненість, що населення краю ніколи не висловиться за відокремлення від Росії. За таких обставин українські проблеми мають розв’язуватись загальноросійськими представницькими установами, де більшовики мали відстоювати ідею обласної, територіальної автономії для України. В цій частині голова Київського комітету РСДРП(б) по суті був солідарним з настановами М. Грушевського, платформою, схваленою українським національним конгресом.

Однак, на відміну від Центральної Ради, що сподівалася на запровадження розгалуженої системи місцевого самоврядування з її крайовим уособленням – Українськими Установчими зборами (соймом – сеймом), Г. Пятаков заперечував таку перспективу. “Відстоюючи широку обласну автономію, – наголошував він, – ми будемо чинити супротив сейму, оскільки сейм може встановити і митні стіни і стати, таким чином, небезпечним для пролетаріату. Скликати ж українські уст[ановчі] зб[ори] на вимогу однієї тільки Ц. Р. без всенародного територіального голосування, немислимо і технічно нездійсненно”⁵⁷.

Популярність же, масовість українського руху, очевидно, значною мірою несподіваного для теоретичних уяв і розрахунків Георгія Пятакова, змушувала шукати шляхів і засобів впливу на нього. І лідер київської організації РСДРП(б) пропонує здійснення такої неоднолінійної тактики: “Перед нами два завдання: протестувати проти заходів уряду і, зокрема, Керенського, з одного боку, і боротися з шовіністичними прагненнями українців – з іншого”⁵⁸. Саме такою логікою, вочевидь, і керувалися київські більшовики, коли з ініціативи Г. Пятакова

носили своїх представників 9 серпня 1917 року до Центральної ради.

Цей акт отримувач у історіографії минулих років здебільшого негативну оцінку, кваліфікувався як невиправданий тактичний крок Київського комітету РСДРП(б). Дійсно, більшовики увійшли до складу Ради на її запрошення як представники російської меншості в Україні. Вхідження залишилося майже цілком символічним – будь-яких більш-менш серйозних дій у Раді здійснено не було. Намагання використати демократичні потенції Центральної Ради виявилися безрезультатними.

Того ж дня на зборах Ради більшовики оголосили декларацію, яка вітала робітничий клас і найбільше селянство України, констатувала банкрутство ідей національного єднання з буржуазією.

Декларація більшовиків підкреслювала, що соціального та національного визволення трудящих можна домогтися на шляху класової боротьби, інтернаціонального братерства народів Росії. Викриваючи шовіністичну політику Тимчасового уряду, відстоюючи для України широку обласну автономію, більшовики наполягали: “Тільки тоді, коли при владі будуть робітники і найбільші селяни, не зацікавлені в національному гнобленні, тільки тоді доб’ється народ України своїх сподівань, тільки тоді зможе існувати справді вільна Україна”⁵⁹.

Мало сумнівів, що Юрій не мав прямого відношення до декларації, більше того – був одним із її авторів. Досить сказати, що документ обійшов мовчанкою програмне гасло РСДРП(б) – право націй на самовизначення. І все ж декларація засвідчує: впертий нігіліст у національному питанні Г. Пятаков логікою політичної боротьби змушений був розділити загальнопартійний погляд на національно-визвольний рух як складову частину боротьби за соціалізм.

Нові нелегкі випробування київським більшовикам принесли події, пов’язані з корніловським заколотом.

Як тільки вечір 27 серпня 1917 року в Києві було одержано повідомлення про контрреволюційний заколот генерала Л. Корнілова, виконками Ради робітничих і Ради солдатських депутатів міста схвалили розроблену Київським комітетом РСДРП(б) за активної участі Георгія Пятакова програму заходів проти генеральського заколоту.

Вранці 28 серпня під тиском солдатських мас і робітників було заарештовано начальника штабу Київського військового округу Оболенева, який підтримував безпосередні зв’язки з

Л. Корніловим, та урядового комісара Києва, кадета М. Страдомського.

Генерал Л. Корнілов надіслав до Києва листа-наказа про контрреволюційний антиурядовий виступ. Але спеціального кур'єра, що мав підняти вірні Л. Корнілову війська Київського військового округу, було затримано під Черніговом. Екстрене засідання виконкомів Рад за участі представників партій сконструювало "Особливий комітет по охороні революції". До складу цього комітету було введено командуючого Київським військовим округом, комісара Тимчасового уряду по місту Києву, представників Рад робітничих і солдатських депутатів та різних політичних партій. Від Київського комітету РСДРП(б) до цієї інституції ввійшов Г. Пятаков.

29 серпня на засіданні міської думи лідер київських більшовиків так роз'яснював сутність зайнятої позиції: "Партія, яку я тут представляю, далекко не є прихильником того [Тимчасового] У[ряду], до підтримки якого нас закликали. Однак у цю грізну годину ми повинні забути всі старі рахунки, аби об'єднатися для того, щоб розчавити цю гадину, цю чорну сотню; об'єднатися зі всіма революційними партіями, які стоять за рішучу боротьбу проти контрреволюції. Я закликаю вас до єдності, яка може бути створена лише за умови, щоб для боротьби з контрреволюцією організувалися лише ті групи, які стоять за рішучі заходи проти контрреволюції..."⁶⁰.

Сили, які були представлені в комітеті по охороні революції, виявилися несумісними. Уже 2 вересня Георгій Пятаков скаржився, що начальник Київської військової округи Оберучев і комісар Тимчасового уряду при штабі КВО Кириєнко перешкоджали озброєнню робітників. Коли ж комітет утримався від голосування з питання про зняття цензури з чорносотенного "Киевлянина", Г. Пятаков вирішив вийти з комітету⁶¹.

Тактику участі Київського комітету РСДРП(б) в "Особливому комітеті по охороні революції" в дні корніловщини критикував секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов. 16 вересня він писав більшовикам Києва: "Ми тільки з газет випадково дізналися про оманну коаліцію у Раді, в якій ваш комітет мав вирішальне значення. Дуже нарікаємо на вас, що своєчасно не написали нам про коаліцію"⁶².

На той час київські більшовики й самі усвідомили свій прорахунок. 19 вересня в газеті "Голос социал-демократа" вони писали, що метою участі в Особливому комітеті по охороні революції була координація дій проти корніловців. Однак комітет

більше гальмував цю боротьбу, аніж сприяв її розвитку. Орган РСДРП(б) тому висловлювався за рішучу боротьбу не лише з контрреволюцією, а й з тими, хто її своїми діями лише посилює⁶³.

3. Голова Київради

Після розгрому корніловщини становище країни зазнало суттєвих змін. Все ширша маса населення переконувалась у банкрутстві угодовської політики есерів і меншовиків, у їх неспроможності вивести Росію з кризи. Активізувалася робота Рад, в яких авторитет поміркованих соціалістів нестримно падав, посилилася більшовизація Рад. В перших днях вересня більшовицькі резолюції про владу вперше ухвалили Петроградська та Московська Ради.

Нові настрої не минули й Київ. Засідання Київської Ради робітничих депутатів 8 вересня 1917 року було особливим. В залі театру Шанцера панувала урочиста, піднесена атмосфера. Усі фракції політичних партій, представлених у Раді, мобілізували своїх кращих ораторів. Присутні численні делегації від підприємств міста. Головував на засіданні Г. Пятаков. Центральне місце посіло питання про кризу влади. Перший доповідач, один з лідерів Бунду Л. Золотарьов доводив, що без коаліції з буржуазією не можна обійтись у справі формування твердої влади. Ми наполягаємо на коаліції тому, – говорив він, – що вважаємо неможливим здійснення соціалістичного ладу зараз. Меншовики і бундівці вкотре рекомендували “влаштувати чесну коаліцію з представниками буржуазії”, виключаючи кадетів і корніловців, ще раз “пошукати чесних буржуа, котрих можна було б запросити до кабінету міністрів”.

Але на цей раз більшість депутатів Ради, які раніше голосували за есеро-меншовицькі резолюції, не підтримали поміркованих соціалістів. Бурхливими оплесками присутні супроводжували виступ співдоповідача – Георгія Пятакова. Справа в тому, – проголошував він, – щоб революція наша від слів перейшла до справи. Більшовики пропонують програму, в яку включено вимогу передачі землі селянам, контролю над виробництвом, розриву з імперіалістичними урядами, скасування гасних договорів. Потрібна диктатура робітників, селян і солдатів⁶⁴.

Більшістю в 119 голосів депутатів Київської Ради робітничих депутатів проти 66 збори ухвалили резолюцію більшовиків, що була розроблена на основі резолюції Петроградської Ради

“Про владу”. Вона вказувала: єдиний вихід із становища – у створенні влади з представників революційного пролетаріату і найбіднішого селянства⁶⁵.

Таким чином, у питанні про владу Київська робітнича Рада уперше прийняла резолюцію, запропоновану партією більшовиків.

Рішення Київської Ради робітничих депутатів, яке свідчило про великі зрушення в настроях трудящих Києва, відзначив центральний орган РСДРП(б) газета “Рабочий путь”: “Ми вітаємо Київську Раду робітничих депутатів на цьому новому революційному шляху. Ми закликаємо київських робітників згуртуватися навколо своїх виборчих органів і в першу чергу навколо Ради робітничих депутатів”⁶⁶.

24 вересня більшовики досягли нового успіху. В цей день на їх пропозицію Рада робітничих депутатів проголосувала за переобрання виконавчого комітету Ради, “тактика якого, побудована на принципі угодовства з буржуазією, не відповідає настрою Київського пролетаріату”⁶⁷. В новому складі виконкому більшовики одержали 14 місць із 30. Більшість керівних постів в комісіях перейшли до більшовиків⁶⁸. А 5 жовтня 1917 року Георгія Леонідовича Пятакова було обрано головою виконкому Київської Ради робітничих депутатів⁶⁹. Так на чолі Київради вперше в її історії став більшовик. І то було втіленням загальної суспільної закономірності.

У вересні 1917 року, в обстановці наростання революції, партії есерів і меншовиків, втрачаючи вплив, здійснили спробу провести тонкий маневр – підмінити з’їзд Рад, де ці партії вже не могли розраховувати, як раніше, на більшість, Всеросійською Демократичною нарадою. Скликана за рішенням есеро-меншовицького ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів і виконкому Рад селянських депутатів в Петрограді, нарада відбулася 14 – 22 вересня 1917 року. На ній було 1582 делегати від Рад, професійних спілок, організацій армії і флоту, кооперації, національних установ, політичних партій, в тому числі: есерів – 532, меншовиків – 172, трудовиків – 55. Одним із 136 більшовиків був делегат від Київського комітету РСДРП(б) Юрій Пятаков.

Демократична нарада, за задумом її організаторів, мала своїм авторитетом підкріпити нову коаліцію соціалістів-угодовців з буржуазією. Есери і меншовики передбачали також виділити зі складу Демократичної наради Тимчасову Раду республіки – Передпарламент, як своєрідний замітник Установчих

зборів. То була спроба зіграти на конституційних ілюзіях, зробити вигляд, що в Росії введено парламентський лад. В. Ленін писав з цього приводу: "...Єдине призначення передпарламенту – обдурити маси, обманути робітників і селян, відвернути їх від нової зростаючої революції, засліпити очі пригноблених класів новим убранням для старої, вже випробуваної, пошарпаної, потасканої "коаліції" з буржуазією..."⁷⁰.

Демократична нарада показала провал політики угодовських партій. Так, есеро-меншовицька резолюція, яка схвалювала коаліцію з буржуазією, зібрала тільки 183 голоси (813 проти, 80 утрималось)⁷¹.

В. Ленін, що перебував у підпіллі в Фінляндії і мав обмежені можливості впливу на перебіг подій, оперативний вибір поведінки більшовиків, їх тактичних кроків, розцінював участь більшовиків у демократичній нараді і Передпарламенті як помилку⁷².

Разом з тим цілком можна допустити й те, що Демократична нарада і Передпарламент були для Росії одним з останніх невикористаних шансів відповідального розв'язання назрілих проблем мирним шляхом, відвернення нового витка конфронтації, що вів до збройної боротьби, насильства, крові. Жодна із соціалістичних партій, керуючись лише власними політичними амбіціями та інтересами, не виявила бажання й уміння шукати шляхи до рятівного компромісу, котрий міг уберегти країну від страхіть широкомасштабної громадянської війни. В усякому разі подібна альтернатива залишалася.

З огляду на це не такими вже й jednoзначно-негативними виглядають погляди і дії Георгія Пятакова щодо Демократичної наради. Він був у числі тих діячів партії, котрі виступали за участь у нараді і Передпарламенті. На засіданні Київської Ради робітничих депутатів 8 вересня, торкаючись питання про Демократичну нараду, він застерігав Раду проти особливих ілюзій щодо наради, її можливостей і перспектив. Не викликає сумніву, що він уявляв собі справжній характер і цілі цього виходу. Разом з тим, прагнучи використати потенціальні можливості для того, щоб штовхнути соціалістів-угодовців "вліво", виступав за те, щоб послати представників на нараду. Очевидно, тими ж міркуваннями керувався Г. Пятаков, коли вважав за потрібне взяти участь у Передпарламенті, членом якого він був обраний. І якщо участь у нараді і Передпарламенті більшовиків (вони вийшли з Передпарламенту, виступивши з відповідною декларацією в день відкриття, 7 жовтня 1917 року) була

помилковою, то це була помилка не Г. Пятакова, а партії, яку треба було і можна було виправити.

У питанні про ставлення до Демократичної наради і Передпарламенту позиція Г. Пятакова викликала опір з боку меншості Київського комітету РСДРП(б) на чолі з Є. Бош, яка висловлювалась проти входження представників партії до Передпарламенту. На її вимогу 24 та 26 вересня було проведено екстрену загальноміську конференцію, яка визнала входження до наради і Передпарламенту глибоко неправильним, висловила за партійний бойкот цих затій. Було вирішено негайно відкликати Георгія Пятакова з Демократичної наради⁷³. Делегований на нараду за рішенням комітету, обстоюючи необхідність участі в ній разом з іншими діячами партії – Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, О. Риковим, В. Ногіним та іншими, Георгій Пятаков не суперечив рішенням Київського комітету про його відкликання. Що стосується комітету, то таке рішення, очевидно, не містило осуду самого голови за його дії, не супроводжувалось виразом політичної недовіри йому. Додаткове свідчення цього – обрання Юрія до нового складу комітету та висунення його без жодних заперечень, на перше місце у списку кандидатів на виборах до Установчих зборів на цій же конференції київських більшовиків⁷⁴.

Невдовзі ім'я Г. Пятакова було внесено до числа 40 кандидатів від РСДРП(б) на виборах до Установчих зборів. У списку були всі лідери більшовизму – В. Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, М. Бухарін, Л. Троцький, Й. Сталін, О. Коллонтай, А. Луначарський та інші. 15 жовтня, виступаючи на об'єднаному засіданні робітничих і солдатських Рад Києва, Георгій Леонідович говорив, що на горезвісній Демократичній нараді есери і меншовики вели боротьбу з революцією, ЦВК Рад демонстрував політику угодовства з контрреволюційною буржуазією. Всеросійський з'їзд Рад, підкреслював Г. Пятаков, що його соціалісти-угодовці намагалися підмінити Демократичною нарадою, – суверенний орган революційної демократії, саме він має вирішити питання про верховну владу. З'їзд має бути скликаний без зволікань⁷⁵.

Безперечно, така позиція цілком відповідала загальнопартійній лінії, що восени 1917 року дедалі рельєфніше оформлялася у вимогу передачі влади II Всеросійському з'їзду Рад. Оскільки ж супротивники такої перспективи мирно зробити того не бажали, більшовики підготували план і здійснили збройне повстання.

Про повалення Тимчасового уряду в результаті переможного виступу робітників, солдатів і матросів Петрограда в Києві стало відомо близько 2-ї години дня 25 жовтня 1917 року. Місцеві більшовики не відразу стали на шлях рішучих дій. Багато годин тривали всілякі збори, наради, консультації з представниками різних політичних органів і угруповань. Їх обов'язковим учасником був голова Київської робітничої Ради Георгій Пятаков. Запеклі дебати розгорнулися на об'єднаному засіданні виконкомів Ради робітничої та Ради солдатської. В більшовицькій фракції були відсутні четверо членів, які виїхали до Петрограда на II Всеросійський з'їзд Рад. Тому між більшовиками та їх опонентами виникла чисельна рівновага⁷⁶. Голоси розділилися навпіл. 6-годинні розмови й суперечки не дали практичного результату. Та й не могли дати. Весь запал витрачався на слова, тоді як потрібні були дії.

Ситуація склалася нестійка, швидше – вибухоподібна. Осередком поваленого в столиці Тимчасового уряду в Києві був штаб Київського військового округу, що мав значний контингент консервативно настроєних військ. У місті концентрувалися також збройні сили Центральної Ради, яка займала вичікувальні позиції. В порівнянні з цими силами формування Червоної гвардії, революційні загони солдатів видавалися слабкими і недостатніми для рішучого бою за радянську владу.

В ніч з 25 на 26 жовтня в результаті тривалих міжпартійних дискусій практично під керівництвом Центральної Ради було утворено “Крайовий комітет по охороні революції”⁷⁷. Як очевидний результат компромісу і ще більше – взаємної недовіри і побоювань, комітет вочевидь був призначений не стільки для розв'язання якихось питань, а для того, щоб стримувати можливу ініціативу, особливо радикального характеру, зв'язати всі наявні сили “круговою порукою”. Троє більшовиків – Г. Пятаков, І. Крейсберг та В. Затонський – увійшли до складу цього комітету. “Пам'ятаю, – пише В. Затонський у спогадах, – повертаючись з якихось зборів, надумав зайти до комітету (РСДРП(б) – В. С.) довідатися, чи немає яких новин. Дорогою зустрів комітетників з Пятаковим на чолі. – От, – кажуть, – до речі, ти українською говориш. Ходім! Питаю: – В чому справа? Кажуть: Йдімо до Центральної ради. Від імені українських соціал-демократів приходили до комітету Кас'яненко Євген та Неронович і пропонували погодитися з Центральною радою”⁷⁸.

Так більшовики за активної участі Г. Пятакова ще раз вдалися до співробітництва з радівцями, зобов'язавшись зі свого

боку не вживати активних дій у Києві. Ось як, наприклад, пояснює у писаних 1920 року спогадах мотиви й цілі входження в кінці жовтня 1917 року до Центральної ради та створеного нею “Крайового комітету по охороні революції” більшовицьких представників той же В. Затонський: “Основна наша вимога до Ради була така – не випустити з України, а також з Південно-Західного і Румунського фронтів жодної військової частини на придушення революції в Москві і Петрограді. Річ у тому, що ці фронти були для нас найбільш ненадійними і ми знали, що керенщина, яка об’єдналася в боротьбі проти революції з корніловщиною, робить спробу спертися на частини, які стоять на Україні. Це завдання, так би мовити, пасивної допомоги революційним центрам, ми могли б легко здійснити в союзі з Радою, коли б вона чесно виконувала свої зобов’язання”⁷⁹.

Отже, тактика київських більшовиків, їх дії полягали в розрахунку на союз із Центральною Радою як організацією революційною і демократичною.

Однак, уже 26 жовтня Центральна Рада ухвалила резолюцію, в якій засудила більшовиків і повстання робітників і солдатів Петрограда. Резолюція вказувала, що Рада буде “енергійно боротися з будь-якими спробами підтримки бунтів на Україні”. Тільки тоді більшовики Києва вирішили вийти з Ради. Тут же, на засіданні Малої Ради Георгій Пятаков заявив: “Бій на вулицях Петрограда продовжується уже 3 дні. Це свідчить, що там повстання не більшовиків, а революційного пролетаріату і війська. Карл Маркс висловлювався проти повстання паризького пролетаріату в 71-му році, однак коли Паризька Комуна взяла владу, він був на її боці. Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим самим ударили і по нашій партії, і тому ми виходимо із М. Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках”⁸⁰. Останні слова були вкриті гучними оплесками.

27 жовтня на об’єднаному засіданні Ради робітничих і Ради солдатських депутатів у театрі Бергоньє Георгій Пятаков, який головував, виступив із розлогою промовою. “Центральна Рада встромила ніж у спину революційного Петрограда, – говорив Георгій. – Це запам’ятається. Якщо Ради будуть розчавлені, якщо Керенський у крові потопить повстання петроградських робітників і солдатів, то український народ надовго повинен забути про право на самовизначення. До вас, товариші-українці,

робітники і солдати, – звертаюся перш за все з гарячим закликом не йти за Центральною Радою, яка стала на шлях ганебного угодовства, а всіма силами підтримати повстання петроградських товаришів”⁸¹.

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію зі співчуттям петроградським робітникам і солдатам і запевненнями у готовності підтримати їх почин. Документ завершувався постановою: “Організувати ревком Рад, передати йому всю повноту влади по Києву, доручити йому всемірно проводити в життя постанови з’їзду Рад і підкорити його дії вищому контролю Київських Рад Р. і С. Д., які мають право переобрати його в будь-який момент”⁸².

До складу ревкому, за винятком кількох лівих есерів, війшли лише більшовики, а очолив його Г. Пятаков. Сформований орган перебрався до колишнього царського палацу на Олександрівській вулиці, перетворив його на свою опорну базу, завіз туди 200 гвинтівок. Однак нічого іншого вдіяти не вдалося.

Вечері 28 жовтня палац було оточено військами. Делегація від Центральної Ради, міської думи, меншовиків, есерів і бундівців зажадала видачі зброї і звільнення палацу. Г. Пятаков, зважаючи на розклад сил і невдале розташування Маріїнського палацу (віддалений від Арсеналу та інших пунктів збору революційних сил), схилився до прийняття висунутих умов, тим паче, що вимоги припинення боротьби не було⁸³.

З думкою Г. Пятакова погодились усі члени ревкому і до палацу увійшли 12 юнкерів для прийняття зброї. Однак “раптом вірвався до палацу величезний п’яний натовп озброєних козаків, офіцерів, юнкерів і з погрожуючим виттям став нищити все, що траплялось під руку:

– Бий більшовиків, убити Пятакова! – чулися вигуки, – пригадував член ревкому І. Кулик. – Юрія Пятакова захопили на верхньому поверсі і, зачинивши до якоїсь кімнати, стали голосувати: чи повісити його “на цьому самому” паску, чи вбити іншим способом.

Ми кинулись нагору...

– Віддайте нам товариша Юрія! – вимагали ми.

Та п’яний, розлючений натовп загнав нас, обеззброєних (серед нас були і жінки), до іншої кімнати і став там знущатись над нами, цілячись із револьверів, приставляючи до грудей штики, замахуючись бомбами...”⁸⁴.

Заарештованих під конвоєм переправили до штабу Київського військового округу. Тим часом група членів комітету,

що запобігла арешту (А. Іванов, В. Затонський та інші) створили новий ревком і розпочали повстання. У його ході важливо було розгромити штаб округу, але ж там перебували як заручники 14 більшовиків, з чого й намагалися скористатися їх противники і, навіть, чинили тиск на членів ВРК. Як згадувала член Київського комітету РСДРП(б) Дора Іткінд “комісар штабу Київського військового округу Кириєнко пробував умовити наших уповноважених... дати підтримку в тому, що ми відмовляємося від будь-якої участі у виступах проти Тимчасового уряду, обіцяючи нам за це свободу. Він нас запевняв, що в Петрограді повстання ліквідовано. Але ми не піддалися на цю провокацію і відмовились підписати будь-яку угоду.

Днів через два до нас прийшли на побачення моя сестра Маня Іткінд та дружина Яна Гамарника. Вони запитали нас, як бути з нами, коли у випадку бою штаб доведеться брати приступом. Ми, навіть не запитуючи своїх товаришів (не могло бути сумніву, що всі вони з нами погодяться), відповіли, що заради 14 чоловік, ким би вони не були, не можна загубити справу революції і припинити наступ”⁸⁵.

Тієї ж ночі домігся побачення із заручниками і А. Іванов. Офіцери змушені були згодитись на цей крок, сподіваючись хоч у такий спосіб, на час переговорів, відтягнути свій остаточний розгром. За твердженням І. Кулика, “побачення Іванова з Ю. Пятаковим відбулося у присутності прокурора. Вони обмінялись всього трьома фразами, але Іванов зрозумів, що Пятаков висловлюється за доведення повстання до кінця”⁸⁶.

Контрреволюціонери із штабу все ж потай сподівалися, що арсенальці і авіапарківці не будуть стріляти по будинку штабу округу, в якому були їх товариші. Та більшовики вдалися до військових хитрощів. А. Іванов пробрався з групою робітників і солдатів поближче до штабу і зчинив стрілянину. Офіцери прийняли це за гарматний обстріл, який передує штурму, і згодилися звільнити 14 членів ревкому та міськкому, обмінявши їх на полонених, що були в руках повсталих.

І сьогодні цікаво сприймається, як відбувався “акт обміну”. “Нам було запропоновано зібратись, – розповідав Я. Гамарник, – і під конвоем сербського загону йти на ріг Олександрівської та Левашовської вулиць, де нас мала чекати робітнича делегація. Коли нас виводили з кімнати і потім повели по Банковій вулиці, ми чули безперервне звиряче виття офіцерсько-юнкерської зграї, яка в безсилій люті готова була кинутися на нас, роздерти на шматки. Офіцери не хотіли випустити більшовиків, але дис-

циплінований сербський загін не допускав їх до нас, він виконував наказ командуючого округом.

На розі Левашовської і Олександрівської вулиць заарештованих юнкерів не було, але під наше слово честі, що юнкери будуть звільнені, нас відпустили”⁸⁷.

Мабуть, згадається, що в цей же час “під слово честі”, в Петрограді відпустили захопленого генерала П. Краснова, що разом з О. Керенським зчинив заколот проти влади робітників і селян. Такими були звичаї перших днів революції – чесність, благородство, порядність... І водночас здатність на самопожертву. Я. Гамарник продовжує: “Пам’ятаю, як один з арсенальців казав мені: “Сьогодні о першій годині ночі ми вирішили бити по штабу на Банковій вулиці. Досі ми не робили цього через вас чотирнадцятьох, а сьогодні вирішили, що для революції доведеться вами пожертвувати і розгромити артилерією білогвардійський штаб...”⁸⁸.

Г. Пятаков та інші більшовики, звільнені з-під арешту, влились у ряди повстанців, зробили і свій внесок у перемогу над військами штабу Київського військового округу. Та в заплутаній ситуації пайкраще змогла зорієнтуватись Центральна Рада. Не втягуючись у військові дії, вдало політично маневруючи, вона зайняла позицію “над двобоєм”, і доки полярні сили знекровлювали одна одну, зберегла і зміцнила свій потенціал, рішуче заявила про свої політичні претензії.

1 листопада 1917 року Центральна Рада оголосила себе крайовою владою в Україні. У заклику, опублікованому Генеральним Секретаріатом, наголошувалось: Центральна рада обрана всім народом України і виражає волю усієї революційної демократії. По суті це крайова Рада селянських, робітничих і солдатських депутатів⁸⁹.

Того ж дня Юрій, який одразу після звільнення приступив до викопання обов’язків голови Військово-революційного комітету, надіслав Раднаркому Росії радіотелеграму, зміст якої засвідчував його надії на можливість уникнути збройної боротьби з Центральною Радою: “Дружним зусиллям більшовицьких і українських солдатів і озброєних червоногвардійців штаб (Київського військового округу – В. С.) примушений здатися. Бунтівники роздавлені після великої рушничної, кулеметної та артилерійської перестрілки... Лакеї Керенського спробували посилати різні частини військ проти українців і більшовиків, але жодна не пішла”⁹⁰. Наступного дня Військово-революційний комітет звернувся до жителів Києва із закликом

до мирної праці. А брат Георгія – Леонід Пятаков, який став головою ВРК Ради робітничих і солдатських депутатів, заступивши на цьому посту молодшого брата, телеграфував до Петрограда Л. Троцькому: “У Києві все спокійно”⁹¹.

Останнє, звісно, не відповідало дійсності. “Було ясно, – писав про ті дні В. Затонський, – що сутичка (з Центральною Радою – В. С.) неминуха, та у нас сили не було. Підбурити маси проти Центральної Ради було далеко трудніше, ніж проти білих, і тут треба сказати, що в багатьох з поміж нас не було цілковитої впевненості, що з Радою треба було кінчати озброєною рукою”⁹².

3-го листопада під головуванням Георгія Пятакова відбулося об’єднане засідання виконкому робітничої і солдатської Рад Києва. Більшовики виступили із заявою про необхідність здійснення на вимогу мас влади Рад. Одночасно щодо організації влади в Україні вони заявили, що визнають крайовою владою Центральну Раду, однак – за умови обов’язковою скликання з’їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів для реорганізації Центральної Ради на Центральну Раду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів; останні є реальною владою на місцях і проводять у життя постанови Радянського уряду і Центральної Ради. Разом з тим більшовики підтримували вимогу скликання Українських Установчих зборів⁹³.

По-різному можна оцінювати вироблену тактику (власне так було довгі десятиліття в радянській історіографії – до згоди дійти так і не вдалося). Однак, ухвалені рішення стали стрижнем тактики київських більшовиків на цілий місяць і не один раз ставили Центральну Раду у нелегке становище. То ж і оцінювати тогочасну тактику одномірно не варто. Від неї врешті довелося відмовитись, однак з тактикою так чинять завжди – використовують, коли вона приносить ефект і змінюють за протилежного результату, чи через виникнення нових обставин і завдань. Та й місяць у революційну добу – період тривалий.

Щоправда, втілювати в життя намічений курс київським більшовикам довелося вже без Георгія Пятакова. 6 листопада 1917 року його було відкликано до Петрограда. Перед від’їздом, 4 листопада, він ще головував на об’єднаному засіданні робітничої і солдатської Рад Києва, котрі здійснили спробу злитися в одну Раду з єдиним виконкомом, для здійснення влади у Києві. А 5 листопада лідер київських більшовиків виступив з палкою промовою на церемонії поховання робітників Арсеналу і солдатів, які загинули у дні повстання 29 – 31 жовт-

ня 1917 року. На заклик Юрія присутні склали клятву продовжити справу загиблих. “Ми залишилися живими, – були останні слова голови Київської Ради робітничих депутатів. – Куля минула нас. Покладемо голову за те, щоб усі були вільними громадянами у вільній країні!”⁹⁴.

4. Комісар російського Держбанку

За деякими даними, Г. Пятакова викликали до Петрограда (як він пише в автобіографії, “викликаний Леніним”) на пропозицію М. Бухаріна. Одним з фактів на користь цього мотивування є те, що 16 листопада 1917 року голова Раднаркому Радянської Росії В. Ленін підписав постанову про призначенням М. Бухаріна уповноваженим по організації Вищої економічної наради⁹⁵. А через кілька днів, 27 листопада, В. Ленін на засіданні Раднаркому вніс пропозицію про організацію “особливої комісії для впровадження в життя соціалістичної політики в галузі фінансовій і економічній”⁹⁶. Як пише автор політичної біографії М. Бухаріна Стівен Коен, (не посилаючись, правда, на джерело), В. Ленін того дня “запропонував Бухаріну і його другу Пятакову скласти невелику комісію для обговорення основних питань економічної політики уряду”⁹⁷. Очевидно, на тому засіданні РНК таку комісію не було створено – М. Бухарін став редактором “Правди”. Не підтримав пропозицію В. Леніна і ЦК партії, і така комісія виявилась одним із шаблів у пошуках структури управління економікою країни, вершиною якого стала Вища Рада народного господарства. Поряд з М. Бухаріном, якого В. Ленін вважав компетентним у питаннях економічних, пильну увагу керівника радянського уряду привертав і Г. Пятаков.

Державний банк Росії – центральна емісійна і найбільша комерційна кредитна установа країни – мав 11 контор і 133 постійних відділень у провінції. Його загальний баланс сягав 12 мільярдів 641 мільйона карбованців, а золотий запас його сховищ оцінювався майже в 1 мільярд 300 мільйонів карбованців.

Уже 25 жовтня 1917 року Держбанк був зайнятий загоном моряків, що його направив туди Петроградський Військово-революційний комітет. У відповідь на дії нової влади службовці, підбурювані банкірами і вищими чиновниками, оголосили страйк. За тиждень банк було знову відкрито, але службовці, загрожуючи страйком, вимагали невтручання призначених урядом комісарів у діяльність банку і відмовлялися фінансувати Раду Народних Комісарів.

Після спроб роз'яснювальної роботи серед службовців банків Раднарком і ВЦВК категорично зажадали від них підкорення розпорядженням радянської влади. 11 листопада за відмову визнати нову владу РНК увільнив без права на пенсію кількох вищих чиновників колишнього міністерства фінансів, у тому числі керуючого Державним банком І. Шипова. Новим комісаром банку (на правах керуючого) уряд призначив колишнього комісара телеграфу С. Пестковського, якого невдовзі, 16 листопада, змінив В. Оболенський (Осинський). Помічником (заступником) головного комісара Держбанку став Г. Пятаков.

Від старої влади Радам у спадок залишилася вже розвалена грошова система. За час першої світової війни через величезну емісію (випуск паперових грошей та цінних паперів) і скорочення виробництва товарів споживання купівельна спроможність карбованця впала до семи копійок. Катастрофічно зріс державний борг Росії.

Всупереч поширеній точці зору, очолювана більшовиками радянська влада відразу після революції боролася не проти грошей як еквіваленту обміну, а за налагодження грошової системи, не проти банків, а за них. Досить сказати, що протягом двох останніх місяців 1917 року паперову емісію грошей вдалося скоротити більше, ніж удвічі. В перші місяці 1918 року емісія незабезпечених грошових знаків продовжувала зменшуватись. Почалась підготовка грошової реформи. Цей процес перервала громадянська війна. Георгій Пятаков у ті місяці був серед найактивніших учасників перших соціалістичних перетворень у галузі фінансів.

17 листопада Раднарком отримав від Держбанку перші 5 мільйонів карбованців як аванс на фінансування дій нового уряду. Учасник цієї події секретар Раднаркому М. Горбунов згадував: "...Загрожуючи Червоною гвардією, яка начебто вже оточила банк, нам вдалося проникнути в приміщення каси банку... Ми проводили прийомку грошей на архівному столі під зведеними курками солдатів військової охорони банку. Був досить ризикований момент, але все пройшло благополучно. Ускладнення виникло з мішками. Ми нічого з собою не взяли. Хтось із кур'єрів нарешті позичив нам пару якихось старих великих мішків. Ми наповнили їх грошима доверху, звалили на спину і потягли до автомобіля... Здали гроші Голові Раднаркому. Потім в сусідній кімнаті склали їх у платяну шафу, оточили стільцями і поставили вартового з гвинтівкою. Казна!"⁹⁸

Про умови, в яких працювали у ті перші дні нового Держбанку його комісар з помічником, В. Оболенський писав у приватному листуванні 23 листопада: “Я був так зайнятий, що не міг у точному смислі слова ні на хвилину одірватися від банківських справ. Бували дні, коли ми там сиділи від півдесятої ранку до 10 вечора, не обідавши, а потім їхали у Смольний. І увесь час розпорядження, повідомлення, прийом усяких людей та інше. Ми зайняті не дуже почесною з виду справою – ламанням страйку чиновників банку і з кожним днем виграємо територію. Тепер у мене вже безліч помічників, і їх, чиновників, справу програпо, в принципі ми оволоділи банком”⁹⁹.

Такі дії більшовики вважали вимушеними. “Ми, – роз’яснював В. Ленін на засіданні ВЦВК 14 грудня 1917 року, – хотіли йти по шляху угоди з банками, ми давали їм позики на фінансування підприємств, але вони затіяли саботаж небувалого розміру, і практика привела нас до того, щоб провести контроль іншими заходами”¹⁰⁰.

Керуючий справами Раднаркому В. Бонч-Бруєвич розповідав, що після проведення ретельної підготовки до націоналізації приватних банків було отримано вказівку В. Леніна, “щоб уся ця операція була проведена рішуче, одночасно, з великим тактом і з цілковитою коректністю щодо директорів банків, котрим, як тільки їх звезуть до Смольного, слід буде негайно запропонувати приступити до роботи в націоналізованих банках, узявши з них відповідну розписку”¹⁰¹.

14 грудня з 7 до 11 години ранку загони матросів і червоногвардійців зайняли усі банки і кредитні установи Петрограда. Туди були призначені комісари. Ввечері того ж дня ВЦВК на пропозицію В. Леніна затвердив декрет про націоналізацію банків. Банківська справа оголошувалась державною монополією. Тоді ж було прийнято декрет про ревізію усіх сталевих сейфів у банках, який запобігав розбазарюванню і вивозу за кордон грошей і золотих авуарів.

Постановою декрету Раднаркому від 17 грудня 1917 року В. Оболенський увільнявся з посади головного комісара Держбанку у зв’язку з його переходом до Вищої Ради народного господарства. На цю посаду призначався Георгій Леонідович Пятаков¹⁰². Повідомляючи про це всі контори і відділення Держбанку, він підкреслював: “Сподіваюсь, що в дружній роботі на користь робітників, селян і всієї бідноти ми разом з усім штатом Держбанку зуміємо поставити Державний банк на належну висоту”¹⁰³.

Комісар Держбанку Г. Пятаков брав участь в підготовці прийнятого урядом 23 грудня 1917 року декрету про припинення виплат за купонами і дивідендів, який наніс відчутного удару по великих підприємцях, звільняв народне господарство країни від величезного тягаря данини буржуазії і поміщикам. Разом з іншими готував Г. Пятаков і декрет про націоналізацію банків від 27 грудня 1917 року.

З перших днів радянської влади впроваджувалася система робітничого контролю над виробництвом і перехід управління націоналізованими підприємствами до рук робітників, яка в цілому себе не виправдала.

Намагання підвищити ініціативність і підприємливість рядових працівників системи фінансових установ не обминуло і Держбанк. 20 грудня 1917 року, вже на правах першого керівника – головного комісара, Г. Пятаков видав циркуляр, в якому говорилося: “Після Жовтневої революції, яка усю верховну владу передала Раді Народних Комісарів, тобто урядові народу і трудящих мас, державний Банк віднині не може керуватися тими правилами і циркулярами, які існували, і які в корені суперечать принципам революційної демократії та ідеї самостійності окремих організацій”. Тому пропонується організувати в установах Держбанку по всій країні “комітети службовців з представників усіх працівників без винятку”¹⁰⁴. Комітети мають бути залучені до вирішення усіх питань роботи банківських установ.

Георгій Пятаков прагнув до того, щоб ввірена йому установа працювала чітко, злагоджено, безперебійно. Звісно, це вирішальною мірою залежало від наявності кадрів відповідної кваліфікації і досвіду. За майже повної відсутності таких доводилося не один раз апелювати хіба що до революційної свідомості службовців. Прикладом такої специфічної творчості революційного часу може бути виданий у січні 1918 року головним комісаром Держбанку наказ. “Недбале ставлення до своїх обов’язків, – писав Георгій Леонідович, – в даний час є злочином перед народом, злочином перед всіма тими, хто чекає від нас, від Державного Банку найенергійнішої підтримки великій справі самовизволення людства”¹⁰⁵.

Мабуть революційна патетика діяла не на всіх. Тому доводилось вдаватись до регламентації роботи практично кожної операції, кожного кроку службовців¹⁰⁶.

Що поробиш! На початку кожна справа вимагає неабияких зусиль...

Однак, найнагальнішою залишалась проблема надзвичайно обмежених можливостей для відправки коштів, яких водночас потребували всі – і робітники Донбасу та Уралу, і солдати фронту. Почала вироблятись банкірська “жилка” – виплати мають бути по можливості мінімальними, витрати – економними. Комісар держбанку змушений був значно “урізати” навіть суми, про які просив голова Раднаркому В. Ленін¹⁰⁷. Мабуть закони банківської справи у всі часи однакові. Просто у часи скрути вони діють особливо жорстко, безжално.

5. “Лівий комуніст”

Комунізм настільки радикальна, тобто ліва за природою, сутністю, спрямуванням ідеологія, що, здавалось би, сповідувати щось революційно оптимальніше, практично просто немислимо. І все ж, життя настільки багате і різноманітне, що нерідко породжує феномени, які часом справді нелегко вкласти у чіткі, звичайні рамки і збагнути відразу не просто. Це стосується і комунізму, прихильники якого – живі люди з індивідуальним світобаченням і поведінкою. Деяким з них явно затісно у межах домінуючих уяв, відтак вони прагнуть вирватись на ширший простір, діяти енергійніше, швидше, безкомпромісніше. Таке прагнення до максималізму, революційне нетерпіння, схильність нехтувати реаліями і складало психологічне підґрунтя течії “лівого комунізму”. Теоретично вона рельєфно виявляла себе вже не раз, однак по-справжньому масштабно на практиці спробувала реалізувати себе після перших надихаючих успіхів російського Жовтня. Перемога більшовиків розцінювалась як заклик, пролог до світової революції. На менше “ліві” просто були не згодні. Більше того, вони вважали, що без підтримки західним пролетаріатом революція в Росії приречена на загибель, а відтак втрачає сенс.

Георгій Пятаков був пристрасним прихильником таких поглядів. Значною мірою він їх самотужки випестував у собі, переконав власну свідомість у їх перевагах, історичній правоті. Однак, чимало важило, мабуть і те, що у Петрограді Г. Пятаков знову опинився поряд з другом – Миколою Бухарініним – лідером “лівих комуністів” у загальнопартійному масштабі, зазнавав його впливу і все більше поділяв його погляди.

Гадається, не можна скидати з рахунку і деяких особливостей особистої долі Георгія Пятакова, тієї моральної травми, якої він зазнав наприкінці грудня 1917 року, коли страшною мученицькою смертю загинув старший брат Юрія Леонід Пятаков.

Ще в 1916 році на фронті Леонід став більшовиком. Коли він повернувся до Києва влітку 1917-го, Київський комітет РСДРП(б) вирішив використати його військовий досвід для роботи серед солдатів Київського гарнізону і розгортання роботи Військової організації при комітеті більшовиків.

У листопаді – грудні 1917 року Леонід Пятаков вів активну агітаційну роботу серед українізованих частин. І не одну з них йому вдалося розпропагувати і перетягти на бік більшовиків. В. Затонський згадував: “Ходили ми на роботу звичайно удвох з Пятаковим Леонідом. З Леоніда був чудовий солдатський агітатор і непоганий організатор. Він усю імперіалістичну війну пробув на фронті, мав чотири солдатських “Георгія” і знав добре солдатів...”¹⁰⁸. А Є. Бош додавала: “Він ні на хвилину не залишався без діла – більшу частину свого часу проводив у казармах, де був агітатором, організатором, просто добрим товаришем, з яким кожному хотілося по-дружньому побалакати. Незвичайна простота, щирість і доступність створили йому величезну популярність у Київському гарнізоні. Солдатські маси ставилися до нього як до свого брата і в їхньому середовищі він користувався великим авторитетом і необмеженою довірою”¹⁰⁹.

Авторитет Л. Пятакова стрімко зростав. У першій половині грудня 1917 року його було обрано до всеукраїнського партійного центру – Головного комітету соціал-демократії України та Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Рад¹¹⁰.

Політичних суперників немало драгувала популярність більшовика, а його успішна діяльність у солдатському середовищі викликали заздрість і лютю. Визрів задум його фізичного знищення.

25 грудня вдосвіта, близько четвертої години, двоповерховий флігель садиби Пятакових на Кузнечній вулиці, в якому мешкали Леонід Леонідович, його брат Михайло з дружиною, сестра Віра і його товариш – прапорщик Петро Золотарьов, оточив загін військових. Усіх розбудив настирливий дзвінок. Коли члени сім'ї зібралися на площадці верхнього поверху, Леонід Леонідович спробував з'ясувати, хто розпорядився про обшук, у відповідь почули: “Ми українські солдати – будемо робити трус”. Михайло Леонідович спробував зв'язатись з Генеральним Секретаріатом, та на першому поверсі задзвеніло розбите скло вікон, через які до будинку почали вдиратися воляки, почувся гуркіт висаджуваних дверей. До будинку увірвалося близько півтора десятка чоловік, одягнених у сірі шинелі

без будь-яких ознак – погонів і петлиць, озброєних шаблями, револьверами і короткими кавалерійськими гвинтівками. У багатьох шапки були з червоним верхом, як у гайдамаків. Кілька козаків рвонули наверх, вдарили прикладом Леоніда Пятакова і разом з Петром Золотарьовим і Михайлом зіпхнули його вниз. Командував хорунжий, кашкет якого прикрашали жовто-блакитні стрічки, а жовті лампаси на штанях дозволяли думати про його належність до українізованих формувань Центральної Ради. Та й один з прибулих заявив, що він “Вільний козак”.

Розшукували вони Леоніда Леонідовича. А коли той назвав себе, намагаючись відвести біду від своїх близьких, для упізнання Леоніда Леонідовича з'явився, за всіма ознаками, офіцер, який підтвердив його особу. Після цього козаки схопили Леоніда Пятакова, а за ним у двір вивели Михайла і прапорщика Золотарьова.

Біля будинку козаки почали чинити самосуд – бити прикладами. Закривавленого Михайла з ушкодженням оком і раною на голові відпустили. Те ж зробили із прапорщиком Золотарьовим. Вище по вулиці, ближче до рогу Кузнечної і Караваєвської вулиці (тепер вул. Л. Толстого) стояли десь із двадцять – двадцять п'ять вершників і санки-візок, у які кинули Леоніда Пятакова. Козаки від'їхали. У будинку вони вчинили справжній погром: багато цінних речей було пограбовано, ще більше розбито, знищено цінні зоологічні колекції та каталоги до них, які належали Вірі Пятаковій. Все було перевернуто. Виходячи, козаки порубали шаблями телефонний дріт. Та все це мало служити тільки прикриттям головного – арешту голови Київського ВРК.

Звістка про арешт Л. Пятакова (а це вже було втретє за короткий час – двічі до того київським робітникам і солдатам вдавалося виривати з рук ворогів свого улюбленця) викликала новий спалах протестів. Містом поповзли зловісні чутки.

У Раді робітничих депутатів, в окружній та Київській Раді солдатських депутатів більшовики, їх прихильники вимагали від лідерів Центральної Ради – голови її Генерального секретаріату В. Винниченка, генерального секретаря у військових справах М. Порша повідомити про долю Л. Пятакова. Проте останні відповідали, що їм нічого не відомо. 28 грудня від імені Генерального секретаріату М. Порш офіційно заявив про “повну непричетність” до арешту Л. Пятакова і навіть зробив спробу перекласти вину на більшовиків, що було викладено і у повідомленні у пресі.

Невдовзі поширилась чутка, що Л. Пятакова вбито. Рада робітничих депутатів одногосно ухвалила резолюцію з вимогою про розпуск Центральної Ради та її Генерального секретаріату. З вимогою передачі влади Радам виступили і представники українізованих полків в окружній Раді солдатських депутатів КВО, висловивши гнівний протест у зв'язку з арештом та зникненням Л. Пятакова.

Під тиском громадської думки Генеральний Секретаріат змушений був утворити 2 січня 1918 року спеціальну слідчу комісію. Однак її матеріали говорять про те, що, за винятком допиту свідків – близьких Леоніда Леонідовича та людей, які служили у Пятакових, вона серйозного розшуку не проводила. Пізніше, у листопаді 1918 року, один із офіцерів колишнього українського кінного полку штабс-ротмістр Я. Журавський засвідчив, що наказ про арешт Л. Пятакова він одержав від уряду і хоча заперечував свою участь у самому проведенні арешту, підтвердив, що голова ВРК, відомий більшовик, був убитий його козаками¹¹¹.

Тіло Леоніда 16 січня 1918 року знайшли залізничники біля станції Пост-Волинський. Він лежав у полі під кущем у тому ж чорному короткому пальті, яке накинули на нього рідні, коли його виводили з дому, босоніж (встиг взути тільки сандалії, які підвернулись під руку), сіра офіцерська шапка – поруч, у кишені гімнастерки – печатка Військово-революційного комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів. Все свідчило про те, що розправа відбулася незабаром після арешту.

На тілі були сліди страшних тортур: розбита голова, на правій скроні сліди від ударів шаблею, велика рана на лівій частині грудей – воронкоподібний отвір та сліди опіків стеариноюю свічкою, долоні обох рук порізані чимось надзвичайно гострим, можливо шаблями, розтроснені фаланги пальців. Георгію Пятакову лікарі пізніше пояснили, що, мабуть, кати висвердлювали шаблею серце, яке ще билосся, а жертва конвульсійно хапала руками гострих клинок...¹¹²

Коли Георгію стало відомо про смерть брата, він терміново 25 січня виїхав до Києва¹¹³. Спочатку Леоніда Леонідовича 1(14) лютого поховали на Байковому цвинтарі. В останню путь його проводжали члени виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів, загони Червоної гвардії, солдати 2-го телеграфного батальйону, робітники заводів і фабрик. Та 4(18) лютого, коли трудящі Києва ховали загиблих у ході січневих

боїв у Маріїнському парку, труну з прахом Леоніда Пятакова було перенесено до братської могили. Серед тих, хто виступав зі словами прощання на траурному мітингу, був і Георгій Леонідович Пятаков. Він присягнув битися за двох – за себе і за брата, що загинув, прагнучи, незважаючи ні на що, зробити все, щоб справа, яка стала смыслом їх життя, якнайскоріше восторжествувала. І восторжествувала у всесвітньому масштабі. То ж не давав собі ані хвилини спокою, розслаблення. Навіть у такі невимовно тяжкі, чорні дні він не полишає роботи. Вивчає питання про організацію у Києві відділення Держбанку, намагається знайти можливості для покращення фінансового становища радянського уряду України¹¹⁴.

Як впливає з листів Євгенії Бош, саме тоді з ініціативи Київського комітету РСДРП(б) виник запит про відкликання Юрія з Петрограда. За пропозицією М. Скрипника питання поставили у Народному Секретаріаті. Її підтримала Євгенія Богданівна, яка з притаманною їй категоричністю звинувачувала членів Київського комітету в “закулісному інтриганстві”, а М. Скрипника – у відсутності твердої лінії, в тому, що він “дуже любив розігрувати фігуру”. “Знаючи Юрія, – пише Бош, – я була переконана, що на початках він буде рішуче боротися і навіть перегинати палку в бік крайніх заходів”¹¹⁵. Євгенія Богданівна свідчить, що київські більшовики мали намір провести кандидатуру Г. Пятакова на посаду голову уряду. “Проти цього зовсім не заперечувала, оскільки він все ж умів виступати, умів триматися по-генеральському, а в той момент це необхідно було, та й розумнішим він був за всіх політичних киян, що залишилися, і зговоритися, хоч і з боєм, з ним усе ж можна було”¹¹⁶. Крім того, Є. Бош розраховувала, що усвідомлення Юрієм того, що в 1917 році він натворив у Києві “багато дурниць”, зробить його поступливішим.

Дійсно, Г. Пятаков приїхав до Києва “покірний, м’якенький” і поставив питання до Є. Бош хитро: “Якщо ти вважаєш моє перебування (у Києві – В. С.) шкідливим, я нізащо не залишуся”¹¹⁷. А Євгенія Богданівна рішуче висловилася за переїзд Юрія до Києва. Очевидно, гострі політичні незгоди з ним у минулому році в умовах надзвичайно складної і заплутаної обстановки відходили на другий план.

Але події розгорнулися інакше. Очевидно, повернення Г. Пятакова до Петрограда, де саме палахкотіли гарячі баталії з приводу миру з німцями, відклали на короткий час питання про приїзд Юрія в Україну.

Причин не довіряти даним Є. Бош немає. Вона на той час сама виконувала обов'язки голови Народного Секретаріату, точніше фактично була ним¹¹⁸. Саме навколо її особистості в уряді вирували пристрасті і вона знала ситуацію як ніхто, так би мовити “з середини”. Достатньо ж авторитетна інформація у даному разі рельєфно відтіняє те, що уже на початку 1918 року Георгій Пятаков об'єктивно висувався на провідні позиції серед більшовицько-радянських працівників, з його ім'ям пов'язувалося майбутнє республіки. Це з новою силою засвідчать наступні події.

А поки що один з “лівих комуністів” 10 лютого повертається до виконання обов'язків головного комісара Держбанку¹¹⁹, поринає у відчайдушні дискусії в Петрограді, безкомпромісно доводить, що найперше завдання більшовика – світова пролетарська революція.

Такої позиції, як відомо, не поділяв реаліст і прагматик В. Ленін, переважаюча більшість членів РСДРП(б), які після перемоги Жовтня обрали курс на зміцнення радянської влади в одній, окремій країні – Росії. Незгоди “лівих” з цим курсом найгостріше виявилися у питанні про вихід країни Рад з імперіалістичної війни. Прагнення соціалістичної Росії заключити мир з воюючими державами, оголошення перемир'я на фронті, початок Брестських переговорів “ліва” опозиція розцінила як неприпустимий компроміс з імперіалістичним світом і зраду інтересів міжнародного пролетаріату.

Щодо самого Г. Пятакова, то ще 3 серпня 1917 року на загальноміській конференції РСДРП(б) у Києві він говорив: у питанні про війну пролетаріат ставить укладення миру в нерозривний зв'язок зі світовою революцією, і таку постановку питання неприпустимо підмінити ідеєю досягнення миру, щоб то не стало, ідеєю сепаратного миру¹²⁰. Подібна перспектива, без сумніву, вважав він, – контрреволюційна, оскільки сепаратний мир віддалить торжество соціальної революції.

У ході гострої боротьби у питанні про мир і війну, в кульмінаційний момент, коли почався розгорнутий наступ німецьких і австро-угорських інтервентів, 23 лютого 1918 року ЦК РСДРП(б) в умовах реальної небезпеки ухвалив рішення дати згоду на підписання заздалегідь не вигідного миру, продиктованого австро-німецькою стороною¹²¹. У заяві “лівих комуністів” до ЦК того ж дня (під заявою стоїть і підпис Г. Пятакова – не будучи членом ЦК, він брав участь у кількох засіданнях ЦК з правом дорадчого голосу, очевидно, як комісар

Держбанку) говорилося, що ця згода є капітуляцією передового загону міжнародного пролетаріату перед світовою буржуазією. “Ми вважаємо, – писали “ліві комуністи”, – що після захоплення влади, після повного розгрому останніх оплотів буржуазії (малося на увазі встановлення радянської влади майже на всій території Росії – В. С.) перед пролетаріатом неминуче постає завдання розвитку громадянської війни у міжнародному масштабі, завдання, заради виконання якого він не може зупинитися ні перед якими небезпеками. Відмова від нього веде до загибелі від внутрішнього розпаду, рівнозначна самогубству”¹²². Після цього “ліві”, у тому числі Г. Пятаков, відмовилися від своїх партійних і державних постів, ставши у відкриту опозицію до брестського курсу¹²³.

Схвалення VII з'їздом партії ленінського курсу і ратифікація IV Всеросійським з'їздом Рад Брестського мирного договору означали серйозну поразку “лівої” опозиції. Однак Георгій Пятаков і багато його однодумців, особливо тих, які працювали в Україні, “не склали зброї”. Вони спробували розпалити полум'я революційної війни через безпосереднє зіткнення з австро-німецькими окупантами, які за угодою з Центральною Радою йшли в Україну для відновлення УНР¹²⁴.

Микола Скрипник так лапідарно передавав сутність позиції Г. Пятакова, А. Бубнова, С. Косіора, що вирішили перетворити Україну на головний плацдарм апробації “лівокомуністичних” ідей: “Російський Брестський мир є помилка. В Росії він прийнятний. Але тут, на Україні, його треба фактично поправити. Значення має лише озброєна боротьба. Треба б-бу робітників і селян проти німецького імперіалізму почати на Україні, а потім в Росії, бо німецький імперіалізм хоче обмежити і задавити пролетарську революцію: боротьбу на Україні треба вести незважаючи на те, що це впливатиме на зносини Росії з Німеччиною. Треба одверто заявити, що укр. робітництво і селянство зовсім не зв'язані у своїй боротьбі Брестським договором і будуть проводити боротьбу за владу усіма засобами і шляхами до остаточної перемоги як на території України, так і далі на всьому фронті революції”.

Представники цієї течії тоді скептично ставились до всіх намірів і заходів у справі організованого об'єднання в поточній б-бі, виходячи з погляду, що в дійсності робітники й селяни мають силу і волю до боротьби, готові на смерть за владу Рад¹²⁵.

Слід віддати належне мужності і хоробрості тих мрійників про міжнародну революцію. Намагаючись довести можливість

її нового спалаху в дні німецької та австро-угорської окупації України, вони пройшли в складі радянських військ важкий кривавий шлях по рідній землі від Бердичева до Києва, від Полтави до Бахмача, від Бахмача до Таганрога, боронячи в боях запродану Україну. 1 березня 1918 року Георгій Пятаков залишив відповідальний пост комісара Держбанку¹²⁶. В автобіографії він згадував: “У питанні про Брест розійшовся з ЦК і відправився воювати на Україну з німецько-гайдамацькими військами, що наступали”¹²⁷.

Про свою діяльність в той час скромно пише: “Вступив до загону Примакова, в якому виконував різні посади: вів політроботу, випускав газетку “К оружию!”, чинив суд і розправу, їздив у розвідку і був кулеметником”¹²⁸. Революційний запал, готовність до самопожертви, безстрашність, чесність, щирість, притаманні Г. Пятакову, Є. Бош, М. Лебедєву (останні теж з “лівокомуністичних” міркувань разом з Ю. Коцюбинським та С. Бакинським 5 березня залишили пости народних секретарів в уряді Радянської України) стали складовою частиною хай тимчасового, але ж успіху у відпорі німецько-австрійській навалі на Полтавській дільниці фронту (щоправда такі успіхи були в той час поодинокі, нездатні суттєво вплинути на загальний перебіг подій).

V. СЕКРЕТАР ПЕРШОГО ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

---

1. Перші кроки до утворення загальноукраїнського більшовицького центру

Потреба об'єднання більшовиків у всеукраїнському масштабі, створення загально регіонального центру давала себе знати не один раз у минулому. Зокрема, після припинення існування обласних, регіональних партійних структур, які функціонували напередодні і в роки першої російської революції, довели тоді свою ефективність, київськими більшовиками за підтримки ЦК РСДРП робилася спроба скликання в 1912 році Південної обласної конференції для створення в Україні обласного партійного центру. Однак арешти в Києві, Катеринославі та Одесі зірвали намір. З тих же причин не вдалося перевести це питання у практичну площину і в 1913 – 1916 роках.

Після повалення самодержавства, в умовах легального розвитку РСДРП(б), на тлі інтенсивних процесів партійного будівництва, що охопив усі партії, передусім – українські, потяг до консолідації більшовицьких сил у регіонально-українському масштабі відновився, набув нових імпульсів, отримав нові реальні перспективи.

Першим результативним кроком на шляху до об'єднання більшовиків України в 1917 році було утворення двох обласних партійних організацій.

За повідомленням харківської більшовицької газети “Пролетарий”, 4 квітня в Катеринославі відбулася обласна нарада більшовиків. У її роботі взяли участь представники більшовицьких організацій Катеринослава, Харкова і Донбасу. На жаль, жодних документів про порядок дня наради та схвалені нею рішення не збереглися. Напевне, нарада не створила обласного органу, бо жодних слідів його діяльності в наступному не виявлено.

15 – 17 квітня 1917 року в Києві відбулася окружна партійна нарада Південно-Західного краю, яка зібрала делегатів біль-

шовицьких організацій і груп в об'єднаних соціал-демократичних організаціях Київської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній. У нараді брали участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв та І. Шварц. Для керівництва більшовицькими організаціями нарада створила окружний партійний комітет, головою якого була обрана Є. Бош

Оформлення обласних партійних організацій в Україні відбулося в липні 1917 року на двох обласних партійних конференціях. 10 – 12 липня в Києві пройшла обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю. В її підготовці й роботі брав участь представник ЦК партії М. Криленко. На конференції були присутні делегати від Київської, Білоцерківської, Вінницької, Клинцівської, Конотопської, Малинської, Остерської, Переяславської і Чернігівської організацій Південно-Західного краю, які представляли 7500 членів партії, а також представники Гомельської, Катеринославської і Харківської організацій більшовиків та Одеської організації більшовиків і інтернаціоналістів. Конференція обговорила поточний момент, висловила за дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення роботи в масових організаціях трудящих. До обласного комітету РСДРП(б), обраного на конференції, ввійшли Є. Бош (голова), П. Гішвалінер, А. Гриневич (секретар), І. Крейсберг, К. Неровня, В. Примаков, Г. Пятаков, М. Тарногородський і Цирлін.

13 – 15 липня в Катеринославі відбулася конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізької області. В її підготовці брав участь представник ЦК партії Г. Мельничанський. На конференції були присутні 33 делегати від 13 організацій – Катеринославської, Харківської, Луганської, Маріупольської, Криворізької, Макіївської, Юзівської, Єнакіївської, Горлівської, Нелівської, Щербинівської, Парамонівської і Свинарівської, які представляли 13648 членів партії. Заслухавши доповіді з місць, конференція відзначила зростання більшовицького впливу в масах, обрала обласний комітет РСДРП(б), до якого ввійшли Ф. Сергєєв (Артем), В. Бистрянський, Я. Залмаєв, Е. Квірінг, М. Копилов, А. Каменський і М. Острогорський. Ф. Сергєєв (Артем) був обраний секретарем, а В. Бистрянський, пізніше – головою комітету. Комітет розташувався в Харкові.

Утворення обласних партійних організацій безперечно сприяло консолідації рядів більшовиків, об'єднанню під їх керівництвом рушійних сил соціалістичної революції, але лише в межах названих областей. Воно не вирішувало головне завдання –

створення партійного об'єднання більшовиків у масштабах всієї України.

На новий щабель об'єднавчий процес вийшов наприкінці 1917 року, в умовах боротьби за встановлення в Україні влади Рад, став її складовою частиною, реалізацією об'єктивних життєвих потреб.

Вплив більшовиків, який неухильно зростав впродовж усього 1917 року, особливо посилювався в його останні місяці. Найпереконливіше свідчення тому – кількісне збільшення більшовицьких лав. У грудні в рядах 204 міських, 128 сільських і 215 військових організацій було приблизно стільки ж членів, скільки і в найчисельнішій українській партії – УПСР, а саме – більше 70 тисяч. Потреба об'єднання і згуртування партійних сил у загальноукраїнському масштабі ставала дедалі відчутнішою. Зумовлювалось це як розрахунками на посилення своїх позицій, необхідністю забезпечення ефективнішого керівництва революційним рухом, зміцнення зв'язків робітників і селян України з революційними силами у всеросійському масштабі, так і важливістю врахування регіональної специфіки партійної роботи, зокрема, наявністю у політичних противників більшовиків в Україні загальноукраїнських об'єднань і центрів. Гостріше за інших цю потребу, вочевидь, відчували більшовики Києва, які діяли в самому епіцентрі життя українських партій. Очевидно, саме даною обставиною було викликане запрошення на згадану Обласну конференцію РСДРП(б) Південно-Західного краю (10 – 12 липня 1917 року) представників від більшовицьких організацій Харкова, Катеринослава, Миколаєва та інших міст, які не входили до Південно-Західного краю.

Київські більшовики першими усвідомили недостатність сил двох обласних партійних об'єднань – Донецько-Криворізького басейну та Південно-Західного краю, для ефективного розв'язання завдання, що постало перед революціонерами України після Жовтневого збройного повстання в Петрограді, – завдання встановлення в регіоні радянської влади й утворення Української радянської держави. Досягнення цієї мети значно ускладнювалося тим, що, скориставшись з розгрому київськими робітниками й солдатами загонів штабу військового округу в ході повстання 29 – 31 жовтня 1917 року, Центральна рада своїм Третім Універсалом від 7 листопада оголосила себе найвищою владою в Україні й стала на шлях реалізації ідей української національної державності. 8 листопада 1917 року обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю повідомив

про своє рішення скликати з'їзд більшовицьких організацій і більшовицьких фракцій Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з усієї України і військових організацій Південно-Західного і Румунського фронтів “для розгляду питань про об'єднання цих організацій, про владу крайову і на місцях”¹.

Наступного дня в газеті “Пролетарская мысль” була надрукована редакційна стаття “Соціал-демократія на Україні”. Мотивуючи пропозицію про створення крайової організації РСДРП(б), обласний комітет партії вказав на завдання організаційного і політичного згуртування всіх більшовицьких організацій України для мобілізації революційних сил на боротьбу проти української контрреволюції. При цьому газета підкреслювала, що мова йде не про утворення окремої партії, а лише про об'єднання існуючих в цих районах організацій у крупний загін єдиної РСДРП(б). “Зростає необхідність об'єднання всіх організацій революційної соціал-демократії на Україні в крайову організацію та утворення свого центру, – наголошувалося в статті, – який би входив, як частина в ціле, в Російську соціал-демократичну партію, був би одним із загонів її”².

11 листопада 1917 року обласний комітет більшовиків Південно-Західного краю направив до ЦК РСДРП(б) спеціального листа, в якому повідомляв: “Постійні перепони в нашій роботі у вигляді шовінізму та розбещуючого впливу українських соціалістичних партій і Центральної ради, що породжують розлад серед пролетаріату України та нацьковують одну частину його на іншу, примушують нас серйозно задуматись про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП. У зв'язку з цим і цілим рядом інших питань (про владу в краї та ін.) нами передбачається скликання крайового партійного з'їзду. Просимо ваших санкцій і директив у зв'язку із з'їздом, що готується”³.

12 листопада з проханням до ЦК РСДРП(б) і обласного комітету Південно-Західного краю “скликати з'їзд усіх організацій партії Української республіки для вироблення спільної тактики” звернувся Полтавський комітет РСДРП(б). Ініціатори з'їзду прагнули залучити до його організації Донецько-Криворізький обласний комітет партії. 17 листопада 1917 року в розмові по прямому проводу з членом ЦК РСДРП(б) Й. Сталіним член Південно-Західного обласного комітету більшовиків С. Бакинський проінформував про “підготовку з'їзду партії нашої області спільно з Харківською областю”⁴.

Однак статутної норми оформлення партійної організації РСДРП(б) в рамках створюваної національної республіки тоді ще не було. Ні члени обласного комітету Південно-Західного краю, ні члени Київського комітету – найбільшої організації цієї області, чітко не уявляли організаційних принципів і форм об'єднання більшовицьких організацій України. У частини із них виникла ідея утворення відокремленої від РСДРП(б) партії соціал-демократів України.

ЦК РСДРП(б) теж не відразу дійшов остаточного рішення у цьому досить складному питанні. Одержавши листа від обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю із запитом про рекомендації щодо об'єднання більшовиків у загальноукраїнському масштабі, секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов 24 або 25 листопада зробив на документі напис: “Відповідь надіслана з нарочним. Створення окремої партії української, як би вона не називалась, яку б програму не прийняла, вважаємо небажаним. Пропонуємо тому не вести роботи у цьому напрямку. Інша справа скликання крайового з'їзду або конференції, які ми б розглядали як звичайний обласний з'їзд нашої партії”⁵.

Ще до одержання цієї відповіді Південно-Західний обласний комітет партії знову обговорив питання про скликання крайового партійного з'їзду і направив до ЦК партії свого представника С. Бакинського для інформації і всебічного з'ясування питання.

27 – 29 листопада 1917 р. він мав дві зустрічі з В. Леніним. Згодом Бакинський так передавав зміст цих бесід: “Я приїхав до Пітера в ЦК за дорученням київських товаришів для з'ясування питання, що нам будувати на Україні: обласну конференцію РСДРП(б) чи установчий з'їзд УСДРП(б). Я з'явився до Володимира Ілліча і виклав йому детально наше становище на Україні та всі думки, що у нас з'ясувалися, всі “за” і “проти” того і другого рішення. Володимир Ілліч вислухав деталі, поставив ряд запитань як для визначення обох точок зору, так і для з'ясування загального становища на Україні, погодився з тим, що становище може мати різні наслідки, якщо зробити хибний крок, але від певної вказівки утримався і запропонував мені зайти до нього через кілька днів з тим, щоб цими днями, по-перше, з'ясувати, що трапилося в Києві за ті дні, поки я їхав звідти (днів чотири)..., по-друге, оскільки вирішення питання пов'язане з двома сторонами – національною та організаційною, – щоб я зустрівся з товаришами Сталіним і Свердловим і разом з ними намітив проект вирішен-

ня питання”⁶. Звертає на себе увагу обережність, з якою В. Ленін підходив до цієї складної проблеми, як і апеляція до незаперечних на той момент авторитетів для голови РНК – Й. Сталіна (наркома у справах національностей, на якого вождь більшовиків повністю покладався в українському питанні) і Я. Свердлова (визнаного “орговика”, який вів “партійне господарство” ефективно, чітко, жорстко).

29 листопада питання про об’єднання більшовиків України розглядалося на засіданні ЦК РСДРП(б). До протоколу занесено: “Українські соціал-демократи просять дозволу іменуватися соціал-демократичною робітничою партією України в зв’язку з тим, що Российская СДРП українською мовою значить – русская)”. ЦК не ухвалив з цього приводу ніякого рішення і передав його до бюро ЦК (В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов, Л. Троцький)⁷.

На початку грудня 1917 р. ЦК РСДРП(б) продовжував вивчати питання про шляхи утворення всеукраїнського партійного об’єднання, намагаючись не допустити поспішного, необґрунтованого рішення. Про це свідчить і лист Секретаріату ЦК РСДРП(б) Єлисаветградському комітетові партії від 5 грудня 1917 р. ЦК схвально поставився до пропозиції скликати 15 грудня партійну конференцію Чорноморської області (Херсонська, Таврійська і Бессарабська губернії) в Одесі й створити обласне партійне об’єднання. “Не виключена можливість, – говорилося далі в листі, – відділення від нас Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній при відокремленні України. Тоді, безумовно, доведеться погодитися на створення соціал-демократії України, чого ми досі уникали, хоч відповідні пропозиції й робилися нам...”⁸.

Таким чином, на певному етапі ЦК РСДРП(б) допускав партійне об’єднання в Україні, до складу якого можуть і не увійти організації Півдня. А наведений лист може оцінюватися і як заохочення “сепаратистських” (щодо майбутнього партійного об’єднання України) дій більшовиків Півдня. Виникнення ж всеукраїнського партійного об’єднання обов’язково пов’язувалося з вирішенням питання про державність України, ставилося у пряму логічну залежність від нього.

Остаточо підхід ЦК РСДРП(б) до розв’язання питання про утворення загальноукраїнської партійної організації визначався аж у середині грудня 1917 р., після проголошення I Всеукраїнським з’їздом Рад України Радянською Соціаліс-

тичною Республікою. Хоч тексту самого рішення не виявлено, про позицію ЦК в цьому важливому питанні можна судити за листами Секретаріата ЦК РСДРП(б) Полтавському комітету і Сарненській групі більшовиків (Волинська губернія), що були надіслані відповідно 18 і 26 грудня 1917 р. При цьому ЦК врахував не лише згадані прохання більшовиків України, але й “загальні міркування”⁹. До останніх, очевидно, відносяться і проголошення Української Радянської Республіки, встановлення зв’язку між ЦВК Рад України і Радою Народних Комісарів, тобто тих нових державно-політичних реалій, нехтувати якими заради звичних принципів було б несерйозно, в перспективі могло б обернутись і негативними наслідками.

У листі до Полтавському комітету РСДРП(б) Секретаріат ЦК повідомляв: “В даний час питання розв’язане таким чином: “Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може іменувати себе соціал-демократична робітничка партія України; але так як вони не бажають виділятися із загальної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район”¹⁰.

Та сама думка, лише з деякою конкретизацією аспектів партійного будівництва, містилася і в листі до сарненських більшовиків: “З огляду на те, що українці с.-д. зверталися до нас із проханням про зміну найменування їхньої організації, а також із загальних міркувань, ухвалено, що Україна, як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну с.-д. партію й може іменуватися соціал-демократична робітничка партія України, але оскільки вони (більшовики України. – В. С.) цілком входять у нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної – по суті справи) організації”¹¹.

Таким чином, ЦК РСДРП(б) дійшов висновку, що за умов перемоги соціалістичної революції, приходу більшовиків до влади, бурхливого процесу радянського національно-державного будівництва доцільно створити нову ланку партійної структури – республіканські партійні організації. При цьому структура партії мала враховувати, але не копіювати національно-державну структуру. Основоположними в будівництві партії були закономірності, найвищі інтереси соціалістичної революції та ленінські принципи партійного будівництва, що, як вважалося, найбільше відбивали ці інтереси.

Отже, за нових умов йшов пошук форми не просто збереження, а зміцнення й розвитку єдності партії: через створення в її складі республіканських парторганізацій.

Цікаво, що в ході визначення підходів до непростої проблеми були зроблені й кроки до утворення в Україні окремої Комуністичної партії. Група членів Київського комітету РСДРП(б) (В. Затонський, І. Кулик та інші) за згодою комітету підготувала й 30 листопада 1917 року видала листівку: “Соціал-демократія України (більшовики-українці)”. (Про існування цієї листівки науковцям було відомо давно, та от виявити її текст тривалий час не випадало; але й після того, як її передрук був знайдений і одержав належну оцінку, дослідники чомусь не поспішають брати до уваги цей важливий історичний документ, аналізуючи процеси партійного будівництва наприкінці 1917 року). Листівка вийшла від імені Організаційного комітету соціал-демократії України (більшовиків-українців). Тобто в той час, коли Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю намагався розв’язати проблему консолідації партійних сил у регіоні й консультувався з цього приводу з ЦК РСДРП(б), члени Київського комітету більшовиків виявили нетерпіння. Це не просто пояснити, – адже буквально через кілька днів мав розпочати роботу Крайовий (обласний) з’їзд РСДРП(б), покликаний вирішити питання про об’єднання більшовиків України, про найменування цієї об’єднаної організації тощо.

Автори листівки щиро вважали, що вони не порушували елементарної партійної етики, партійної дисципліни. Так, на Крайовому (обласному) з’їзді РСДРП(б) В. Затонський наполягав: “Для того, щоб наша партія була масовою, слід викинути назву російська. Тут утворилася вже с.-д. України, і це справило величезне враження”¹². У запалі дискусії В. Затонський припустився явного перебільшення, видавши вихід друком листівки нібито за утворення “с.-д. України”.

Свій задум автори досліджуваного документа сформулювали гранично ясно: “...Ухвалили ми скласти цю нову партію українських більшовиків... Ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого прагнуть та чого більш-менш уже досягли більшовики російські в Московщині”. Ініціатори “нової партії українських більшовиків” висловлювали надію, що до її складу “як російські, польські та інші секції” увійдуть “російські, польські та інші більшовики, що живуть на Україні”, а також запрошували до її рядів “соціалістичну частину існуючих українських партій”¹³. Проголошуючи свою згоду із загальною програмною метою соціал-демократії, висловлюючись проти Центральної Ради, за владу Рад, єдність дій з трудящими Росії, “українські біль-

шовики” разом з тим занадто акцентували увагу на національних особливостях України, не визначали конкретних шляхів боротьби за встановлення радянської влади, не обґрунтовували свого ставлення до РСДРП(б) тощо.

Викладені в листівці положення відбивали позицію лише окремих членів Київського комітету РСДРП(б), у зв'язку з чим з'їзд висловив комітетові осуд. Більше того, як видно з матеріалів з'їзду, проти поглядів авторів листівки рішуче виступала її частина кийвських більшовиків.

Після цих рішень ідеї “українських більшовиків” уже не могли мати успіху в Києві, та й у всій Південно-Західній області. В Києві, Полтаві, Сарнах (мабуть, і в навколишніх пунктах) у грудні 1917 р. ознайомилися й з позицією ЦК РСДРП(б) у питанні щодо шляхів утворення в Україні крайового партійного об'єднання. Тож не дивно, що історикам не відома жодна оформлена в Південно-Західному краї група “українських більшовиків” (найімовірніше, такі групи тут просто не існували).

Однак видана 30 листопада 1917 року листівка тоді ж була надіслана до багатьох більшовицьких організацій по всій Україні, яким тривалий час, очевидно, були невідомі рішення Крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б).

Все це й забезпечило успіх ідеям авторів неодноразово вже згадуваної листівки в деяких районах України. Коли ще працював Всеукраїнський з'їзд Рад, листівку передрукувала херсонська газета “Солдат и рабочий” (орган Ради робітничих і солдатських депутатів), яка стала на той час на більшовицькі позиції, та зі значними скороченнями (якщо не сказати – у викладі) – “Донецький пролетарий” (орган Донецько-Криворізького обласного та Харківського комітетів РСДРП(б)). Гадається, не випадково саме в районах, де виходили й поширювалися ці газети, й виникли групи “українських більшовиків”: в Одесі та в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Тут вони спробували налагодити свою діяльність (з прийомом членів, сплатою внесків); у Горлівсько-Щербинівському районі навіть провели районну конференцію. Проте переважна більшість місцевих організацій РСДРП(б) не підтримала намір створення “партії українських більшовиків”. Про це свідчить, зокрема, нечисленність груп “українських більшовиків”, про які згадують найактивніші їх учасники (по суті – організатори) – М. Матяш (Одеса) та М. Острогорський. На Одещині налічувалося до 1 тис. членів “нової партії”, щодо Донбасу даних немає (хоча іноді в літературі й трапляються згадки, що орга-

нізація тут була малочисельною та маловпливовою). Якщо зважити на те, що в Україні тоді діяло понад 70 тис. більшовиків, то стане очевидно незначна питома вага “українських більшовиків” серед революційних сил регіону.

Створені групи існували недовго, лише до весни 1918 р., коли, переконавшись у безперспективності своєї лінії, “українські більшовики” вирішили саморозпуститися¹⁴.

Уже згаданий вище Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б), який відбувся у Києві 3 – 5 грудня 1917 року в Києві, виявився важливою віхою на шляху до розв'язання питання про створення в Україні більшовицького партійного центру. У його роботі взяло участь 47 делегатів з вирішальним голосом від 24 партійних організацій і 7 делегатів з дорадчим голосом від 6 організацій, що загалом нараховували 18 тис. членів партії. Були представлені партійні організації 7 губерній України, а також Південно-Західного фронту. В той же час на з'їзді були відсутні організації РСДРП(б) Харкова, Донбасу, Миколаєва, Херсона, Одеси, керівництво яких, очевидно, не поспішало солідаризуватися з планами створення всеукраїнського партійного об'єднання.

Незважаючи на те, що з'їзд формально не мав мандата від усіх партійних організацій України, його рішення сприяли консолідації більшовицьких сил. Під час розгляду питання про створення крайового органу і роботу в краї були відхилені пропозиції про необхідність федеративного будівництва РСДРП(б) і входження до неї більшовиків України на правах окремої партії¹⁵.

Крайовий з'їзд ухвалив утворити в Україні єдину партійну організацію як складову і невід'ємну частину більшовицької партії, назвавши її “РСДРП(б). Соціал-демократія України”. До Всеукраїнського партійного центру (крайового комітету), який назвали “Головний комітет Соціал-демократії України”, було обрано 9 членів і 4 кандидати: О. Александров, Є. Бош, О. Горвіц, О. Гриневич, В. Затонський, І. Кулик, Я. Гамарник, В. Люксембург, Л. Пятаков та ін. Однак цей орган фактично не зміг стати всеукраїнським партійним центром, що пояснювалось як відсутністю підтримки його з боку керівництва ряду великих організацій (передусім, Донкривбасу), так і недостатньою його послідовністю у здійсненні власних рішень.

В цілому ж крайовий з'їзд сприяв виробленню єдиної політичної лінії більшовиків України і став першим кроком на шляху утворення КП(б)У.

Водночас не можна стверджувати, що ідея консолідації партійних сил у всеукраїнському масштабі на той час стала всезагальною. Так, обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну не відгукнувся на ініціативу проведення всеукраїнського більшовицького з'їзду. Більше того, одночасно була скликана обласна партконференція. Вона розглянула гострі і невідкладні питання подальшої боротьби за встановлення Радянської влади, організації відсічі будь-яким проявам контрреволюції. Конференція висловилася за скликання найближчим часом з'їзду більшовицької організації Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю. Однак головною його метою було не організаційне об'єднання і утворення єдиного партійного центру, а розробка загального плану агітації і боротьби проти контрреволюції. На Таврійській та Херсонській губернських конференції РСДРП(б), які відбулися напередодні крайового з'їзду в Києві, питання створення всеукраїнського парт-об'єднання не обговорювались.

Отже, у питанні "самовизначення" більшовиків України, виробленні їх позиції, пошуках лінії стосунків, з одного боку – з ЦК РСДРП(б), а з іншого – з українськими партіями, Центральною Радою, далеко не все було просто. А рішення досягались під впливом багатьох чинників. Особливу роль тут відіграла позиція ЦК РСДРП(б), який виявляв природну обережність у незвіданій справі оформлення більшовиків України у крайову, по суті – автономну організацію. Останнє могло стати небажаним прецедентом, початком перетворення єдиної, централізованої партії на федерацію крайових більшовицьких організацій, неминуче привело б до послаблення боездатності виплеканого В. Леніним, його соратниками досить мобільного, дисциплінованого, жорстко керованого, політично могутнього (звісно, відносно інших політичних сил тогочасної Росії) соціального організму.

Гостра політична боротьба, що з початку 1918 року вилася у відкрите воєнне протиборство, наступний прихід в Україну австро-німецьких армій на запрошення Центральної Ради, дещо загальмували дальший процес консолідації більшовицьких сил регіону. Однак питання не знімалося з порядку денного, а його актуальність навіть зростала у зв'язку з новими обставинами.

Перебуваючи в Петрограді, Георгій Пятаков безпосередньої участі у пошуках шляхів консолідації більшовиків в Україні, створення Компартії України не брав. Однак важко допустити,

щоб він не був у курсі справ, не виробляв власної позиції. І це, безперечно, стане в нагоді, коли після певної перерви у об'єднавчому процесі, викликаному воєнними подіями, більшовики України повернуться до розв'язання нагальної проблеми уже за нових обставин.

2. Таганрозька нарада

...На середину квітня 1918 року майже вся територія України була зайнята німецькими й австро-угорськими військами. Радянська влада була знищена. Однак опір, вчинений поневоловачам трудящими України, частинами Червоної Армії, червоногвардійцями, свідчив про те, що вони не змиряються з участю, яку їм відводили політичні супротивники. Центральний Виконавчий Комітет Рад України 19 квітня 1918 року в своєму Маніфесті висловлював переконання, що, “незважаючи на нашу теперішню воєнну невдачу, незабаром проб'є час смерті Центральної ради і час остаточного торжества робітників і селян України. В усілякій боротьбі бувають не тільки перемоги, а й поразки. І даремно сподівається контрреволюційна буржуазія, що гайдамацько-німецькі загарбники зуміють надовго утримати владу в своїх руках. Цього не буде”¹⁶.

З окупацією України формально влада знову перейшла до Центральної Ради, але фактично запанувало всевладдя командування окупаційних військ, яке запровадило жорстокий терористичний режим і розпочало планомірну викачку до фатерлянду національних багатств поневоленого краю. Оскільки Центральна Рада вочевидь не справлялася із економічними зобов'язаннями Брестського договору, вона чимдалі ставала гальмом для реалізації планів справжніх господарів становища.

На середину квітня німецькі війська підходили до Ростова і Таганрога. До приморського міста саме й евакуювалися ЦВК Рад України та радянський уряд республіки. 18 квітня 1918 року тут відбулася остання сесія ЦВК, скликана за ініціативи більшовиків.

Сесія ухвалила реорганізувати органи влади і управління республіки. Замість ЦВК Рад України та Народного Секретаріату створювалося Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів. Йому передавалися права і обов'язки вищих органів влади і управління радянської республіки.

Бюро складалося з дев'яти осіб, тому дістало назву “Дев'ятки”. Іменували його ще й “Партизанською дев'яткою”, “Пов-

станським Народним Секретаріатом". До складу "Дев'ятки", як багатопартійного органу, входили більшовики А. Бубнов (голова), Г. Пятаков, В. Затонський, М. Скрипник; лівий український соціал-демократ М. Врублевський (він активно працював з більшовиками і вступив до КП(б)У у момент її створення; ліві російські та українські есери С. Мстиславський, О. Северов-Одоєвський, В. Сьомушкін та Ю. Терлецький (останній теж невдовзі став комуністом). На випадок "виходу з ладу" (арешту тощо) членів "Дев'ятки" було обрано дев'ятеро кандидатів, з пропорційною партійною належністю.

Створення такого бойового, з широкими повноваженнями надзвичайного органу цілком відповідало точці зору Георгія. Як і більшість інших "лівих", він вважав зайвим, як говорив, "ламати комедію радянського уряду, коли це робиться майже на фронті". Саме Є. Бош і Г. Пятаков, які долею знову опинилися поруч, пропонували створити вузький центр і найбільше, якщо не виключно, дбати про військову справу¹⁷.

Нігілістичне ставлення до органів влади радянської України після Брестського мирного договору Центральної Ради з країнами австро-німецького блоку відзначало позицію Георгія Пятакова ще в період підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад. Форум у Катеринославі (17 – 19 березня 1918 року) мав основними завданнями консолідацію радянських сил республіки за умов іноземного вторгнення, а також визначення ставлення України до Брестської політики радянської Росії, щойно підписаного і ратифікованого ВЦВК РСФРР договору. Більшовицька фракція з'їзду зуміла в напруженій боротьбі повести за собою безпартійних делегатів, лівих українських соціал-демократів і домоглася схвалення курсу на мирну передишку, хоча для України це обернулося невідвортною окупацією.

II Всеукраїнський з'їзд Рад виявив готовність радянської України підписати мир з Німеччиною та її союзниками на умовах, прийнятих Центральною Радою, однак без приходу в Україну іноземних військ. "Для того, щоб зберегти можливість вільно розвивати завоювання соціалістичної революції, говорилося у резолюції з'їзду про політичний момент, трудящі маси України на своєму II з'їзді Рад перед усім світом заявляють, що вони готові підписати навіть ті тяжкі умови, які нав'язують Україні мирний договір Центральної ради з Австро-Німеччиною, але за обов'язкової умови повного невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України і виведення австро-німецьких військ з усіх зайнятих ними частин України.

II Всеукраїнський з'їзд Рад, будучи виразником волі української демократії, постановляє, що український трудовий народ боротиметься проти завойовників і душителів революції, проти імперіалістів усього світу, але разом з тим вживе через свої повноважні органи всіх заходів до припинення війни і до вироблення прийнятних для трудящих умов миру"¹⁸.

Г. Пятаков та "ліві" комуністи не лише сумнівалися в доцільності з'їзду, а й відверто виступали проти його скликання. Мова, говорили вони, може йти тільки про революційну війну, і ніяк не про з'їзди. Скликати з'їзд під час війни, на їх думку, значить виявляти пережитки соціал-демократизму, парламентські ілюзії. Тому слід займатися не організацією з'їздів, а брати в руки зброю й воювати. Уряд треба розпустити, а всі його члени мусять влитися у червоногвардійські загони й безпосереднім особистим прикладом збуджувати революційну енергію організувати оборону революції"¹⁹. Згадуючи події лютого – березня 1918 року і маючи на увазі Народний Секретаріат, Євгенія Бош писала у спогадах: "Для мене було цілком ясно, що вести бойову роботу уряд в цілому не може. Я пропонувала роботу звести до обслуговування фронту – масової агітації, формування частин і матеріального обслуговування фронту"²⁰.

Однак, пропозиції "лівих" не знайшли тоді підтримки серед керівних діячів Радянської України. Але після реорганізації ЦВК Рад і Народного Секретаріату, відкривалися реальні можливості для реалізації задумів "лівих" про створення бойових революційних органів для рішучої боротьби проти окупантів та їх спільників.

У комплексі загальнопартійних проблем, що тоді набували особливої актуальності та гостроти, дедалі нагальнішою виглядала справа створення Комуністичної партії України. Обговорення цієї проблеми і стало лейтмотивом партійної наради у Таганрозі, що відбувалася 19 – 20 квітня. Георгій Пятаков був одним із ініціаторів зібрання, головував у перший день засідань, виявився однією з ключових діючих осіб. У роботі наради взяли участь члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, Народного Секретаріату, а також лівих із Української партії соціалістів-революціонерів та Української соціал-демократичної робітничої партії, які порвали зі своїми партіями і невдовзі були прийняті до Компартії, – всього 71 чоловік.

Для більшості учасників наради питання про принципи, шляхи консолідації партійних сил стало підпорядкованим домінуючій на той час ідеї – організації повстансько-парти-

занської боротьби в окупованій Україні. У резолюції з питання про тактику нарада вказала: “Завданням Комуністичної партії більшовиків України є відтворення класової партійної організації пролетаріату та її керівництво у справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії”²¹. Саме на нараді в Таганрозі було ухвалено назву новостворюваної партії, що пізніше усталася: “Комуністична партія (більшовиків) України”.

Обговорення ж питань про те, якою мала бути КП(б)У, її статус і становище стосовно Російської компартії, проходило у гострій боротьбі між прибічниками двох, принципово відмінних точок зору. Саме тоді виявилися остаточно групи партійних працівників більшовицьких організацій України, умовно наіменованих “ліві” та праві. Оскільки обидва табори більшовицьких керівників обстоювали істотно різні позиції як у справі організації комуністів України, так і у визначенні розстановки сил, перспектив розвитку революції, завдань і тактики більшовиків республіки, це наклало відбиток і на створення КП(б)У, і на всю її діяльність на перших стадіях існування. У питаннях організаційних сутність розбіжностей полягала не стільки у тому, чи потрібне партоб’єднання республіканського масштабу, скільки у тому, на яких засадах має відбутися утворення КП(б)У та якими мають бути її взаємини з РКП(б) та з ЦК РКП(б).

Партійні працівники Донецько-Криворізького басейну та Півдня України восени 1917-го та й весною 1918 року не поділяли думку про гостру потребу всеукраїнського об’єднання більшовицьких організацій. Тому, як згадувалось, у грудні 1917-го Обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну не відгукнувся на ініціативу працівників Південно-Західного комітету (“киян”) про проведення всеукраїнського з’їзду більшовиків. А наприкінці січня 1918-го “катеринославці” (як називали працівників Донецько-Криворізького комітету партії (Ф. Сергєєв (Артем), С. Васильченко, М. Жаков, Б. Магідов, В. Межлаук та інші) на IV обласному з’їзді Рад домоглися ухвали про утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. Це рішення означало спробу виділення і відділення промислового регіону, що аж ніяк не сприяло об’єднанню радянських сил в Україні. Утворення Донкривбасівської республіки було проявом регіоналізму, зумовленого серед іншого також амбіціями ряду керівників, зокрема Ф. Сергєєва (Артема).

І хоча штучне державне утворення існувало близько місяця, – під впливом критики В. Леніна, ЦК більшовиків, Раднаркому

Росії “донкривбасівці” на II Всеукраїнському з’їзді Рад визнали необхідність входження Донецько-Криворізької республіки до складу радянської України – воно не могло не вплинути негативно на процес радянського будівництва. Аналогічною була позиція “донкривбасівців” у питанні про утворення Компартії республіки.

Згадані вище та частина інших керівників лівобережного регіону (Е. Квірінг, Я. Яковлев (Епштейн), В. Аверін та інші), які працювали здебільшого на Катеринославщині, виходила з того, що сили пролетаріату підірвані окупацією, більшовицькі організації розгромлені. Відновлення Радянської влади неможливе без військової допомоги РСФРР.

Е. Квірінг пізніше так характеризував погляди, що їх зазвичай називають правими: “Ми, катеринославці, вважали в Таганрозі, що війна програна і що завдання не в тому, щоб шукати нових союзників для продовження її зараз, а щоб закінчити її як найбільш безболісно для Радянської Росії... І почати готуватися до нової революційної боротьби вже в самій окупованій Україні”²².

Головним вони вважали зміцнення партійного підпілля, проведення пропаганди і агітації, використання партією легальних можливостей, зокрема роботи у профспілках. Разом з тим праві недооцінювали внутрішні революційні сили в самій Україні, значною мірою нехтували справою організації партизансько-повстанської боротьби. Такі погляди відбивали настрої частини робітничого класу, змученого імперіалістичною війною, розрухою, безробіттям.

Інша група партпрацівників, що їх очолив Г. Пятаков (А. Бубнов, С. Косіор, І. Крейсберг, В. Затонський та інші), які працювали в Південно-Західному краї, навпаки, переоцінювали внутрішні революційні потенції, головну ставку в боротьбі за відновлення радянської влади робили на збройне повстання, а тому першочерговим завданням вважали створення ревкомів, повстанських штабів тощо.

Ці погляди відбивали настрої переважно селянських мас, які переживали особливу скруту і не могли далі миритися з німецько-австрійською окупацією, відновленням влади поміщиків, нестримними грабунками і репресіями. До того ж лідери групи Г. Пятаков та А. Бубнов були активними “лівими комуністами”, виступали проти Брестського миру. Їм здавалося, що варто роздмухати полум’я збройної боротьби проти окупантів в Україні, і воно майже автоматично призведе до нового

спалаху світової революції. В. Затонський, який також належав до “лівих”, так пояснював тогочасне розуміння своїми однодумцями вимоги зміцнення партійних організацій: “...Під посиленням партії розуміли те, що вона має керувати тим повстанням, яке ось-ось спалахне, керувати, щоб використати якомога краще революційну енергію селянських мас”²³.

За своєю ідейно-політичною суттю погляди українських “лівих” навесні і влітку 1918 року були типовим проявом “лівизни”. Однак ототожнювати “лівих” у парторганізаціях України з “лівими комуністами” у загальнопартійному розумінні не виправдано. Зокрема, В. Затонський робив з цього таке застереження: “Я сам, наприклад, був за Брестський мир і взагалі проти “лівих комуністів” російських (у загальнопартійному сенсі. – В. С.), але належав до лівого крила комуністів українських”²⁴.

На нараді визначилася ще одна невелика група партпрацівників, яка підтримувала пропозиції М. Скрипника і одержала назву “центр”. Однак, нічого спільного з центризмом у традиційному розумінні вона не мала. Радше, це була спроба не йти ні за одним із означених угруповань, тяжіння до вироблення власних ідейних позицій.

За таких обставин питання про організаційні форми майбутньої партії опинилося на вістрі безкомпромісної дискусії. Е. Квірінг вніс проект резолюції: “Утворити автономну партію зі своїм Центральним Комітетом і зі своїми з’їздами, але таку, що підлягає загальному Центральному Комітету і з’їздам Російської Комуністичної партії”. Натомість проект резолюції М. Скрипника пропонував: “Утворити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний Комітет і свої партійні з’їзди і зв’язана з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)”²⁵.

Пропозиція Е. Квірінга загалом відповідала ідеї збереження єдності РКП(б), враховувала ставлення Центрального Комітету партії до утворення всеукраїнського партоб’єднання у грудні 1917 року. Однак запропонований проект резолюції мало відповідав умовам Брестського миру. Його прийняття могло дати привід Німеччині звинуватити РСФРР у втручанні у внутрішні справи України і тим поставити під загрозу збереження миру, який так настирливо виборювала Росія.

Більшовики України, звісно, прагнули уникнути того. Саме цими міркуваннями, очевидно, й керувалася більшість учасників наради, відхиляючи пропозиції Е. Квірінга. Як свідчить

протокол, “пропозицію т. Квірінга нарадою було відхилено”, а пропозицію М. Скрипника та його однодумців “прийнято поіменним голосуванням 35 голосами, при 21, що голосували за першу пропозицію, і 1, що утримався”²⁶. Безперечно, останній документ значно більше враховував конкретно-історичну обстановку.

Однак і він був далеко небездоганим, визначаючи зв’язок організаційно відособленої від РКП(б) КП(б)У через міжнародну комісію III Інтернаціоналу, який тільки-но планувалося створити. На знак протесту проти ухваленого рішення про самостійність КП(б)У нараду залишили “катеринославці” – Е. Квірінг і семеро його прихильників.

Сам автор ухваленої резолюції М. Скрипник виходив передусім з необхідності будь-що зберегти Брестський мир, розрив з РКП(б) вважав тимчасовим, умовним, викликаним тактичною необхідністю. А з перемогою соціалістичної революції в міжнародному масштабі потреба у розв’язанні подібних питань взагалі відпаде сама-собою, адже комуністи всіх країн і регіонів складуть одну дружну сім’ю – дещо ілюзорно пророкував один із політичних романтиків.

Резолюцію М. Скрипника підтримала група, очолювана Г. Лапчинським. Останній поступово схилявся до федеративних засад будівництва Комуністичної партії, а відтак, очевидно, і вирішив голосувати разом із колегами за створення самостійної КП(б)У.

Г. Пятаков і його однодумці на нараді в Таганрозі також солідаризувалися з резолюцією М. Скрипника про особність КП(б)У. Максимально самостійна, лише в загальноідейному сенсі залежна від РКП(б), автономна і в тактиці, і в організації Компартія України відкривала “лівим комуністам”, їх лідерові Г. Пятакову шлях до реалізації власних задумів, радикальної політики, спрямованої на роздмухування вогнища революційних процесів у Європі та й в усьому світі. При цьому саме Україні відводилася роль могутнього детонатора соціальних вибухів.

Микола Скрипник прекрасно розумів це. Вже після Таганрозької наради, на засіданні Оргбюро по скликанню I з’їзду КП(б)У, 8 червня 1918 року Г. Пятаков звинуватив М. Скрипника у тому, що той на нараді з представниками Донецько-Криворізького басейну і більшовицької фракції Румчероду (Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області – Авт.) зробив заяву

про можливість на майбутньому з'їзді більшовиків України висловитися проти виділення з РКП комуністів (більшовиків) України у тому випадку, якщо на з'їзді "ліві комуністи" матимуть більшість.

У відповідь Микола Олексійович чітко виклав свою позицію. Може виникнути необхідність перегляду таганрозького рішення про виділення парторганізацій України в окрему партію, "якщо на з'їзді утвориться ліво-комуністична більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію перетворити на засіб боротьби з Російською Комуністичною партією та її політикою"²⁷.

Стосовно загальнотактичних питань учасники Таганрозької наради суттєвих розбіжностей не виявили. І хоча й з цього питання було прийнято резолюцію "Про тактику партії на Україні", запропоновану М. Скрипником, проект, оголошений від імені А. Бубнова, Г. Пятакова, С. Косіора та інших (за цю резолюцію було віддано 23 голоси), мало чим відрізнявся від ухваленого.

"...Основним завданням партії пролетаріату є організація збройного постановня пролетарсько-селянських мас України проти гнобителів, – наголошувалося в документі. – Партія повинна зосередити всі свої сили на зміцненні масових організацій, на розвитку широкої агітації, закликаючи робітників і селян до активних виступів аж до збройної боротьби з німецько-гайдамацькими формуваннями і надавати організаційно-технічну допомогу партизанським загонам, прагнучи до внесення найбільшої організованості в їхню політичну роботу"²⁸.

На нараді також було визначено ставлення до "лівих" українських соціал-демократів, які вирішили виділитися з лав УСДРП. Більшовицьким організаціям було рекомендовано тісно співробітничати з дійсно революційними елементами цієї партії, які стали на шлях визнання диктатури пролетаріату. Групу цю очолювали П. Буценко, П. Слинько, М. Врублевський.

Для підготовки і скликання конференції (з'їзду) більшовицьких організацій України нарада обрала Організаційне бюро у складі М. Скрипника (секретар), А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, С. Косіора, І. Крейсберга, Г. Пятакова.

Таганрозька нарада відіграла визначну роль у підготовці утворення КП(б)У і виробленні тактики революційної боротьби за відновлення на Україні влади Рад. У цьому її історична заслуга.

Звісно, після наради дискусії не припинилися.

Трибуною пропаганди своїх поглядів і сильним важелем їх здійснення для “лівих” стала газета “Коммунист” – орган Оргбюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України. Досить сказати, що ім’я їх лідера – члена редколегії Г. Пятакова на сторінках газети зустрічається найчастіше (від 15 червня до 15 жовтня 1918 року вийшло вісім номерів газети “Коммунист”, з них 1 – 2, 3 – 4 та 7 – 8 здвоєні). У перших чотирьох номерах, які вийшли до I з’їзду КП(б)У, його ім’я стоїть під вісьмома матеріалами.

Г. Пятаков твердо і безапеляційно не раз заявляв про те, що радянська влада в Росії після укладення Брестського миру є чисто формальною, що в інтересах світової революції доцільною була б навіть втрата радянської влади. “Ми не стоїмо за збереження Радянської влади що б то не стало і за будь-яку ціну, – писав він. – Більше того, в кайданах німецького імперіалізму вона неминуче зживає себе”. У статті “Авангард світової революції” лідер “лівих” заявляв: “Радянський уряд, над яким знущується німецький імперіалізм, який не піднімає кинуті йому рукавички, який поступається крок за кроком, він перестав бути активним фактором європейської революції”. Юрій твердив, що “авангардом європейської революції є не центральна Росія, а Україна”, що “Україна перетворилася на висхідний пункт відродження російської революції”. Георгій Леонідович не бачив таких жертв, яких не варто було б принести для виконання завдань, покладених історією на плечі українського народу²⁹.

Йому вторили однодумці. В. Затонський писав: “До нас, на Україну переноситься в даний момент вогнище світової революції”, “на нашу долю випала виграшна, хоча й не менш відповідальна роль штабу ударного батальйона світової революції”. А. Бубнов також наполягав, що “потрібно було відмовитися від “курсу на мир”, рішуче висунути завдання боротьби що б то не було”³⁰.

Г. Пятаков і його товариші необхідність відособлення КП(б)У від РКП(б) обґрунтовували серйозною різницею у становищі Росії й України. В. Затонський, зокрема, вважав: “Роль, яка випала на долю українського пролетаріату, істотно відрізняється від тієї, що її доводиться відігравати пролетаріату російського соціалістичного оазиса, і оскільки (і доти, поки) своєрідна ця роль, необхідний відповідний апарат для успішного її виконання. Горі тій армії, якою управляє декілька штабів, незв’язаних між собою, штабів, що конкурують один з одним, але

не краще і становище тієї, якою командує в бою інтендантське управління”³¹.

Таким чином, після Таганрозької партійної наради ціла низка питань, пов’язаних із утворенням Компартії України, прояснилася. Ніхто з керівників більшовицьких організацій відкрито не виступав проти створення КПУ, детермінованість цього кроку визнавалась одностайно. Щоправда ухвали ще належало донести до партійного загалу, вивчити його реакцію. До того ж, рішення, прийняті в Таганрозі, були неостаточними, рекомендаційними. При конституюванні зібрання було встановлено: “Нарада має організаційний характер. Її рішення не є обов’язковими для організацій, але слугують матеріалом для обговорення партійними організаціями організаційних і тактичних питань партійної роботи на Україні”³².

З одного боку, тут втілилися підходи до розв’язання складної проблеми. З іншого боку, вони зумовили й глибину дискусій, що розгорнулись на місцях, у первинних організаціях. В опублікованій “Правдой” статті Я. Яковлева (Епштейна) підкреслювалося: “В даний момент питання про відокремлення партійної організації України від Всеросійської партії дискутується в усіх партійних осередках України”³³.

Отже, в питаннях українського радянського державотворення, створення республіканської партійної організації позиція Г. Пятакова переживала значні, динамічні, часом карколомні і несподівані трансформації.

Як справедливо відзначав Е. Квірінг, для будь-кого, хто знає ставлення Г. Пятакова до національної проблематики, ясно, що його аж ніяк не можна звинувачувати в націоналізмі. Дійсно, Георгій Леонідович був тоді (та й згодом) найрішучішим супротивником навіть усього й усякого національного як “ворожого соціалізму”. Виходячи з цього, здавалось логічним виглядало б і негативне ставлення Г. Пятакова до української державності, так само як і республіканської, на національному терені України по суті – організації комуністів. Адже ще зовсім недавно він вважав недоцільним за умов наростання світової революції, в найближчому майбутньому – оформлення III Інтернаціоналу створення єдиної і осібної партійної організації комуністів України. Він був переконаний, що йдучи до соціалізму, дійсного об’єднання пролетаріату, смішно навіть говорити про організацію національної партії.

Тепер же, напередодні установчого з’їзду, Георгій Пятаков виступив активним учасником, одним з енергійних та амбітних

лідерів у справі утворення Української радянської держави та осібної Комуністичної партії України. Головна причина такої метаморфози полягала у розрахунках на масштабу роботу, цілком підпорядковану світовій пролетарській революції.

Тимчасом події, що розгорнулися наприкінці квітня 1918 року, показували, що німецькі та австро-угорські окупанти не збиралися рахуватися з умовами Брестського мирного договору і продовжували наступ за межі України – на Ростов, Новочеркаськ, Таганрог. Органи влади УСРР під безпосередньою загрозою окупації німцями Таганрога, під гуркіт німецької артилерії, залишали місто. Люди і майно розмістилися у трьох ешелонах, що поодиноці мали прориватися на північ. З першим ешелonom виїхав М. Скрипник – на Ростов, Новочеркаськ, Воронеж. В другому їхали В. Затонський і С. Косіор. Просуваючись охопленим громадянською війною Доном, ешелон у числі останніх встиг проскочити через Новочеркаськ і на початку травня прибув до Москви.

Третій ешелон, яким їхали А. Бубнов і Г. Пятаков, був змушений пробиратися на Царицин – шлях на північ через Новочеркаськ – Воронеж було перерізано антирадянським повстанням на Дону і окупаційними військами. Ешелон супроводжували останні вояки Червоного козацтва. Дорогу на Царицин часто доводилося пробивати зброєю, відбудовуючи час від часу пошкоджені залізничні колії...

Австро-німецький окупаційний режим, гетьманат, що прийшов на зміну Центральній Раді наприкінці квітня 1918 року, жорстоко боролися проти революційних сил, у першу чергу проти найрадикальнішої з них більшовиків. Партійні організації були розтрошені, члени РСДРП, уникаючи переслідувань, змушені були перейти в глибоке підпілля. Однак, вони не збиралися миритися з таким становищем, починали відроджувати свої осередки, встановлювати, зміцнювати зв'язки з масами, які виявляли майже абсолютне несприйняття чужоземної влади та її посібників з національного табору.

Головною базою відновлення партійного життя стали крупні центри України. Одними з перших реанімували діяльність у підпіллі більшовики Одеси. Ще наприкінці березня 1918 року відбулися збори комуністів міста, на яких були присутні близько 80 чоловік. Тимчасовий міський комітет більшовиків очолив один з найавторитетніших партпрацівників А. Трохимов. На початку квітня міська більшовицька організація налічувала вже 150 комуністів.

Від самого початку окупації діяло більшовицьке підпілля в Києві. В середині березня на загальнономіських зборах були присутні близько 60 підпільників. У квітні був обраний тимчасовий міськком РСДРП(б) на чолі з Л. Картвелішвілі.

Значна група більшовиків працювала у Катеринославі. Тут уже в кінці квітня обрали міський комітет (І. Амосов, Г. Биченко, Н. Варлен та інші). На Катеринослащині активну діяльність розгорнули підпільні більшовицькі організації Олександрівська, де була залишена група комуністів на чолі з І. Гавриловим. Відновили роботу більшовицькі організації Мелітополя, Токмака та інших міст.

У Харкові в умовах окупації діяла так звана “п’ятірка”, яка налагодила зв’язки з партосередками заводів та з районами. На початку травня тут був обраний міський комітет у складі М. Безчетвертного, М. Хабаненка, Й. Приєдїтіса, Г. Хоперської, Г. Сапожникова.

У Донбасі, окупованому в кінці квітня, вже в травні відновили роботу підпільні більшовицькі організації у Юзівці (Д. Корнієнко, І. Боярський, Г. Зимін, Є. Север’янов), Лисичанську (П. Бородин, П. Євсєєв, І. Лагода, А. Титов). Підпільні більшовицькі організації в Єнакієвому очолив П. Турутін, у Маріуполі – Г. Македон, Костянтинівці – І. Прищепа, Гришиному – І. Квиленко.

Група підпільників активізувала роботу в окупованій Полтаві. В середині квітня більшовицька організація налічувала тут понад 200 комуністів. У середині квітня був обраний загальнономіський партійний комітет. Більшовицьке підпілля в цей час почало діяти на Чернігівщині, Волині, Поділлі та інших місцевостях України. На середину травня 1918 року в основному закінчився процес відновлення підпільних партійних організацій у більшості промислових та адміністративних центрів України. Відбулося згуртування розпорошених більшовицьких сил, утворились керівні органи, зміцнилися їх зв’язки з осередками та між собою³⁴.

Підготовка до партійного форуму у другій половині травня–червні 1918 року вступала у нову фазу. Головним завданням Оргбюро у цей час мало дальше відновлення більшовицьких організацій, встановлення з ними зв’язків, проведення виборів делегатів на з’їзд. З цією метою Оргбюро відбирало і направляло до місцевих парторганізацій активних партпрацівників, які перебували на території РСФРР. Всього протягом травня – червня на Україну було направлено більше 200 комуністів.

Ті, хто від'їжджали, забезпечувались явками, паролями, літературою.

До Києва прибули М. Майоров і М. Реут, до Харкова – В. Логінов і І. Смирнов, до Одеси – І. Крейсберг, М. Голубченко, В. Бухарцева, на Поділля – О. Снегов і т. д. Посланці Оргбюро встановлювали зв'язки з підпільними парторганізаціями, інформували їх про рішення Таганрозької наради, розповсюджували “Повідомлення про скликання конференції більшовицьких організацій комуністів-більшовиків України”, проводили вибори делегатів з'їзду.

І. Крейсберг і М. Голубченко провели нараду представників більшовицьких організацій Одеси, Миколаєва, Херсона, Олександрівська, докладно поінформували їх про стан партійної роботи, скликання з'їзду.

З метою утворення обласного партоб'єднання було виділено бюро. Від більшовицьких організацій Херсонської губернії на з'їзд було обрано 8 делегатів: І. Крейсберга, П. Ровнера, М. Федорка, Л. Тарського, Г. Корочанського та інших, які представляли близько 500 членів партії.

Велика робота була проведена представниками Оргбюро в Донбасі, на Катеринославщині та Харківщині. В травні – червні тут ішов активний процес зростання лав більшовицьких організацій. На час з'їзду в лівобережному регіоні вже працювало понад 2 тис. комуністів, або майже половина складу більшовицьких організацій України³⁵. Це свідчило про те, що і в умовах підпілля, незважаючи на постійні преслідування, до партії в першу чергу вступали кращі представники робітничого класу.

Партійні організації Донбасу обрали делегатами на з'їзд С. Попова від Луганська, Г. Зиміна, Є. Север'янова – від Юзівки, Р. Терехова – від Берестового та інших – всього 12 делегатів. Партійні організації Катеринославської губернії послали на з'їзд 21 делегата. Серед них Е. Квірінга, Г. Биченка, І. Амосова, В. Клочка, П. Воронова, М. Арсенічева, П. Сиволапа, О. Чумака та інших.

Направлені Оргбюро до Харкова В. Логінов та І. Смирнов доклали зусиль до зміцнення підпільних організацій міста. Було обраний новий склад міськкому партії, встановлено зв'язки з комуністами Сум, Лебедина, Ізюма. Від більшовицьких організацій губернії було обрано 6 делегатів, які представляли понад 300 членів партії (М. Безчетвертний, І. Смирнов, А. Близниченко, Й. Приєдїтіс та ін.).

У кінці травня відбулася Чернігівська губернська партконференція, на якій були присутні 38 делегатів від 7 повітів. Було обрано губком партії на чолі з Є. Петровським і губревком, який очолила С. Соколовська. У червні делегатами на з'їзд були обрані К. Неровня, С. Соколовська, Л. Тиліс та інші, всього 8 делегатів від 296 членів партії.

Для зміцнення більшовицьких організацій і активізації партійної роботи надзвичайно важливе значення мала Всеукраїнська партійна нарада, скликана 26 травня 1918 року з ініціативи Київського комітету РСДРП(б). Скориставшись проведенням у Києві з'їзду профспілок, делегати-комуністи та інші представники більшовицьких організацій (всього близько 70 чоловік) провели нараду, на якій було представлено 12 населених пунктів (Київ, Харків, Катеринослав, Чернігів, Одеса, Полтава, Кременчук, Прилуки, Кам'янське, Ходорков, Богуслав, Гомель, Лоев). Було розглянуто доповіді з місць, питання про скликання Всеукраїнської партконференції, обрано Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії. До його складу ввійшли: М. Майоров (голова), Л. Картвелішвілі, О. Пирогов, М. Реут, І. Амосов, С. Хлівний³⁶. Члени комітету побували у місцевих парторганізаціях, де інформували про нараду, майбутній з'їзд. У червні комітет налагодив зв'язки з Оргбюро, координував з ним підготовчу роботу щодо скликання форуму.

Особливе значення створення Тимчасового Всеукраїнського комітету мало для більшовиків Південно-Західного краю. Партійні організації Вінниці і Проскурова обрали делегатами на з'їзд О. Снегова та П. Гешвалінера, Радомишля – Л. Беріна, Г. Рубильського, Я. Ушеренка.

Напередодні I з'їзду КП(б)У значно зміцніли підпільні партійні організації Києва, які на кінець червня налічували 655 комуністів. Делегатами з'їзду були обрані М. Майоров, Л. Картвелішвілі та П. Слинько.

У травні – червні 1918 року активізувалася робота по створенню партосередків у сільській місцевості. Зокрема, на Чернігівщині авторитетна більшовицька організація діяла в с. Дроздівка Ніжинського повіту. Вона встановила зв'язки з комуністами сіл Жуківка, Куликівка, Вересом, Салтикова Дівиця. Міцні більшовицькі організації оформилися в с. Добрянка на Чернігівщині, Миколаївське, Всесвятське, Попельнясте на Катеринославщині, Васютинці на Полтавщині. Їх посланці брали участь у роботі з'їзду.

Оргбюро по скликанню з'їзду комуністів України і Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії змогли налагодити зв'язки з більшістю підпільних партійних організацій, сконсолідували їх.

Незважаючи на труднощі нелегальної діяльності, постійні переслідування з боку німецько-австрійських властей та гетьманської варти, за чотири місяці на Україні була створена розгалужена мережа підпільних більшовицьких організацій. Відновили роботу або були створені 50 партійних комітетів, у тому числі 2 – губернських, 15 – міських, 24 – районних і підрайонних, 10 – повітових. Всього діяло 208 первинних парторганізацій, в тому числі 129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості³⁷.

Це була вже досить могутня сила, яка повинна була ще більше примножитись, перетворившись у цілість, моноліт.

3. На першому партійному з'їзді

У перших числах травня 1918 року основна група членів створеного у Таганрозі організаційного бюро по скликанню з'їзду комуністів України прибула до Москви. Його штабом став готель “Люкс” на вулиці Тверській. В. Затонський згадував, що відразу ж зателефонували В. Леніну і були запрошені до голови уряду РСФРР. “Як були з дороги, оброслі, бородаті, нечесані, прийшли до нього у Кремль. Ілліч запитував, як у нас поводитися ліві комуністи (він цією справою дуже цікавився). Розпитував про настрої українського селянина, цікавився, як гадаємо ставити роботу на Україні. Взагалі схвалював ідею утворити український партійний центр. – Це давно треба було зробити”³⁸.

Відомо, що до числа тих, хто відвідав тоді В. Леніна, були, крім Затонського, А. Бубнов і М. Скрипник. Очевидно, Г. Пятакова серед них не було. Можливо, він не встиг приїхати до Москви. Можливо, існувала й якась інша причина.

Взагалі В. Ленін, ЦК РКП(б) були добре поінформовані про рішення Таганрозької наради, і, очевидно, непокоїлись прагненням до створення осібної парторганізації в Україні. На засіданні Центрального Комітету 3 травня 1918 року було ухвалено резолюцію “Про ставлення ЦК до виділення Української Комуністичної партії (дві резолюції)”³⁹. У протокольному записі згаданого засідання передано зміст резолюції Таганрозької наради про утворення КП(б)У: “...Попередньо вирішено питання про створення окремої Української Комуніс-

тичної партії, остаточне рішення надано конференції від 20 червня” і зазначено, що з цього приводу прийнято дві резолюції, котрі не підлягають розголошенню. Під “конференцією від 20 червня” мався на увазі форум партійних комуністичних організацій України, що пізніше конституюватиметься як з’їзд.

Сам документ досі не виявлено, однак зміст “двох резолюцій” (або радше – двох частин однієї резолюції) відтворюється за допомогою інших документів і матеріалів. Через кілька днів “Правда” повідомляла: “Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не має жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна є самостійною державою”⁴⁰. Про другу резолюцію говорив на I з’їзді КП(б)У Е. Квірінг: “Негласна постанова ЦК, відповідно до якої повинен бути виділений офіційно Український ЦК, а неофіційно він існує як обласний центр”⁴¹. Водночас, щоб не дати Німеччині та Австро-Угорщині приводу для звинувачень уряду радянської Росії і РКП(б) у порушенні умов Брестського миру щодо України, в офіційних документах Комуністичної партії (більшовиків) України говорилося про формальне закріплення самостійності місцевих партійних організацій у питаннях їх діяльності⁴².

Отже, точка зору ЦК РКП(б) на питання про характер утворення республіканської партійної організації в Україні залишалася принципово незмінною: Компартія України мала бути складовою частиною єдиної загальноросійської партії, підкорятися рішенням ЦК РКП(б). Останній ще раз категорично підтвердив свою позицію безпосередньо напередодні з’їзду. З цим зовсім не узгоджувались наміри і сподівання “лівих”. Вони, як і раніше, прагнули до заснування самостійної комуністичної організації в Україні як ефективного знаряддя здійснення рішучих революційних дій, що, за їх розрахунками, ставали дедалі нагальнішими. Їх лідер Г. Пятаков наголошував: “Повстання на Україні розгорається... повстання на Україні – неминучий факт... Організуйте повстання! Це – лозунг дня. Це – знак, під яким ми переможемо!”⁴³

Для закріплення своєї позиції Г. Пятаков намагався якнайефективніше використати своє керівне становище в редколегії “Коммуниста”, публікуючи у кожному номері (спочатку вони, правда, були спареними) по кілька матеріалів. Причому тон його статей був наступальним, безкомпромісним. “Ліви” відверто критикували ЦК РКП(б), РНК РСФРР за нерішучість,

поступливість світовому імперіалізму, обґрунтували необхідність ліворадикальних дій більшовиків України⁴⁴. Інтереси ж розвитку світової революції, буцім-то, детермінували нарощування зусиль з боку комуністів України, зокрема, посилення їх організаційного впливу на повстанський рух. “Зв’язуючи німецькі сили, – доводили “ліві”, – Україна допомагає Радянській Росії створювати її розладнаний організм і перетворитись знову на чинник світової революції”⁴⁵.

Ще з більшою категоричністю зазначена позиція проводилася через статтю у “Коммунисте” “Надгробне слово “тезам” т. Скрипника”. “Ми не стоїмо за збереження Рад. влади що б то не було і за будь-яку ціну – гучно декларувалися погляди “лівих” – і надаємо їй значення лише остільки, оскільки трудящі маси можуть творити через неї свою волю. Більше того, в кайданах німецького імперіалізму вона зживає себе. ...З нашої т[очки] з[ору], саме існування Російської Рад[янської] вл[ади] значною мірою залежить від ходу і наслідків повстання на Україні”⁴⁶.

Оголосивши на сторінках органу по скликанню з’їзду більшовиків України московське керівництво “генералами без армії” (В. Затонський), “ліві”, їх лідер – Г. Пятаков доводили необхідність організаційного відособлення партії, що створювалася в Україні, від єдиної Російської Комуністичної партії (більшовиків).

З такими настроями і переконаннями йшов Г. Пятаков на з’їзд більшовицьких організацій України.

...Дістатися Москви делегатам від підпільних організацій окупованої України було дуже важко. Їхній приїзд затягувався. А потрібно було обов’язково досягти якомога повнішого представництва, тому відкриття форуму кілька разів відкладалося. Навіть на 1 липня 1918 року значна частина делегатів ще залишалася в дорозі. Тому 2 липня було вирішено розпочати приватну нараду делегатів (на час її відкриття зібралися 32 делегати з ухвальним голосом), яка тривала чотири дні. Головував на всіх чотирьох засіданнях Г. Пятаков⁴⁷. Нарада визначила нову дату відкриття конференції - 5 липня 1918 року, виробила порядок денний, постановила конституювати зібрання як “Перший з’їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України”, прийняла рішення про надання права ухвального голосу лише тим представникам організацій, які працювали у підпіллі на окупованій території, тобто знаходились на самому вістрі боротьби. Більшість провідних діячів більшо-

виків України, хоч і справляла значний вплив на хід і рішення з'їзду КП(б)У, мала лише дорадчий голос. З огляду на гостру боротьбу, що точилася між ними, такий підхід виявився доцільним, сприяв виробленню зваженої політичної лінії.

Група делегатів наради склали делегацію, що напередодні 5 липня відвідала В. Леніна. Це були представники більшовицького підпілля а також відомі партійні працівники України, у тому числі Георгій Пятаков. Понад дві години тривала розмова з лідером РКП(б), у ході якої було обговорено найважливіші питання порядку денного з'їзду, тези і проекти резолюцій. Пізніше Е. Квірінг згадував, що з В. Леніним “попередньо погоджувалися резолюції з основних питань”⁴⁸. В. Ленін дав настанови щодо партійного керівництва боротьбою українського народу, схвалив ідею організації Тимчасового всеукраїнського партійного центру, а також Центрального військово-революційного комітету для керівництва підготовкою та проведенням збройного повстання проти окупантів та гетьманського режиму. Він особливо підкреслив необхідність відновлення революційної єдності України з Росією, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружби українських і російських трудящих⁴⁹.

Зрозуміло, у розмові з В. Леніним на реальному особистісному зрізі вияснилися різні погляди на перспективи діяльності комуністів України – обережна правих – Е. Квірінга, Я. Яковлева та інших, і енергійна, рішуча – “лівих” – Г. Пятакова, В. Затонського передусім. Ніби продовжуючи давню, почату ще у 1915 році суперечку з В. Леніним, Георгій Леонідович палко відстоював необхідність найрадикальніших дій. Однак, запропонований ним проект резолюції про збройне повстання вождь більшовиків піддав гострій критиці. З огляду на недавнє вперте протистояння Г. Пятакова політиці Брестського миру можна було остерігатися авантюристичних вчинків з його боку, тим більше, у такій вибухонебезпечній обстановці, яка склалася на середину 1918 року в Україні. В. Затонський свідчить, що в обговоренні пятаковського проекту про збройне повстання “Ілліч безпощадно... крив за перебільшення, грів за ліву фразу, вимагав фактів і доказів, “що момент настав”...”⁵⁰. Згодом, уже на з'їзді, М. Скрипник скаже з цього приводу: “Товариш Ленін заявив, що він не може погодитися з резолюцією тов. Пятакова”⁵¹.

Незважаючи на ці обставини, Георгій Леонідович Пятаков відігравав у роботі I з'їзду КП(б)У, що працював у Москві

5 – 12 липня 1918 року, ключову роль. Саме він відкрив форум від імені Організаційного бюро по його скликанню. Його було обрано до складу президії. Як головуючий, він вів більшість засідань, брав активну участь у обговоренні всіх питань порядку денного, підготував кілька резолюцій, виголосив заключну промову.

Всього у протоколах з'їзду зафіксовано 44 виступи Г. Пятакова: з доповідями, промовами, заявами, пропозиціями, доповненнями, поправками, запереченнями, роз'ясненнями, репліками тощо. За цими (хай і формальними) показниками рівних Г. Пятакову на з'їзді не було.

У роботі I з'їзду КП(б)У взяли участь 65 делегатів з ухвальним голосом, що представляли 40 партійних організацій, в яких налічувалося понад 4,3 тисячі членів партії. Делегатів з дорадчим голосом нараховувалося 154. Крім того на з'їзді було 114 гостей. Таким чином, загалом у роботі I з'їзду КП(б)У взяло участь понад 330 чоловік⁵².

Персональний склад з'їзду показує, що його делегати у більшості були досвідченими, авторитетними партпрацівниками. Серед них відомі професійні революціонери: П. Ровнер – член партії з 1901 року, М. Майоров – 1906, Л. Картвелішвілі – 1910, Е. Квірінг – 1912, І. Амосов – 1912, І. Крейсберг – 1914, С. Соколовська – 1915 року. Значну групу делегатів з'їзду становили кадрові робітники – М. Арсенічев з Кам'янського, П. Воронцов, Г. Биченко з Катеринослава, Й. Приєдїгіс з Харкова, К. Неровня з Конотопа та інші. На з'їзді були представлені сільські парторганізації Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини.

Активну участь у роботі з'їзду брали відомі партійні діячі Є. Бош, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, Г. Пятаков, М. Скрипник, І. Шварц, Я. Яковлев.

У перший день з'їзд утворив робочі органи: президію, секретаріат, мандатну комісію. Почесним головою було обрано В. Леніна.

Порядок денний з'їзду був таким: 1. Доповідь Організаційного бюро по скликанню з'їзду. 2. Доповідь Тимчасового всеукраїнського партійного комітету. 3. Звіт більшовицької фракції в Народному Секретаріаті. 4. Про поточний момент. 5. Про збройне повстання. 6. Про державні відносини Радянської України з Радянською Росією. 7. Про ставлення до так званих "рад". 8. Про ставлення до інших партій. 9. Про об'єднання з лівими українськими соціал-демократами. 10. Про партію. 11. Організаційне питання. 12. Вибори Центрального Комітету.

У вступній промові від імені Організаційного бюро по скликанню з'їзду Г. Пятаков відразу жорстко позначив позицію і мету форуму, як вона вбачалася “лівим”: “Перший з'їзд нашої партії на Україні зібрався в неймовірно трудну хвилину. Розстріляна, розбита партія не могла дати повстанню, що наростало, того стрункого і могутнього партійного апарату, який необхідний для мети боротьби. Міжнародна обстановка вкрай складна. Політичне становище на Україні надзвичайно трудне через наявність чужоземних військ, з якими вступати у зносини складніше, ніж з царськими навіть військами. Становище ускладнюється тим, що крім боротьби з німецько-гетьманським урядом, доведеться вести не лише ідейну, але й збройну боротьбу з іншими партіями, що продовжують називати себе соціалістичними.

І ось цей з'їзд має створити той новий могутній апарат, який зуміє виконати завдання повалення імперіалізму”⁵³.

Мабуть, Георгій Леонідович надзвичайно відповідально готувався до того, як задати тон зібранню, від якого могло залежати так багато в майбутньому. Кожна виголошена фраза звучала як черговий цвях, що вправним ударом заганявся у будівельний матеріал і зміцнював твердиню логічної конструкції, яка набирала дедалі виразніших обрисів.

Вагомо зауваживши, що на шляху створення республіканського партійного об'єднання доведеться подолати помилки тих працівників, які в умовах легального існування партії відвикли від умов діяльності в підпіллі, промовець наголосив: “Попередній досвід, від розгрому до цих пір, під час якого ми встигли перейти від оборони до наступу, допоміг нам підготуватися до створення тієї величезної організації, яка повинна виконати надзвичайно складне завдання, що стоїть перед нею. Перед обличчям цього завдання партія постане єдиною і згуртованою. Робота цього з'їзду стане переломним пунктом всієї роботи на Україні. Товариші, що з'їхалися, візьмуть у свої руки керівництво тими формами класової боротьби, в які вона зараз відливається на Україні”⁵⁴.

То були пророчі слова! А в їх основі – глибоке знання ситуації в Україні, тенденцій її ймовірного розвитку, абсолютна переконаність у справедливості революційної справи.

З приводу практично кожного пункту порядку денного вихудили палкі дискусії.

Однак, по суті, “не набравши обертів”, уже після першого робочого дня, на якому чимало часу відібрало розв'язання

5 – 12 липня 1918 року, ключову роль. Саме він відкрив форум від імені Організаційного бюро по його скликанню. Його було обрано до складу президії. Як головуєчий, він вів більшість засідань, брав активну участь у обговоренні всіх питань порядку денного, підготував кілька резолюцій, виголосив заключну промову.

Всього у протоколах з'їзду зафіксовано 44 виступи Г. Пятакова: з доповідями, промовами, заявами, пропозиціями, доповненнями, поправками, запереченнями, роз'ясненнями, репліками тощо. За цими (хай і формальними) показниками рівних Г. Пятакову на з'їзді не було.

У роботі I з'їзду КП(б)У взяли участь 65 делегатів з ухвальним голосом, що представляли 40 партійних організацій, в яких налічувалося понад 4,3 тисячі членів партії. Делегатів з дорадчим голосом нараховувалося 154. Крім того на з'їзді було 114 гостей. Таким чином, загалом у роботі I з'їзду КП(б)У взяло участь понад 330 чоловік⁵².

Персональний склад з'їзду показує, що його делегати у більшості були досвідченими, авторитетними партпрацівниками. Серед них відомі професіональні революціонери: П. Ровнер – член партії з 1901 року, М. Майоров – 1906, Л. Картвелішвілі – 1910, Е. Квірінг – 1912, І. Амосов – 1912, І. Крейсберг – 1914, С. Соколовська – 1915 року. Значну групу делегатів з'їзду становили кадрові робітники – М. Арсенічев з Кам'янського, П. Воронцов, Г. Биченко з Катеринослава, Й. Приєдїтіс з Харкова, К. Неровня з Конотопа та інші. На з'їзді були представлені сільські парторганізації Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини.

Активну участь у роботі з'їзду брали відомі партійні діячі Є. Бош, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, Г. Пятаков, М. Скрипник, І. Шварц, Я. Яковлев.

У перший день з'їзд утворив робочі органи: президію, секретаріат, мандатну комісію. Почесним головою було обрано В. Леніна.

Порядок денний з'їзду був таким: 1. Доповідь Організаційного бюро по скликанню з'їзду. 2. Доповідь Тимчасового всеукраїнського партійного комітету. 3. Звіт більшовицької фракції в Народному Секретаріаті. 4. Про поточний момент. 5. Про збройне повстання. 6. Про державні відносини Радянської України з Радянською Росією. 7. Про ставлення до так званих "рад". 8. Про ставлення до інших партій. 9. Про об'єднання з лівими українськими соціал-демократами. 10. Про партію. 11. Організаційне питання. 12. Вибори Центрального Комітету.

У вступній промові від імені Організаційного бюро по скликанню з'їзду Г. Пятаков відразу жорстко позначив позицію і мету форуму, як вона вбачалася "лівим": "Перший з'їзд нашої партії на Україні зібрався в неймовірно трудну хвилину. Розстріляна, розбита партія не могла дати повстанню, що наростало, того стрункого і могутнього партійного апарату, який необхідний для мети боротьби. Міжнародна обстановка вкрай складна. Політичне становище на Україні надзвичайно трудне через наявність чужоземних військ, з якими вступати у зносини складніше, ніж з царськими навіть військами. Становище ускладнюється тим, що крім боротьби з німецько-гетьманським урядом, доведеться вести не лише ідейну, але й збройну боротьбу з іншими партіями, що продовжують називати себе соціалістичними.

І ось цей з'їзд має створити той новий могутній апарат, який зуміє виконати завдання повалення імперіалізму"⁵³.

Мабуть, Георгій Леонідович надзвичайно відповідально готувався до того, як задати тон зібранню, від якого могло залежати так багато в майбутньому. Кожна виголошена фраза звучала як черговий цвях, що вправним ударом заганявся у будівельний матеріал і зміцнював твердиню логічної конструкції, яка набирала дедалі виразніших обрисів.

Вагомо зауваживши, що на шляху створення республіканського партійного об'єднання доведеться подолати помилки тих працівників, які в умовах легального існування партії відвикли від умов діяльності в підпіллі, промовець наголосив: "Попередній досвід, від розгрому до цих пір, під час якого ми встигли перейти від оборони до наступу, допоміг нам підготуватися до створення тієї величезної організації, яка повинна виконати надзвичайно складне завдання, що стоїть перед нею. Перед обличчям цього завдання партія постане єдиною і згуртованою. Робота цього з'їзду стане переломним пунктом всієї роботи на Україні. Товариші, що з'їхалися, візьмуть у свої руки керівництво тими формами класової боротьби, в які вона зараз відливається на Україні"⁵⁴.

То були пророчі слова! А в їх основі – глибоке знання ситуації в Україні, тенденцій її ймовірного розвитку, абсолютна переконаність у справедливості революційної справи.

З приводу практично кожного пункту порядку денного вибухали палкі дискусії.

Однак, по суті, "не набравши обертів", уже після першого робочого дня, на якому чимало часу відібрало розв'язання

процедурних питань, заслуховування привітань, з'їзд повинен був перервати свою роботу.

Підняті по тривозі, делегати взяли участь у збройній боротьбі проти лівих есерів, котрі 6 липня 1918 року вчинили заколот, вбили німецького посла у Москві графа Мірбаха з метою зірвати Брестський договір, спровокувати війну з Німеччиною. “З боку комуністів усе було мобілізовано, – писав у спогадах Володимир Затонський. – Став під рушницю в цілковитому складі й наш український з'їзд...”⁵⁵. У ході заколоту лівим есерам вдалося заарештувати Андрія Бубнова. Той висунув вимогу негайного звільнення, бо через есерівські дурниці не хоче переривати свою військову роботу в Україні. Есери швидко згодились, навіть надали йому автомобіль. До всього, що торкалося України, котра постраждала від Брестського миру, есери ставилися підкреслено поважно.

Остання обставина, мабуть, збила з пантелику відомого публікатора документів Ю. Фельштинського (США), який тенденційно, з домислами витлумачив окремі твердження з листа одного з лідерів лівих есерів Марії Спірідонової від листопада 1918 року. Історик намагається довести, що “не лише не було “повстання лівих есерів”, не було й “акта ЦК ПЛСР”, оскільки, наприклад, член ЦК ПЛСР Александрович про вбивство Мірбаха, яке планувалося, нічого не знав аж до останньої хвилини, – ось висновок, який напрошується сам по собі із листа Спірідонової.

Була змова одних членів ЦК ПЛСР (додамо: за участі ряду членів ЦК більшовиків, безумовно, Держинського, а вірогідно, ще й Бухаріна з Пятаковим) таємно від інших членів ЦК ПЛСР з метою вбивства німецького посла Мірбаха”⁵⁶.

Не вдаючись тут у спростування позиції Ю. Фельштинського про існування змови екстремістів з ЦК ПЛСР і “лівих комуністів” (документально це не підтверджується), не можна, однак, не зазначити, що згадка імені Г. Пятакова, навіть у гіпотетичній формі, у запропонованому контексті взагалі навряд чи чимось виправдана. Георгій Леонідович настільки був зайнятий усі перші дні липня 1918 року підготовкою з'їзду, початком його роботи, що фізично просто не мав можливості брати участь у будь-яких інших акціях (змовах). І, гадається, він абсолютно щиро жалкував з приводу виступу лівих есерів, що завадив ефективній роботі I з'їзду КП(б)У. У спеціальній статті, присвяченій результатам форуму, Г. Пятаков скаржився: “На превеликий жаль, заколот лівих есерів і ряд інших обста-

вин, які відняли у з'їзду досить велику кількість часу, не дали можливості розглянути всі питання, що стояли на порядку денному...”⁵⁷.

Ніколи не згадували про будь-яку причетність Г. Пятакова до лівоесерівської авантюри і праві в КП(б)У, які б (неважко передбачити) ні за що не подарували йому того в численних дискусіях-звинуваченнях. І це природно, адже й вони знали, як непримиренно, аж до проявів сектантства, він ставився до представників не те що інших партій, а й, навіть, до течій всередині більшовизму, а тому апріорно відкидали будь-яку можливість його причетності до лівоесерівської змови.

Ніяких претензій ніколи не мав до Г. Пятакова щодо можливих контактів з лівими есерами і, так би мовити, “позафракційний” Микола Скрипник, який у наступному не один раз повертався на сторінках своїх численних публікацій до відтворення найменших фактичних деталей процесу утворення КП(б)У.

Засідання з'їзду відновилися лише 8 липня 1918 року. М. Скрипник відзначив, що роботу форуму було перервано “доповіддю з поточного моменту, що її прочитали на вулицях Москви ліві есери, які повстали проти Радянської влади”⁵⁸.

Ще до нього, у доповіді про політичне становище і завдання партії Георгій Пятаков кілька разів наголошував на тому, що після московських подій уже не може бути суперечок про можливість чи неможливість урядової співпраці з лівими есерами, що з останніми “в Народному Секретаріаті нам робити зовсім нічого”⁵⁹. Майже дослівно ця позиція була повторена і М. Скрипником⁶⁰.

Тоді ж було запропоновано прийняти відозву до робітників і селян-Росії, в якій засуджувався виступ партії лівих есерів. “В цю годину, – говорилося у відозві, – всіма думами нашими, всією глибиною серця ми кричимо вам: не піддавайтесь провокації, не губіть великої справи соціальної революції, яка почата вами і несе з собою звільнення всім трудящим!”⁶¹

Георгій Пятаков вважав, що проти такої відозви на дев'ять десятих нічого заперечити. Однак документ слід доопрацювати, оскільки в ньому не досить різко засуджено лівих есерів: “цій партії треба було дати ляпаса”. Не подобалися Г. Пятакову й окремі нотки документа. Але у президії з'їзду, куди передали запропонований варіант для доопрацювання, дійти згоди не вдалося, і тому при остаточному голосуванні 25 делегатів (звісно, з Г. Пятаковим) утрималися. Витлумачити однозначно

таку позицію непросто. Адже до оголошення остаточного варіанту відозви, відповідаючи Е. Квірінгу, Г. Пятаков відзначив, що у “лівої частини” з’їзду розбіжностей з приводу авантюри лівих есерів (підкресливши: “так званих лівих есерів”) немає і не може бути”⁶².

Втім, відсутність фактів не завжди грала роль, коли справа доходила до звинувачень на адресу Г. Пятакова. За факти слугували і довірливі домисли Генерального прокурора СРСР А. Вишинського на процесі 1937 року: “...Це Пятаков і його компанія в 1918 році, в момент найгострішої небезпеки для Радянської країни, вели переговори з есерами про підготовку контрреволюційного державного перевороту, про арешт Леніна з тим, щоб Пятаков обійняв посаду керівника уряду – голови Раднаркому”⁶³.

Поновивши роботу, I з’їзд КП(б)У приступив до розгляду одного з найважливіших питань – про політичне становище і завдання партії (йому було присвячено цілком третє засідання з’їзду та кілька наступних). Саме це питання привернуло найбільшу увагу, викликало найгостріші суперечки.

Основну доповідь зробив Георгій Пятаков. А співдоповідачами були Я. Яковлев (Епштейн) та М. Скрипник.

У змістовній доповіді Г. Пятакова було дано розгорнуту характеристику міжнародного та внутрішнього становища України, проаналізовано розстановку класових сил. Щоправда, Георгій Леонідович змушений був, як мовиться, “на ходу” перекроювати промову, оскільки не було заслухано запланованої доповіді К. Радека про міжнародне становище України. А без з’ясування цього надважливого аспекту, на переконання Г. Пятакова, не можна було зрозуміти і розв’язати жодного з тактичних завдань партії⁶⁴. Слід сказати, що експромт просто вражає надзвичайною обізнаністю автора з сутністю світових політичних, економічних, воєнних, духовних процесів.

За оцінками доповідача в капіталістичному світі, передусім в усіх країнах, що воювали, “спостерігався колосальний господарчий розвал”⁶⁵. Особливо відчайдушне становище Німеччини і Австро-Угорщини штовхнуло їх уряди на Брестський “хлібний мир” з Центральною Радою, на воєнний похід на Схід, першим пунктом якого стала Україна з її велетенськими матеріальними ресурсами. В інтересах світового капіталу було продовжити просування й далі, за Кавказ, в Азію. Однак сил для цього не було. Їх не було навіть для того, щоб тримати в покорі Україну, народ якої повстав проти страшного пограбу-

вання. Георгій Пятаков згадав про факт звернення німецького посла у Києві барона фон Мумма до свого уряду з проханням надіслати в Україну на додаток до 20 німецьких і австрійських корпусів ще 10 корпусів, чого Німеччина зробити не могла⁶⁶.

Доповідач виявив елементи реалістичного розуміння ходу подій. “Надії деяких товаришів, – говорив він, – на по-кур’єрськи швидкий розвиток міжнародної революції не виправдалися, і зрозуміло чому”⁶⁷.

Причина затримки цього “кур’єрського поїзда” вбачалася в тому, що “соціалістична революція на Заході відбувається далеко не так просто, як могло здатися раніше”, а шлях, який довелося долати, це “шлях не простого переходу влади до рук пролетаріату, а шлях розкладу, руйнування капіталістичного ладу і господарства, шлях хаосу і запустіння, взагалі шлях розриву усіх соціальних зв’язків”. Лише “пройшовши через безодню жаху, голоду, зубожіння і здичавіння, суспільство зазнає потрясінь від повстань робітників, і через повстання до диктатури пролетаріату соціалістична революція може дійти тільки пройшовши через розклад капіталізму”⁶⁸. Отже, орієнтир суспільного розвитку вважався доповідачеві цілком у дусі палкого революціонізму.

Тим не менше становище революційного руху на Заході в уяві Г. Пятакова поставало не таким уже й безперспективним. Страйки у Відні, Будапешті, Празі, Берліні, на підтримку радянської Росії, хоч і були придушені військовою силою, означали серйозні кроки вперед. Небачених розмірів досяг розклад окупаційних армій Німеччини та Австро-Угорщини в Україні.

Достатньо предметним, змістовним, хоча і дещо схематичним (довелося враховувати фактор часу) виявився і аналіз внутріполітичного становища, який містився у доповіді. Г. Пятаков виділив три головних політичних табори, між якими розгорталася боротьба – “трикутний бій” – за майбутнє України.

Перший – “правлячий”, “німецько-гетьманський” центр був приречений на неминучу поразку.

Другий – колишні партії Центральної Ради – українські есери й українські соціал-демократи кваліфікувався як “дрібно-буржуазна контрреволюція” і поставав як сила, з якою доведеться вести жорстоку боротьбу, оскільки в момент вирішального бою з антинародним режимом за цими “пройдисвітами і політичними авантюристами” можуть піти маси.

Третій – радянський центр. Створений у грудні 1917 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад після січневої (1918 року) перемоги вимушений був залишити територію України. Зауваживши, що не варто переоцінювати географічний чинник, Г. Пятаков наполягав на тому, що, “визлизувши” “з рук Радянської влади” територія України “політично, в розумінні політичного групування тієї маси населення, яке об’єктивно повинно було стояти на боці Радянської влади, територія ця не лише не визлинула з наших рук, а, навпаки, зв’язалась із Радянською владою ще більше. Маса, що залишилась через ту втому, яку вони винесли з війни, пасивними під час березнево-квітневої збройної боротьби з німецькою армією, ці маси населення стали на бік Рад під впливом свого безпосереднього життєвого досвіду. Коли ці верстви стали активно на наш бік, то політичний Радянський центр на Україні виявився, безперечно, у виграві, і ми одержали блискучу політичну перемогу, зазнавши страшної воєнної поразки і воєнного розгрому”⁶⁹.

Крім згаданих, на думку доповідача, існувало ще дві сили в Україні.

В умовах катастрофічної втрати авторитету німецько-гетьманського режиму і наростання австро-німецьких суперечностей на ґрунті поділу награбованої здобичі з’явилися істотні ознаки оформлення громадської групи з метою “відділення України від Росії і створення Української держави для включення її в систему австрійського, м’якшої, як вони кажуть, щодо України держави”⁷⁰.

І, врешті, останній табір – “табір дрібнобуржуазної російської контрреволюції, який охоплює дрібну буржуазію так званих національних меншин на чолі з правими есерами і меншовиками”⁷¹. Ця сила підтримується англо-французьким капіталом.

Здійснений Г. Пятаковим аналіз, на його гадку, з абсолютною переконливістю свідчив, що “збройне стихійне повстання на Україні має набути нечувано широких розмірів”. Він доводив, що жоден попередній етап революційної боротьби “не міг втягнути в активну боротьбу такі широкі верстви, втягнути саме не пасивно у розумінні співчуття, а активно, у розумінні збройних дій, такі широкі верстви селянства, які уже втягнуті і втягуються ще зараз”⁷².

На користь такого висновку говорило те, що раніше мова йшла про повалення реакційного режиму, про завоювання

політичних свобод, про передачу землі селянству, а в умовах літа 1918 року йшлося, з одного боку, про те, “щоб утримати землю, отриману вже від Радянської влади, а з іншого боку, утримати в своїх руках і не дати противнику хліб, який у селян віднімається”⁷³.

Не будучи прихильником селянського повстання, Г. Пятаков прогнозував, що за нових умов громадянська війна має “досягти неймовірної жорстокості, лютості і широти”⁷⁴. Однак саме собою селянське повстання не досягне переможної мети. “Лише у тому випадку, якщо пролетаріат стане на чолі цього руху, якщо він не залишиться в стороні, а візьме сам безпосередню керівну роль у ньому, можемо ми бути впевнені, що повстання селян не буде розбите, не буде безцільним бунтом, а буде переможною Радянською революцією”⁷⁵.

У буквальному розумінні слова “нагнітаючи” аргументацію, неначе б то заохочуючи сам себе, Г. Пятаков пристрасно переконував делегатів з'їзду: “Жодна партія і навіть партія більшовиків не може зупинити це повстання. Не можна “відкласти”, “відтягнути” повстання”⁷⁶.

Захоплюючи слухачів непідробною щирістю, високим революційним пафосом, Г. Пятаков чеканно підсумовував: “...Ми ставимо на вістря кута всіх завдань нашої партії на Україні завдання організації і усвідомлення того повстання, яке там розвивається”⁷⁷.

Ретельний аналіз розстановки військово-стратегічних сил давав підстави сподіватися, що при “достатній організованості і всезагальності повстання Радянська влада на Україні перемагає”⁷⁸.

У доповіді намічались конкретні завдання партії, що поставали у сфері військово-технічної підготовки повстання, у першу чергу, створення розгалуженої мережі військово-революційних комітетів, об'єднаних політичним центром (саме політичним, а не військово-технічним), яким є Народний Секретаріат України. Тим самим, на погляд Г. Пятакова, було б створено апарат влади.

Власне про партійні завдання, передусім про внесення в рух свідомості, вироблення політичної лінії доповідач не говорив, хоча на останок висловив тверде переконання в тому, “що партія наша не опиниться в тенетах у цей рішучий момент історії України. Я впевнений, що вона буде на чолі збройного повстання і перемагає знову і знову, прокладаючи шлях до Соціалістичної Республіки всього світу...”⁷⁹.

Безперечно, багато в чому – в оцінці становища в країнах Західної Європи, у визначенні готовності трудящих України до повстання – Г. Пятаков видавав бажане за дійсне. Він явно випереджав події, підганяв їх. Особливо виразно це було видно на прикладі України. Доповідач стверджував: “...Стосовно України міжнародна обстановка для даного моменту (правда, протягом найближчого часу ця обстановка може змінитися) склалася настільки сприятливо, що є шанси на перемогу повстання найближчим часом”⁸⁰.

Звісно, “слабкі місця” у позиції “лівака” Г. Пятакова не пройшли непоміченими для суперників (хоча слід зазначити, що його доповідь згідно протоколу, була вислухана дуже уважно, реплік, заперечень уголос не зафіксовано, як це неодноразово траплялося під час промов інших делегатів). Втім, що незгоди і критика матимуть місце обов’язково, було ясно від самого початку – адже планувалося відразу дві співдоповіді.

Представник правих – Я. Яковлев, зневажливо назвавши доповідь Г. Пятакова “лекцією”⁸¹ (очевидно, хотів підкреслити академізм, абстрактність, неконкретність проведеного аналізу, особливо міжнародної обстановки), тим не менше більше ставив питань, які, на його думку, незадовільно розв’язувались Г. Пятаковим, виглядали сумнівними, ніж шукав власні конструктивні відповіді, формулював конкретні пропозиції. Тому доповідь Я. Яковлева більше походила на зарані нездійснену спробу “урезонити” лідера “лівих”. “Треба вміти, – доводив представник правих, – якщо цього будуть вимагати інтереси розвитку міжнародної революції, відтягти це повстання, чого так боїться тов. Пятаков (після слів “відтягти це повстання” тов. Пятаков з місця подає репліку: “Спробуйте!”), треба вміти врахувати міжнародну обстановку моменту... Одне з наших основних завдань – це відтворення класової організації пролетаріату”⁸².

В аналітичній співповіді М. Скрипника, одного з найстаріших, найдосвідченіших і найавторитетніших партпрацівників, були піддані критиці недолугості й помилки в питаннях тактики як “лівих”, так і правих. М. Скрипник прямо заявив: “Ми повинні однаково відкинути і розуміння тов. Пятакова, що повстання, яке ми готуємо на Україні, буде обумовлене саме мірою організації бойових сил робітників і селян в самій Україні (і, скоріше за все буде передувати революції в Німеччині і Австрії). Ми повинні також відкинути і пропозицію Елштейна – вести свою підготовчу роботу, виходячи з того розу-

міння, що ми повинні будемо виступити тільки у відповідь на виступ австрійського і німецького пролетаріату...”⁸³.

Разом з тим не можна не звернути уваги на те, що при всій гнучкості, дипломатичності загальна позиція М. Скрипника була значно ближчою до положень доповіді Г. Пятакова, аніж до лінії, обстоюваної Я. Яковлевим. Принаймні, більша частина промови М. Скрипника була спрямована на критику останньої. Переконає в тому і заключна сентенція другої співповіді: “Тепер, товариші, перед нами стоїть важка, вперта, довга і грандіозна боротьба. І тепер нам потрібно в нашій боротьбі поставити своїм завданням об’єднання всіх сил робітничого класу на Україні, згуртування їх навколо нашого партійного прапора, під керівництвом нашої партії, організацію сил робітників і бідніших селян України у військово-революційних комітетах, які діють під політичним керівництвом нашої партії і об’єднані навколо єдиного центра. Ось чому нам слід залишити Народний Секретаріат (праві наполягали на його розпуску – В. С.), визнавши, разом з тим, що ліві есери своїм повстанням фактично себе з нього виключили”⁸⁴.

Слід додати, що смисл заключного слова М. Скрипника з питання про поточний момент і завдання партії взагалі звівся до полеміки з правими⁸⁵. Можливо тому Я. Яковлев у своєму заключному слові відмовився від персональної дискусії, вдавшись до абстрактних міркувань, а Г. Пятаков, навпаки, ще настирливіше нападав на правих, посилював тиск на делегатів через спростування недостатньо переконливої позиції Я. Яковлева і Е. Квірінга⁸⁶. Винятком стала хіба що реакція Г. Пятакова на неодноразове апелювання правих до точки зору В. Леніна, який на нараді, що передувала з’їзду, як уже зазначалося, критикував позицію Г. Пятакова. Лідер “лівих” говорив: “За відсутністю аргументів по суті, які б могли з достатньою повнотою спростувати всі ті положення, які ми тут виставляли, висувалась важка артилерія партійного авторитета (імені В. Леніна Г. Пятаков називати не став – В. С.). На цей шлях я ніколи не ставав і ставати не буду. Я аргументую від фактичного становища на Україні і від міжнародного становища, яке я вам по своїм силам і вмінню намалював. Я думаю, що, виходячи зі всіх цих міркувань, нам слід вірно намітити свою лінію поведінки так: повстання на Україні є результатом, з одного боку, того міжнародного становища, в якому опинилася Німеччина, з іншого боку, того режиму, який встановився на Україні під впливом певного співвідношення класів, що скла-

лося там. Це повстання має всі шанси на успіх, якщо воно набере характеру всезагальності і буде організованим”⁸⁷.

І вже досягнувши психологічного ефекту досить виграшним ходом, Георгій Пятаков завершав своє слово на “високій ноті”: *“Виходячи з цього, основним завданням нашої партії зараз, в даний момент, є створення того апарату, який дозволить пролетаріату встати на чолі цього повстання, довести його до переможного кінця і здійснити, за допомогою підтримки його озброєним селянством, завдання пролетаріату – диктатуру пролетаріату і соціалістичне перетворення України”*⁸⁸.

Цікаво відзначити, що заключні слова Г. Пятакова були вкриті аплодисментами, і то був єдиний випадок такої емоційної реакції на всі виступи з питання про політичне становище і завдання партії.

Однак аплодисменти не могли ще гарантувати підтримку всіма делегатами (або хоча б їх очевидною більшістю) позиції лідера “лівих”. Навколо висунутих трьома доповідачами проєктів резолюції розгорілась напружена боротьба.

Під час першого голосування варіант, запропонований Г. Пятаковим, зібрав найбільше голосів – 31. Стільки ж було проти, а двоє делегатів утрималися. За резолюцію Е. Квірінга і Я. Яковлева (Епштейна) проголосувало 29 чоловік (за поіменним списком – 28), проти – 35. За резолюцію М. Скрипника було подано лише 8 голосів, при 51 – проти і 5 тих, що утрималися⁸⁹.

Після цього президія проєкт резолюції М. Скрипника, як той, що одержав найменше голосів, з подальшого голосування зняла, а делегати ухвалили спочатку визначитись щодо проєктів резолюцій про Народний Секретаріат України. Питання це розглядалось ще у перший день роботи з’їзду.

З доповіддю про діяльність більшовицької фракції в Народному Секретаріаті УСРР після Таганрозької наради виступив ближчий на той час соратник Г. Пятакова Андрій Бубнов. Незважаючи на переконливі аргументи не лише “лівих”, а й М. Скрипника про плідні наслідки роботи “повстанської дев’ятки”, зусиллями правих обговорення питання було переведено у площину доцільності подальшого існування урядового центру.

У запропонованому Я. Яковлевим варіанті резолюції передбачалось розпустити Народний Секретаріат. І ця резолюція пройшла 34 голосами проти 28 і 2, що утрималися (альтернативна резолюція І. Мулахіна (І. Смирнова-Ласточкина) зібрала 22 голоса; проти було подано 33 і 7 утрималось)⁹⁰.

Тобто, ліві зазнали дошкульної поразки, а революційному рухові ще доведеться пережити негативні наслідки цього нерозважливого кроку.

Повернувшись до голосування по резолюції про поточний момент, делегати віддали перевагу проекту Георгія Пятакова (33 голоси – за, 32 – проти) і його було взято за основу та, на пропозицію Є. Бош, передано до президії для остаточного узгодження⁹¹.

Після цього з'їзд заслухав доповіді А. Бубнова і Е. Квірінга про збройне повстання і завдання партії. В них були емоційно розвинуті на дещо конкретнішому рівні мотиви, що вже прозвучали під час обговорення поточного моменту. Доповідачі запропонували й відповідні проекти резолюцій. Відкритим голосуванням за резолюцію А. Бубнова висловився 31 чоловік, а проти – 30. Варіант Е. Квірінга отримав 30 голосів – за і 31 – проти. Проект “лівих” був визнаний таким, що прийнятий за основу, і переданий на остаточне редагування до президії з'їзду⁹².

Такий результат логічно узгоджувався з тим, чого вдалося досягти при обговоренні питання про політичне становище і породжував надію, що обидва взаємопов'язані документи пройдуть у варіанті “лівих”.

Пристрасті дещо згасли під час обговорення питань “Про ставлення до так званих “Рад” та “Україна і Росія”. Окрім деяких теоретичних моментів, особливих розбіжностей тут не виявилось. У резолюції “Україна і Росія” з'їзд висловився за дальше зміцнення дружби українського і російського народів, державного союзу України і Росії як головної умови перемоги над силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Відзначивши, що єдність України і Росії, яка склалася історично, створила міцну основу “для єдності боротьби пролетаріату України і Росії” і що окупація республіки німецькими військами має тимчасовий характер, з'їзд підкреслив, що першочерговим завданням партії є боротьба за революційне об'єднання Радянської України і Радянської Росії⁹³.

Невдовзі після завершення з'їзду Г. Пятаков високо оцінив цю резолюцію. На сторінках “Коммуниста” він жалкував з приводу того, що не вдалося розглянути всі нагальні питання, зокрема національне. “Однак, конкретне розв'язання питання про взаємовідносини між Росією і Україною, – наголосив Георгій Леонідович, – дає можливість і в цьому відношенні діяти не врозбід, а керуючись постановою з'їзду.

Коротко кажучи, з'їзд ліквідував обласний сепаратизм, встановив політичну лінію збройного повстання на Україні і висловився за пролетарське об'єднання Радянської Росії з Радянською Україною і за об'єднання Радянської України зі всіма Радянськими Республіками – існуючими і майбутніми"⁹⁴.

За тим з'їзд знову повернувся до обговорення і голосування з приводу питання про поточний момент. Обговорювався кожен розділ, параграф, пункт, буквально кожна фраза документа, запропонованого Г. Пятаковим і уже прийнятого за основу. Праві намагалися змінити суть, дух резолюції, а Г. Пятаков, його однодумці, навпаки, всіма силами, як мовиться, "до останнього" захищали кожне своє положення, кожне формулювання. Останнім це багато в чому вдалося. Щоправда, слід згадати й про те, що делегати з місць, які добре знали становище в Україні, внесли понад 45 поправок. Зважаючи на їх реалізм і конструктивність, більшість пропозицій була врахована.

Остаточні результати голосування мали такий вигляд: за – 32 голоси, проти – 18, при 1, що утримався"⁹⁵.

Резолюція складалася з чотирьох частин. У перших двох містився аналіз міжнародної обстановки та внутрішнього становища України, розстановки класових сил в окупованій республіці. В резолюції підкреслювалося, що вирішальним фактором перемоги революційних сил в Україні є зміцнення Радянської Росії, що "існування Російської Радянської Республіки є одним з найважливіших елементів світової революційної обстановки, повстання на Україні"⁹⁶.

Щодо появи останнього, до цього спірного, а тепер практично визначального положення у дослідників виникають питання, відповіді на які носять більше гіпотетичний характер. Справа у тому, що в проекті Г. Пятакова резолюції про поточний момент (перший розділ, шостий параграф) це положення відсутнє у всіх виданнях (їх, як відомо, три: 1918, 1923 та 1988 років).

Залишається припустити, що воно з'явилося в ході згаданого узгодження документа в президії. А запис обговорення пятаковського проекту свідчить, що Георгій Леонідович захищав це положення, як частину своєї резолюції.

Воно логічно узгоджується і з наступним положенням ухваленого документа, яке існувало в первісному варіанті: "Не треба також випускати з уваги, що удар революційних мас на Україні спрямований і проти безпосереднього ворога і Російської Радянської Республіки, а саме проти німецького імперіа-

лізму, через що цей удар не може не позначитися якнайсприятливіше і на зміцненні Радянської влади на Півночі”⁹⁷.

У сумі, як видно, “ліві” не лише не ігнорували такий вирішальний чинник для розвитку революційних процесів в Україні як зміцнення Радянської Росії, допомога з її боку, а й пішли назустріч домаганням правих. Досягнутий компроміс, гадається, ставить під сумнів традиційні твердження про те, що, всеціло захоплений ліворадикальною ідеологією, гаслом світової революції, Г. Пятаков на I з’їзді КП(б)У нехтував такими чинниками як РКП(б), ЦК РКП(б), роль РСФРР у перспективах загальноєвропейського суспільного поступу взагалі, в Україні – зокрема.

Повністю, буквально за проектом Г. Пятакова, було сформульовано і основні завдання партії в Україні в остаточній резолюції з’їзду “Про поточний момент”: “Основним завданням партії пролетаріату в даний момент на Україні є... організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів”; “...повстання це може, однак, увінчатися політичною перемогою *тільки* за тієї умови, що пролетаріат стане на чолі його, що партія пролетаріату доб’ється не тільки ідейного, але й організаційного і військово-технічного керівництва ним...”; “партія повинна боротися під лозунгом відновлення *необмеженої влади Рад як диктатури робітників*, підтриманої біднішими селянами України...”⁹⁸.

Така ж процедура чекала і на резолюцію про збройне повстання. Знову зусиллями Г. Пятакова, А. Бубнова (автора проекту) за конструктивного втручання (поправках М. Скрипника) вдалося зберегти бойовий дух і характер документа: в цілому він був схвалений 27 голосами проти 18⁹⁹.

Перед більшовицькими організаціями України висувалася ціла низка завдань, головні з яких зводились до наступного: по-перше, проведення агітаційної роботи серед трудящих мас по роз’ясненню мети, значення і перспектив збройного повстання; по-друге, організація мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, і створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керівництва підготовкою і проведенням повстання; по-третє, технічна допомога наростаючому повстанню через військово-революційні комітети; по-четверте, внесення максимальної організованості й планомірності в повстанський рух, спрямування всіх зусиль на те, щоб не допустити розгрому революційних сил по частинах.

З протоколів I з'їзду КП(б)У видно, що до тексту резолюції "Про збройне повстання" 11 липня 1918 року на пропозицію М. Скрипника було внесено істотну поправку, згідно з якою твердження прихильників "лівих" поглядів про "вже цілком назрілу революційну кризу" на Україні замінялося словами про проведення повстання, "коли криза назріє". Правда в надрукованих у жовтні 1918 р. матеріалах I з'їзду КП(б)У резолюція "Про збройне повстання" була опублікована без даної поправки.

На цей момент з'їзд потрапив у об'єктивно суперечливе становище, оцінки якого чомусь уникали дослідники раніше. Після прийняття резолюції про розпуск Народного Секретаріату Г. Пятаков, "ліві" змушені були зняти в резолюції про поточний момент констатацію того, що третім центром політичного тяжіння в Україні залишається "Радянський Народний Секретаріат в центрі і Ради на місцях"¹⁰⁰ і замінити це положення на лапідарно-абстрактне "радянський"¹⁰¹ (центр – В. С.). Однак у визначенні основних завдань партії залишилось недоторканим первісне положення про необхідність невтомного і безперервного підкреслювання "існування на Україні Радянського уряду, який не склав зброї"¹⁰².

Тоді, очевидно, бажаючи зняти суперечність, що виникла, а може й з метою перегляду вже ухваленого рішення президія з'їзду пішла на те, щоб знову поставити на голосування резолюцію про Народний Секретаріат.

Слід зазначити, що 8 липня 1918 року після чергового інциденту щодо процедурного питання (їх виявилось чимало на зібранні) було переобрано президію. До неї ввійшло по два представники від "лівих" – Г. Пятаков і В. Затонський і правих – Е. Квірінг та Я. Яковлев, а також М. Скрипник. Мабуть останній і став ініціатором переголосування резолюції про урядовий центр. У всякому разі, на заяву Я. Яковлева про те, що резолюція була ухвалена остаточно, саме М. Скрипник взявся доводити, що проект документа було два, один прийнятий за основу і тепер до нього можуть бути внесені поправки¹⁰³.

Незважаючи на всі зусилля "лівих" провести постатейне переголосування резолюції, їм не вдалося подолати опору правих. Єдине, чого вони домоглися, так це зняття констатуючої частини документа, в якій діяльність Народного Секретаріату оцінювалась негативно і тому визнавалась подальша недоцільність його існування¹⁰⁴. І остаточний варіант набув наступного вигляду:

“Перший з’їзд КП(б)У постановляє:

1) Оголосити Народний Секретаріат розпущеним.

2) Доручити ЦК партії організувати Центральний військово-революційний комітет.

3) Члени Центрального військово-революційного комітету обираються і відзиваються ЦК партії”¹⁰⁵.

За резолюцію подали 23 голоси прибічники Г. Пятакова, решта делегатів від голосування утрималася. А праві взагалі не визнали його і заявили, що більшості з’їзду “не вдасться випалити із резолюції самого головного – засудження авантюризму”¹⁰⁶.

Георгій Пятаков виявив досить гнучкий, діалектичний підхід під час обговорення доповіді В. Затонського “Про ставлення до інших партій”. Відмовившись від фракційної солідарності, він принципово критикував викладену доповідачем прямолінійну позицію відмови від угод, співпраці з такими партіями, як ліві есери, особливо ж з масами, що за ними йдуть (виключаючи, звісно, навіть контакти з частиною керівництва цієї партії, що стала на шлях відкритої боротьби з радянською владою)¹⁰⁷. Аргументи Пятакова були враховані і прийнятий з’їздом документ набрав дещо виваженішого характеру. Зокрема, в остаточному варіанті значилося: “Щодо партії так званих лівих есерів, то необхідно строго відрізнити інтелігентськи-безгрунтовні авантюристичні верхівки партії від селянських низів її.

Процес відділення верхівок від низів нині здійснюється і остаточно встановити взаємостосунки з цією партією можна лише після очистки її від авантюристських лівих верхівок.

...З авантюристами із партії лівих есерів ніяких угод бути не може. Що ж до нової партії лівих есерів, що нині формується, то встановити форми взаємин з нею доручити Центральному Комітету, який буде обраний з’їздом”¹⁰⁸.

Однак в цілому Георгій Пятаков залишався в полоні своїх старих лівосектантських уяв і за його наполяганням було сформульовано центральний пункт резолюції в категорично-неприсутньому вигляді: “Жодні угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами, українськими соціал-демократами неприпустимі”¹⁰⁹. Тут не враховувались дуже складні процеси диференціації, розколів, що характеризували тогочасний розвиток усіх згаданих партій, тяжіння значної, часом переважної їх частини, до лівих орієнтацій, інтересів трудящих.

Ухвалене рішення виявилось свідченням нездатності лідерів більшовиків України, зокрема Г. Пятакова, об’єктивно оцінити

важливі суспільні зрушення і знайти оптимальну модель тактики.

Втім, самим більшовикам України ще належало визначитися з характером, сутністю, статусом своєї організації, створення якої було основною метою I з'їзду КП(б)У. До реалізації цього завдання дійшло в передостанній день роботи форуму.

4. Якою бути партії?

Відповідь на поставлене у заголовку питання, звичайно, значною мірою вже зрозуміла з тих рішень, того змісту дискусій, які велись впродовж більшої частини засідань з'їзду, про які йшлося вище. Однак увінчували будову, яка зводилась делегатами, рішення, спеціально присвячені партійному будівництву і йменувалися організаційними.

На закритому засіданні 11 липня 1918 року доповідь з питання про самостійність комуністичної організації в Україні було довірено зробити голові оргбюро по скликанню з'їзду М. Скрипнику. Зі співповіддю виступив Е. Квірінг. Обидва запропонували відповідні проекти резолюцій.

Цікаво, що "ліві", які ретельно пильнували за тим, щоб баланс позицій витримувався і, використовуючи регламентні норми, щоразу домагалися обнародування своєї позиції, цього разу не претендували на окрему співповідь. Знаючи загальні орієнтації М. Скрипника, які їх багато де в чому влаштовували, вони вирішили сконсолідуватися навколо позиції надзвичайно авторитетного партійного діяча, у зв'язку з чим предметний розгляд його доповіді і запропонованого рішення у даному випадку набувають особливого сенсу.

Слід звернути увагу, що позиція М. Скрипника порівняно з Таганрогом дещо змінилася. У запропонованому ним проекті резолюції були відсутні слова про "самостійну Комуністичну партію України", хоч і не йшлося про те, що КП(б)У створюється як місцева організація єдиної РКП(б), а, як і на Таганрозькій нараді, фактично декларувалося утворення окремої, організаційно осібної Компартії України¹¹⁰.

У проекті резолюції він сформулював такі головні положення і пропозиції: "Беручи, разом з тим, до уваги: 1) що комуністи всіх країн повинні становити й фактично становлять одну Комуністичну партію з єдиною програмою і єдиним фронтом боротьби за диктатуру пролетаріату, фактичним керівним центром якої є ЦК РКП, і що комуністичні партії окремих країн у III Інтернаціоналі становлять лише окремі загоны;

2) що комуністи України всією своєю діяльністю зв'язані з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і цей зв'язок лишається й повинен лишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва;

3) що комуністи України всією своєю діяльністю на Україні повинні підтримувати політику Російської Комуністичної партії, яку вона проводить у Росії і яка основана на передишці й збиранні сил, повинні дотримуватись загальних постанов ЦК і з'їздів РКП, беручи все це до уваги, і з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє: комуністичні організації України об'єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України із своїм Центральним Комітетом і своїм з'їздом, формально зв'язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу.

З'їзд доручає Центральному Комітетові за погодженням з ЦК РКП встановити форми організаційного зв'язку й спосіб можливої участі організацій Комуністичної партії (більшовиків) України в загальних з'їздах Російської Комуністичної партії"¹¹¹.

При цьому Микола Олексійович, якщо судити з його тверджень, був далеким від бажання переслідувати сепаратистські цілі. "Не в наших інтересах, – говорив він, – не тільки поділ державних одиниць, але й будь-яке дроблення сил наших є для нас, безперечно, непотрібне і шкідливе. Ми – прихильники демократичного централізму, прагнемо об'єднати всі сили для боротьби зі спільним ворогом, що стоїть перед нами. Згідно з цим ми повинні уникнути всяких поділів і дроблень"¹¹².

Як же в такому разі поєднати логіку утворення окремої партії з необхідністю консолідації зусиль комуністів України і Росії? На це питання, яке об'єктивно поставало перед М.Скрипником і яке йому ставили на з'їзді опоненти, він намагався відповісти, виходячи, передусім, з особливостей ситуації в республіці. Це – державне відокремлення України від Росії, здійснене IV Універсалом Центральної Ради, з чим довелось згодитись РСФРР при підписанні Берестейського миру. Це – існування в Україні гетьманського правління. Це – нелегальне становище більшовиків, їх підпільна діяльність, головним змістом якої була підготовка збройного повстання проти окупантів, існуючого режиму.

У позиції Миколи Олексійовича не на останньому місці була турбота про умови дотримання Брестського миру. "Нам треба, – наголошував він, – пристосовуватись до ворога, відпо-

відно до тих умов, в яких ми перебуваємо. І якщо хоч на певний проміжок часу створюється ця ефемерна українська держава з гетьманом на чолі, то нам доводиться відповідно до цього шикувати свої лави для того, щоб повести робітників в атаку проти ворога, і повести, не звалюючи відповідальності за цю нашу боротьбу на тих, хто стоїть поряд з нами на своїх постах і вершить свою комуністичну справу”¹¹³.

Причому, М.Скрипник вважав даний аспект відповідності партійного будівництва державним зобов'язанням настільки важливим, що до сформульованої тут тези повертався неодноразово протягом обговорення питання про принципи організації Компартії України. “Завдяки сучасному міжнародному становищу Російська Радянська влада є тепер безперечно керівним органом і знаряддям нашої партії, – підкреслював він. – Тим часом Російська Радянська влада, завдяки міжнародним відносинам, перебуває в такому становищі, коли створювати міжнародні ускладнення не доводиться, вони виникають і поза її волею, їх створюють й інші партії. Але нашим завданням є те, щоб ми поставили перед собою конкретну мету, яка при всій відмінності течій, що борються тут, в загальному визнається всіма нами, щоб ми політичну відповідальність не перекладали на плечі Російської Комуністичної партії, на якій уже зараз лежить відповідальність за всі справи Російської Радянської республіки. Це питання не дипломатії, а питання про те, як побудувати відносини так, щоб діяльність, яку веде партія комуністів в одній країні за різних умов роботи цих партій у різних країнах, не тільки не могли використати вороги, а, навпаки, щоб вона сприяла в одному річизі загальному прагненню Комуністичної партії, а не діяла у розріз з нею. Виходячи з цих міркувань, треба було б визнати, що організаційна відособленість, організаційне виділення на Україні Комуністичної партії більшовиків (що будується) нині необхідне”¹¹⁴.

Одночасно не можна не відзначити, що реалістичні міркування М.Скрипника дивним чином переплітались з досить таки ідеалістичними, навіть дещо ефемерними уявами. Так, наголошуючи на відособленні більшовиків України на ґрунті дипломатичних факторів, він тут же пропонував доволі непевну конструкцію відносин з РКП(б).

“Російська Комуністична партія, – говорив він, – є тим джерелом, звідки ми черпаємо досвід революції і звідки ми всі – робітники і найбідніші селяни на Україні – беремо кожен собі приклад, як іти, яким шляхом вести свою боротьбу. Це

ще очевидніше для нашої партії. Ми – молода організація, яка щойно пережила контрреволюційний розгром і заново відбудовується. Певна річ, все, що ми повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед візьмемо з Російської Комуністичної партії. Тому фактично становище лишається таким, як було й раніше. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська Комуністична партія з її центральними установами, і ми будемо по ній, по цьому флангу шикуватися, ідучи у своєму партійному будівництві все далі й далі. Лозунги, під якими ми будемо йти, виходитимуть з Російської Комуністичної партії... Так воно буде й надалі, інакше й бути не може. Формально, певна річ, створюється таке становище, за якого наша партія виділяється. Але це формальна сторона, яка для нас, прихильників революційного Інтернаціоналу, значення не має”¹¹⁵.

Чому ж в уяві М.Скрипника відокремлення в окрему партію трактувалось як суто формальне?

Важливим для нього є посилення на те, що такий акт був би формальним саме для прихильників ІІ, тобто вже Комуністичного Інтернаціоналу. Посилання непереконливе уже хоча б тому, що такої міжнародної організації комуністів на той час ще не існувало, а лише йшла підготовча робота до її створення. І навіть передбачаючи основні її характерні риси, навряд чи можна було судити про них напевне. Тим більше відштовхуватись, як від фактора визначального. М.Скрипник спеціально намагався довести, що різні партії, які входили до ІІ Інтернаціоналу, відрізнялися одна від одної тим, що мали не лише відмінну організаційну будову і тактику, але й програми. На міжнародних конгресах лише відбувалася координація їх лінії поведінки. Для прихильників ІІІ Інтернаціоналу уява про програму діяльності комуністів різних країн, на думку Миколи Олексійовича, мала докорінно відрізнятись. “На даній стадії розвитку фінансового капіталу, – говорив він, – перед пролетаріатом стоїть завдання – боротися за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, і це буде відповіддю на ті імперіалістичні шляхи, якими розв’язуються наявні суперечності суспільного розвитку, буде відповіддю на ті шляхи світової війни, що нині поставлені й у майбутньому передбачаються. Відповідно до цього у нас програма фактично одна в усіх країнах і для всіх комуністичних партій. В цьому відношенні наше розуміння партії в ІІІ Інтернаціоналі інше, ніж у ІІ Інтернаціоналі. Тепер усі комуністи всього світу становлять фактично одну партію”¹¹⁶.

Звичайно ж, у даному разі Микола Олексійович без належних підстав вважав тотожними цілі і програми діяльності комуністів різних країн на тогочасному етапі, явно переоцінював ступінь їх переконань як такий гарант єдності, якому не можуть зашкодити ані державні кордони, ані перегородки організаційного характеру. Тому й сприймати висловлені міркування як достатньо вагомі аргументи, ніяк не можна.

Не меншою мірою це торкається і спроб М.Скрипника пояснити свої пропозиції щодо утворення окремої КП(б)У логікою приведення організаційних форм діяльності комуністів у відповідність до чинників національно-державного спрямування.

Дійсно. У одних випадках М.Скрипник вважав (принаймні, теоретично) Україну державним утворенням тотожним іншим державам і, відповідно, доходив висновку про необхідність окремої Комуністичної партії. В інших же – називав гетьманську Українську державу під німецькою окупацією ефемерною, – і не лише тому, що вона мала маріонетковий характер щодо окупантів, а й за природою, так би мовити, генетичного походження. Щоправда, останнє не заважало йому знову виходити на висновки про необхідність окремої організації партії, але вже внаслідок особливих умов діяльності комуністів України.

Водночас, входячи в суперечність з самим собою, на тому ж таки I з'їзді КП(б)У він намагався твердити, що “національне питання знято з порядку денного”. У протоколах його виступ під час обговорення резолюції “Україна і Росія” передано у такому вигляді: “Тов.Скрипник доводить, що лозунг права нації на самовизначення, аж до відокремлення, мав своє виправдання до Жовтневої пролетарської революції. У процесі розвитку боротьби класів ми можемо становитись на різні позиції у цьому питанні. І саме для України характерна діалектична зміна нашого ставлення до цього лозунга. До Жовтня наша лінія була цілком вірною, але коли у влади став пролетаріат, становище докорінно змінилося.

Вже під час Брестських переговорів Всеукраїнський з'їзд Рад висловився проти відділення, а тепер ми проти відділення подавно, бо тепер самостійність – ширма для контрреволюційної боротьби проти Радянської влади.

Але первісний наш лозунг у свій час мав значення і буде мати його на першій стадії революції в Австро-Угорщині, хоронити його, у всякому разі, ще рано, бо він не скрізь ще пройдений і живе себе у ході боротьби”¹¹⁷.

Таким чином, Скрипникову аргументацію необхідності утворення окремої від РКП(б) Компартії України, виходячи із стану відносин України і Росії, визнати логічною, доказовою не можна. Скоріше, тут можна вести мову про відсутність до кінця продуманої, теоретично опрацьованої, вибудованої, зваженої системи.

Мабуть, не варто намагатися поставити під сумнів щирі намагання більшовика першого призову зберегти єдність, боєздатність РКП(б). Але ж шляхи досягнення цієї мети М. Скрипник обирав і пропонував хибні. Як для політичного діяча, навіть якби ним була особистість зі значно меншим політичним досвідом, виправдати таку позицію не можна ніякими суб'єктивними намірами і мотивами.

Із співдоповіддю про створення КП(б)У на з'їзді виступив Е. Квірінг. Він піддав критиці позицію М. Скрипника: "...Партія комуністів України, безперечно, має право і повинна організувати, об'єднати всі комуністичні організації на Україні, але ці організації ніяким чином не повинні виділятися зовсім із Російської Комуністичної партії. Українські організації об'єднуються на своїх з'їздах і на цих з'їздах виносять свої рішення. Але, товариші, Росія і Україна надто тісно зв'язані, тому і партія наша повинна бути зв'язана, і партія українська може бути лише партією автономною в складі Російської Комуністичної партії, з спільною програмою і з підпорядкуванням в питаннях загальнополітичного характеру Всеросійському Центральному Комітету партії"¹¹⁸. Звичайно, зазначав Е. Квірінг, опублікувати таке рішення в пресі "з міркувань міжнародної дипломатії" не можна. "Але для себе, серед нас ми повинні знати, що ми міцно зв'язані з Російською Комуністичною партією, що ми самостійні в питаннях місцевих, що для керівництва місцевою роботою ми можемо мати свій центральний комітет, але що в питаннях загальнопартійних, в питаннях програмних ми лише частина Російської Комуністичної партії..."¹¹⁹.

На підтримку протилежних позицій виступило по 3 делегати: за М. Скрипника – С. Косіор, Р. Фарбман, (Рафаїл), В. Затонський, а за Е. Квірінга – Є. Бош, О. Чумак (Омельченко) і Я. Яковлев (Епштейн). Г. Пятаков у дискусії участі не брав.

Можливо, створювалось враження, що перевага й так на боці "лівих": їх аргументація виглядала розлогішою, продуманішою, підготовленішою. Праві ж більше концентрувалися на доведенні неспроможності позицій, аргументів "лівих" і

демонстрували брак власного конструктиву. Як і в інших випадках рятівною “соломинкою” була апеляція до “важкої артилерії” – авторитету ЦК РКП¹²⁰, а також заява частини з’їзду (мова про правих, від імені яких виступав Я. Яковлев) з ультимативною вимогою прийняття їх проекту резолюції. Хоча тексту самої заяви не збереглося, на її зміст, як аргумент, послався, у відповідній заяві Г. Пятаков¹²¹. Втім, і до того, в ході дискусії Я. Яковлев уже виступав з погрозами розколу партії у разі неприйняття рішення у варіанті правих. “Якщо ви бажаєте будувати самостійну партію, – говорив він, звертаючись до “лівих” на з’їзді, – ... то ви зробите це без нас, ми в цьому участі брати не будемо і залишимось в Російській Комуністичній партії”¹²².

Микола Скрипник, стурбований можливим розколом КП(б)У, яка тільки-но народжувалась, спробував знайти компромісний вихід і відразу після ультиматуму Я. Яковлева запропонував проголосувати спочатку за резолюцію Е. Квірінга в тій частині, “яка не покриває резолюції тов. Скрипника”¹²³. Однак намагання віднайти примирливий хід не увінчалось успіхом: пропозиція була відхилена. Реакція М. Скрипника була миттєвою і рішучою – він зняв свій проект. Хоча мотивувань протокол не залишив, якоюсь мірою про них все ж можна судити гіпотетично, а якоюсь – більш-менш точно, зводячи до єдиного знаменника інші відомі висловлювання і міркування одного з головних архітекторів КП(б)У.

Вочевидь, відхилення з’їздом пропозиції про голосування хоча б частини проекту резолюції Е. Квірінга Микола Олексійович сприйняв як тривожний сигнал – симптом того, що документ правих буде провалений в цілому.

Перспектива, що вимальовувалась, мала, як мінімум, два принципових моменти, які насторожували, лякали, зовсім не влаштовували М. Скрипника.

Перший він передбачав зарані. Ще 8 червня 1918 року на засіданні Оргбюро по підготовці і скликанню I з’їзду КП(б)У він наголошував, “що питання про виділення комуністів України в окрему партію він ніколи не брав поза умов (обставин – В. С.). Можливо, що на з’їзді слід буде дивитись інакше на виділення в окрему партію, – це буде, наприклад, у випадку, якщо зміняться політичні обставини. Може виникнути необхідність і в тому випадку, якщо на з’їзді створиться лівокомуністична більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію зробити засобом боротьби з Російською Комуністичною

партією і її політикою. ... Така більшість може взяти ту або іншу лінію поведінки, у залежності від чого і доведеться тоді так або інакше ставитись до характеру виділення”¹²⁴. А далі М. Скрипник застеріг ще категоричніше: “Якщо на з’їзді буде більшість лівокомуністична, вона може бути різною, може при виділенні піти шляхом боротьби з РКП, від чого слід уже тепер відмежуватись”¹²⁵.

Неважко уявити собі, що за умови прийняття резолюцій “лівих” (хай і з поправками!) з питань політичних і тактичних перемога і в організаційних питаннях давала в їх руки важелі, якими вони могли б скористатися не найкращим чином. Стримуючих же противаг практично б не було.

По-друге, за таких обставин цілком реальною поставала й загроза практичних кроків правих щодо розколу партії.

Отже Микола Скрипник зрозумів, що на його очах, більше того – фактично за його активної участі, може бути зруйнована та будівля, на зведення якої він поклав стільки зусиль! Партія, що створюється, може стати знаряддям досягнення зовсім не тієї мети, до якої він прагнув, і буде завдано шкоди революційній справі, причому не лише в регіональному, національному масштабі.

Звісно, у якихось деталях реконструкція ходу скрипникових думок може відрізнятись від того, що було насправді (перевірити істинність викладеного неможливо). Однак, у своїй генеральній, стратегічній спрямованості, смисл, логіку вчинку, гадається, відтворено вірно.

Як би там не було, зняття М. Скрипником з голосування своєї резолюції, очевидно, стало певною несподіванкою для Г. Пятакова, його однодумців, нанесло удар по їх позиції. Адже, не внівши свого проекта документа, вони потрапили у досить гостру скруту, мало не безвихідь. Починати все спочатку було практично неможливо – докладались зусилля зворотного спрямування – якнайшвидше закінчити форум, який і так затягнувся. Не можна було не брати до уваги і рішучого настрою правих.

За цих обставин Г. Пятаков не розгубився, діяв оперативно, переслідуючи понад усе інтереси справи, прагнучи довести до кінця процес створення Компартії України. Він зробив заяву (в протоколі вона чомусь зафіксована як заява від українського з’їзду)¹²⁶.

На підготовку відповідного документа часу не було, судячи з протоколу, навіть перерви не робилося, і Г. Пятаков робив

заяву експромтом, відразу після зняття М. Скрипником з голосування своєї резолюції. І якщо то був експромт, то доводиться лише ще раз подивуватися чималим здібностям талановитої особистості.

Ось текст документа: "Вважаючи, що:

1) організація Комуністичної партії України має величезне позитивне значення в розумінні встановлення єдиної, визначеної лінії боротьби пролетаріату проти загального ворога, що організувався в окрему державу, що:

2) своєрідні умови боротьби на Україні не можуть дозволити ЦК РКП дійсно керувати боротьбою комуністів на Україні,

що 3) повинен бути встановлений найтісніший практичний зв'язок з ЦК РКП, але збережена формальна незалежність КПУ від РКП аж до моменту державного об'єднання України з Росією.

Частина з'їзду вважає за необхідне утворити формально незалежну від ЦК РКП КПУ як частину всесвітньої Комуністичної партії.

Але вважаючи на те, що вирішальне значення має об'єднання всіх комуністичних організацій на території України з утворенням свого ЦК і своїх з'їздів, що відсутність формального зв'язку з РКП вирішального значення не має, що частина з'їзду ставить це питання в ультимативній формі в розумінні відколу її у випадку ухвалення резолюції про створення КПУ формально незалежної від РКП, згадана частина з'їзду, бажаючи що б то не стало запобігти розколу, заявляє, що буде голосувати за утворення окремої КПУ зі своїми з'їздами, зі своїм ЦК, але при голосуванні питання про збереження формального підкорення РКП в особі її з'їздів і ЦК буде від голосування утримуватись.

За дорученням групи товаришів Г. Пятаков"¹²⁷.

Поіменним голосуванням (33 делегати – за, проти – 5, при 16 тих, хто утримався) було ухвалено резолюцію, постановча частина якої зводилась до двох пунктів:

"1) об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але таку, яка входить до єдиної Російської Комуністичної партії з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, і в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП;

2) доручити ЦК РКП зв'язати організаційно і тактично Комуністичну партію України з комуністичними партіями Німеччини, Австрії та окупованих областей”¹²⁸.

У резолюції “Про партію” дістала своє логічне завершення тенденція до згуртування більшовицьких організацій у всеукраїнському масштабі в складі єдиної Комуністичної партії.

Разом з тим слід підкреслити, що організатори КП(б)У через численні незгоди прийшли до важливого висновку про необхідність певної автономії (хоч її можна було трактувати по різному) республіканської організації більшовиків в рамках єдиної РКП(б) із наданням КП(б)У прав самостійності у вирішенні місцевих, поточних проблем. Виразниками цієї позиції були Г. Пятаков, його однодумці з числа “лівих”, М. Скрипник, які обстоювали незалежність КПУ з огляду на тодішнє становище, на потребу міжнародної революції. Елементи автономізму, закладені в побудові Компартії України її першим з'їздом, втілювали демократичні начала, логічно узгоджувались із принципами національно-державного будівництва.

Однак вони так і залишились нереалізованими. В подальшому – і в громадянську війну, і особливо, остаточно – в післяленінський період у партійному будівництві вони були навіть засуджені і відкинуті. А це, в свою чергу, мало свої “плюси”, однак мало і “мінуси”.

В умовах окупації України резолюцію “Про партію” не можна було опублікувати, щоб не дати німецьким окупантам приводу обвинуватити РКП(б) та уряд Радянської Росії в порушенні Брестського миру і зрвати тим самим мирну перемишку Країни Рад.

В офіційному повідомленні про I з'їзд КП(б)У з тактичних і дипломатичних міркувань було зазначено: “Тепер формально закріплено самостійність українських організацій у питаннях української роботи, яка стала фактом уже давно. Відмінність у міжнародному становищі і відмінність політичних завдань силоміць відірвали українських комуністів від Російської Комуністичної партії. Але створення окремої Української партії – не завоювання для українських комуністів, а тяжка необхідність”¹²⁹.

В останній день роботи з'їзду – 12 липня було розглянуто організаційне питання. У відповідній резолюції, запропонованій М. Скрипником, з'їзд постановив створити на окупованій території України обласні партійні організації. Обласні комітети партії, говорилося в резолюції, “діють під керівництвом ЦК КПУ

і підлягають його постановам; зносили з ЦК РКП ці обласні комітети ведуть через ЦК КПУ¹³⁰. Для допомоги ЦК КП(б)У і підпільним партійним організаціям на території Радянської Росії пропонувалося створити Закордонне бюро ЦК КП(б)У.

В питанні про назву партії, з'їзду, Центрального Комітету, Центрального Органу партії з'їзд без дебатів постановив:

“1. Партію назвати: “Комуністична партія (більшовиків) України; 2. Центральный Комітет назвати: “Центральный Комітет Комуністичної партії України”; 3. Центральный орган назвати: “Коммунист”; 4. З'їзд назвати: “I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України”¹³¹.

З'їзд схвалив також входження в КП(б)У лівих українських соціал-демократів, які порвали зв'язки з УСДРП, визнали себе комуністами (більшовиками) і працювали разом з комуністами в одних організаціях.

На останньому засіданні делегати I з'їзду КП(б)У приступили до виборів керівного органу новоутвореної партії – Центрального Комітету. Було визначено чисельний склад і ухвалено провести вибори шляхом таємного голосування. Навколо висунутих кандидатур розгорілася гостра боротьба, пройшли роздільні засідання правої та “лівої” частин з'їзду. В результаті за пропозицією М. Скрипника відкритим голосуванням було обрано 15 членів і 6 кандидатів у члени ЦК КП(б)У.

Членами Центрального Комітету були одноголосно обрані: І. Амосов (рік вступу до більшовицької партії – 1912), А. Бубнов (1903), П. Буценко (1918), Ш. Грузман (1912), В. Затонський (1917), Л. Картвелішвілі (1910), Е. Квірінг (1912), С. Коціор (1907), І. Крейсберг (1914), Ю. Лутовинов (1904), Г. Пятаков (1912), П. Ровнер (1901), Л. Тарський (1913), Р. Фарбман (1910), І. Шварц (1899). Склад кандидатів у члени ЦК КП(б)У повністю встановити не вдалося й до цього часу. Список їх у стенограмі з'їзду не зберігся. За матеріалами наступних пленумів ЦК та іншими даними відомо, що кандидатами у члени ЦК були обрані М. Скрипник (1897), М. Майоров (1906), П. Слинко (1918)¹³².

Можна зробити припущення, що кандидатом у члени ЦК був також Я. Яковлев (1913). Він брав участь у засіданнях ЦК, а також виступав на зустрічі з В. І. Леніним 16 жовтня 1918 р. Згідно ухвали V пленуму ЦК КП(б)У на зустріч були запрошені тільки члени ЦК. Д. Лебідь (1909) в одному з листів підписався як кандидат у члени ЦК¹³³. Я. Гамарник (1916) входив до Оргбюро по скликанню з'їзду, а всі його члени були обрані

членами або кандидатами в члени ЦК. Після з'їзду він очолив Одеський підпільний обком КП(б)У.

Аналіз персонального складу ЦК переконливо доводить, що до вищого керівного органу КП(б)У ввійшли досвідчені партійні працівники, добре відомі і авторитетні у місцевих більшовицьких організаціях. Як бачимо, два з них – ветерани соціал-демократичного руху, 3 чоловіки – вступили до партії напередодні та під час першої російської революції, 8 – у 1910 – 1914 рр., 2 – у 1917 – 1918 роках¹³⁴.

Утворення єдиного вищого керівного партійного центру більшовицьких організацій України мало надзвичайно важливе значення, оскільки ЦК мав здійснювати загальне керівництво КП(б)У і підтримувати постійний зв'язок з ЦК РКП(б), який в умовах Брестського миру не мав можливості надавати пряму і відкриту допомогу більшовикам України. На ЦК КП(б)У покладалося також вироблення і проведення у руслі загальнопартійної лінії тактики революційної боротьби за відновлення і зміцнення влади Рад на Україні.

При закритті з'їзду можливість для заключної промови (як і вступної) було надано Георгію Пятакову, чим було неначебно підкреслено особливий внесок цього діяча як у проведення форуму, так і в розв'язання на ньому головного питання – створення КП(б)У. Щоправда, М. Скрипник, що головував на засіданні теж виголосив заключні слова після Г. Пятакова (тексти промов не виявлені).

Робота I з'їзду КП(б)У була закінчена урочистим співом “Інтернаціоналу”.

Наступного дня, тобто 13 липня 1918 року, відбувся перший пленум новообраного ЦК Компартії України, який визначив структуру вищого виборного органу.

Георгію Леонідовичу Пятакову було довірено найвищий і найвідповідальніший у партії пост Секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Його безперечне лідерство в партії, щонайвищий авторитет були підкріплені обранням до Закордонного бюро для допомоги підпільним організаціям та здійснення зв'язку з ЦК РКП(б) (до складу бюро увійшли також Е. Квірінг, С. Косіор, В. Затонський, І. Шварц) та редколегії центрального друкованого органу – щотижневика “Коммунист” (разом з А. Бубновим та В. Затонським)¹³⁵.

Отже, Г. Пятаков став першим в історії секретарем ЦК КП(б)У, особистістю, під чий керівництвом новостворена

організація робила перші, як всім відомо, найважчі кроки. Але від цих кроків залежало так багато, залежала доля революційної справи, доля народу, нації...

Головним підсумком роботи I з'їзду більшовиків України стало створення Комуністичної партії республіки як складової частини РКП(б). Отже, було досягнуто вирішального успіху в консолідації сил комуністів України. Ті ж незгоди, які все ще залишалися, долалися в наступній практичній роботі, зумовлюючи подальші консолідаційні тенденції.

5. На вістрі повстанської стихії

Оцінка Г. Пятаковим результатів роботи I з'їзду КП(б)У була суб'єктивною. Через місяць після проведеного форуму секретар ЦК писав, що було встановлено "політичну лінію збройного повстання на Україні", з'їзд "висловився за пролетарське об'єднання Радянської Росії з Радянською Україною і за об'єднання Радянської України з усіма існуючими та майбутніми Радянськими Республіками"¹³⁶.

Тобто в ухвалених рішеннях він вбачав передусім те, що йому хотілось бачити. А відтак і формулював завдання очолюваного Центрального Комітету Компартії України. Звісно, Г. Пятаков справляв значний, нерідко – вирішальний вплив на життя новоствореної республіканської партійної організації, на процеси розгортання повстанської боротьби у тилу австро-німецьких окупантів. Він увійшов до складу Закордонного бюро ЦК КП(б)У, що керувало партійним підпіллям на Україні, до Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету (ВЦВК), брав участь у створенні нелегальних ревкомів, повстансько-партизанських загонів, організації фінансової та військово-технічної допомоги їм, формуванні в "нейтральній зоні" українських військових частин тощо.

З'їзд надав істотного імпульсу відродженню більшовицьких організацій. Якщо на липень 1918 року в 153 підпільних осередках перебувало понад 5 тисяч членів партії, то до жовтня їх кількість зросла більш ніж удвоє – до 11 тисяч чоловік. Вони об'єднувалися у 3 обласних, 8 губернських, 12 окружних (районних), 13 міських, 23 районних (у 7 містах), 10 підрайонних, 74 повітових організаціях. Це була вже широко розгалужена мережа осередків.

Значний ефект принесли створені за рішенням I з'їзду КП(б)У обласні комітети партії, які координували, спрямовували діяльність місцевих організацій, обирали найоптимальніші шляхи

для реалізації завдань ЦК. Створений партійний апарат на місцях набував цінного досвіду, загартовувався у політичній боротьбі.

Значного розмаху набрала агітаційно-пропагандистська робота у військах окупантів. Тут удалося поєднати зусилля більшовиків з діяльністю груп іноземних комуністів-інтернаціоналістів, зокрема, у виготовленні й поширенні літератури. Щоправда, ця робота була успішнішою у суміжних із нейтральною зоною регіонах і значно слабшою далі, у глибині української території¹³⁷.

На істотну висоту вдалося підняти рівень роботи серед пролетарських мас, особливо у середовищі залізничників, які об'єктивно висунулися на вістря боротьби проти пограбування багатств України. Вдалося провести спеціальну нараду залізничників під егідою ЦК КП(б)У. Було створено Організаційне бюро залізничників-комуністів при ЦК партії, Закордонне бюро залізничників, розгалужену мережу революційних комітетів практично на всіх залізницях. Серед робітників було поширено дві спеціальні листівки із закликами до загального страйку і повстання. Це принесло відчутний ефект. У загальному страйку залізничників улітку 1918 року взяло участь близько 85% трударів (200 тисяч із 240)

Серйозної сили набрали ревкоми та повстансько-партизанські загони. Влітку і восени 1918 року в Україні існувало понад 190 революційних комітетів і близько 180 партизанських і повстанських загонів та з'єднань¹³⁸.

Ситуацію в Україні ЦК КП(б)У, передусім її секретар, оцінювали як сприятливу для революційного руху. Невщухаючі селянські виступи, повстання, які то тут, то там спалахували знову й знову, особливо на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, породили явище, яке сучасні об'єктивні дослідники справедливо визначають як "селянська війна в Україні"¹³⁹. Звісно, для багатьох революціонерів у 1918 році суспільні тенденції виглядали як невідворотно вибухові, що швидко наближали народ до критичної межі. Можна легко уявити, що для такої емоційної натури, як Г. Пятаков, і значно менший розмах стихійної боротьби проти гетьманщини і окупантів здатен був породити ілюзію нової масованої атаки на устої старого світу.

На підсумкову оцінку ситуації впливали і повідомлення з місць про широкомасштабні антиурядові настрої, готовність первинних організацій більшовиків (зокрема, Конотопської, Гомельської, Прилукської, Подільської, Волинської) очолити

загальне повстання, неможливість і шкідливість стримування стихійного пориву, загрозу виходу масового руху з-під контролю¹⁴⁰.

Існували й деякі інші чинники переоцінки партизанських форм і методів боротьби в цілому. Організуючи збройні загони у нейтральній зоні, готуючи їх до визволення України, комуністи за умовами Брестського миру не могли формувати регулярні військові частини. Вони спиралися на партизанів, що змушені були з боями відступити з України під натиском окупантів. Яскравою ілюстрацією захоплення “лівих комуністів” партизанщиною, як принципом організації війська, є мемуари В. Затонського. “Пригадую, – пише він, – колись Бубнов з Пятаковим написали інструкцію в справі організації партизанських загонів (судячи з усього, йдеться про літо 1918 року – В. С.) і зайшли до Троцького (нарком військових і морських справ РСФРР) погодити з ним якісь військові справи. Троцького не застали вдома й залишили йому зазначену інструкцію з написом: – Будівничому армії регулярної від організаторів армії партизанської. Побачимо, чия буде зверху! – і розписалися – “Бубнов, Пятаков”¹⁴¹.

Об’єктивним фактом був і невпинний розклад армій австро-німецьких окупантів і гетьманату.

Природно, режим не збирався здавати позиції без бою, мобілізував наявні сили на протидію революційному рухові. Так, у другій половині липня – на початку серпня було сконцентровано достатньо міцний ударний кулак проти повстанців Ніжинщини, якими керував штаб на чолі з професійним військовим – колишнім підполковником російської царської армії, членом Комуністичної партії з лютого 1917 року Миколою Кропив’янським. Бездіяльність, очікувальна тактика щоденно загрожували фізичною ліквідацією підготовлених до боротьби численних селянських загонів.

У такій непростій ситуації не у всіх керівників революційної боротьби виявилось достатньо витримки і холодної виваженості, здатності спрогнозувати найімовірніші наслідки передчасних дій. Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет, очолюваний “лівим комуністом” А. Бубновим, 5 серпня 1918 року видав наказ № 1 з вимогою негайно поширити бойові дії проти австро-німецьких окупантів і гетьманців, які стихійно спалахнули на Чернігівщині і Полтавщині, на всю Україну, провести поголовну мобілізацію робітників і селян, очистити республіку від ворогів. До наказу ВЦВРК було

додано і наказ “Всім ревкомам” за підписом Г. Пятакова. У такому ж дусі була підготовлена і відозва “На штурм!”, пристрасна за характером, але нереальна на той час за сформульованими цілями.

Існує думка, що наказ №1 був виданий з ініціативи Г. Пятакова, а вже потім схвалений нарадою членів ЦК, а не більшістю ЦК КП(б)У. Окрім відзначеного вище, причини такого об’єктивно необачного і навіть шкідливого, як ввійшли в історію, кроку слід шукати і у “лівокомуністичних” переконаннях секретаря ЦК КП(б)У, його прагнення за будь-яку ціну підняти на Україні повстання проти окупантів, добитися спалаху нових вогнищ світової революції. Слід враховувати і підтримку таких поглядів “лівими” у ЦК Компартії України, які сподівалися на ефект своєрідної ланцюгової реакції – заклик до загального повстання відіграє величезну мобілізуючу роль, кроки щодо його здійснення будуть отримувати дедалі наростаючу підтримку, деморалізуючи ворога, розбиваючи і відволюючи його сили, забезпечуючи тим самим переваги революційному табору. У активізацію воєнно-бойової діяльності будуть втягнуті навіть ті елементи, які до того вагалися.

Проте, ініціатори виступу досить швидко переконалися у передчасності виявленої ініціативи і вже через 2 дні спробували якось скоригувати хід подій, наказом № 2 “Всім військово-революційним комітетам і радянським штабам” (підписали наказ Г. Пятаков і Ю. Коцюбинський).

Згадані документи, а також здійснені на їх основі дії, що, як відомо, не призвели до успіху повсталих, були предметом серйозних дискусій у керівництві КП(б)У, зумовили загострення відносин між прибічниками лівих поглядів (серед них і “ліві комуністи” – Г. Пятаков, А. Бубнов), і тих, хто в тактиці боротьби дотримувались зваженішої, поміркованішої лінії (Е. Квірінг, Я. Яковлев, Ш. Грузман, І. Шварц та інші).

Відповідальність за провал повстання, яке не стало ні загальним, ні переможним, лягла на керівництво Комуністичної партії України. На пленумі ЦК КП(б)У 8–9 вересня 1918 року в Орлі дії Г. Пятакова та його прибічників були розцінені як необґрунтовані, певною мірою авантюристичні. “В наших лавах паніка і розгубленість, – говорив сам секретар ЦК, – оскільки в результаті наказу № 1 і відозви “На штурм” вийшов не блискучий жовтневий переворот, а щось інше..., вийшло, звичайно, не внаслідок наших наказів, і закликів, а внаслідок обставин, що склалися об’єктивно...”¹⁴².

Прагнучи хоч у чомусь виправдати дії і в цілому відстояти свої позиції, Г. Пятаков все ж змушений був визнати, що перспективи боротьби з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції йому уявлялись невірні, розрахунки не виправдались. Однак, навіть тоді він виявляв революційне нетерпіння, гарячність і членам ЦК довелось буквально стримувати його від закликів знову їхати в Україну, організовувати нові загони, продовжувати збройні виступи¹⁴³.

На жаль, втрачено закінчення заключного слова по доповіді “Бойові дії повстанців на Україні”, з якою на пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У. Можливо саме там він навів мотиви складення повноважень секретаря Центрального Комітету партії, визнані учасниками пленуму поважними. Щоправда, це питання виносилось Г. П’ятаковим самим ще на початку роботи пленуму, що може свідчити про прийняття ним принципового рішення до початку критики його позиції, яка розгорнулася уже на зібранні. Можливо, певну роль відіграло і те, що як “лівий комуніст” Г. Пятаков не міг розраховувати на повне розуміння і підтримку з боку ЦК РКП(б), який з осторогою ставився до спроб розв’язати збройні дії на кордонах з РСФРР. Від цього могла виходити загроза зриву Брестського миру. Для виконання обов’язків секретаря була запрошена С. Гопнер, прибічниця Е. Квірінга, хоч вона не була членом ЦК (за даними Істпарту ЦК КП(б)У фактично керівну роботу у вересні – жовтні – до II зїзду КП(б)У – вів сам Е. Квірінг).

Те, що відбувалося у керівництві Комуністичної партії (більшовиків) України на початках її непростого шляху, було виявом хвороби, яку В. Ленін дуже точно назвав “дитячою хворобою “лівизни” в комунізмі”, а відтак втіленням загальних тенденцій міжнародного, світового визвольного, революційного, робітничого, комуністичного руху. Мало яку з тогочасних компартій, що тільки народжувались, ця хвороба обійшла стороною, не залишила своїх болісних слідів.

Однак, гадається, слід зважити й на те, що серед інших чинників достатньо жорстко діяла історична закономірність, яка детермінувала і піднесення комуністичного руху на новий якісний щабель, і багато де в чому визначала його характер, важливіші особливості.

Додатковим аргументом на користь стратегічної вірності рішень I зїзду про організаційне оформлення КП(б)У стали й процеси в найчисельніших та найавторитетніших українських партіях – Українській партії соціалістів-революціонерів і Ук-

раїнській соціал-демократичній робітничій партії. З першої у 1918 році виділилася впливова течія боротьбистів (їх керівним органом була газета “Боротьба”), яка зміцнилася у класових битвах і наступного року прибрала назву Української Комуністичної партії (боротьбистів). З другої вийшла фракція “незалежних”, що разом з частиною “боротьбистів” на початку 1920 року утворили Українську Комуністичну партію. Обидві новостворені організації задекларували свою відданість комуністичним ідеалам, стали урядовими партіями Радянської України, у спільці з КП(б)У боролися за торжество нового, соціалістичного ладу.

РНК РСФРР вирішив у обставинах, що склалися, використати досвід Г. Пятакова у фінансовій сфері. 12 жовтня 1918 року його було призначено головним комісаром (тобто керуючим Народного банку) 15 жовтня відповідне посвідчення підписав Голова Раднаркому В. Ленін¹⁴⁴.

Можливо, тим самим вождь РКП(б) прагнув і дещо розрядити гостроту ситуації в керівному штабі КП(б)У. Якщо так, то до певної міри це йому вдалося. В усякому разі один із найвойовничіших суб'єктів внутріпартійної боротьби хоча б на певний час був “виключений з гри”. Дійшло до того, що на III з'їзді у звіті ЦК “заднім числом” висловлювався докір Г. Пятакову в тому, що він з певного часу як член ЦК практично перестав працювати. Останній же розцінив сказане як спробу тяжкої образи на свою адресу і дав фактичну довідку: “...Коли я працював як головний комісар банків, для будь-якої іншої роботи часу не знаходилося, оскільки це відбирає 24 години на добу і саме собою зрозуміло, що переведений на цю роботу за постановою ЦК (РКП(б) – В. С.) ні про яку іншу роботу не могло бути мови”¹⁴⁵.

Який час так працював Г. Пятаков – невідомо. Вочевидь – не дуже довго. Адже попри будь-які об'єктивні обставини він не здатен був перебувати десь поза епіцентром перипетій у КП(б)У. І зовсім не випадково саме йому було доручено відкривати Другий з'їзд комуністів України, який відбувався у Москві 17 – 22 жовтня 1918 року. Його ж обрали і до президії форуму як співголова.

Він зробив основну доповідь – про діяльність ЦК, виступив із співповіддю про поточний момент, брав участь у обговоренні багатьох інших пунктів порядку денного. Тобто Г. Пятаков дійово впливав на процес вироблення тогочасного політичного курсу, пошук шляхів його здійснення.

З'їзд іще раз засвідчив, що змусити Георгія Леонідовича відступитися від переконань, здати позиції – зовсім не у його вдачі. Уже у вступному слові він пристрасно доводив, що “світова революція йде, світова революція відчувається всіма нами” і від імені Центрального Комітету запропонував проект відозви до робітників усіх країн. У одностайно схваленому документі висловлювалась непохитна віра в скору перемогу трудящих України й Росії над своїми ворогами, недалеке об'єднання двох радянських республік, готовність допомогти всіма силами справі торжества світової революції¹⁴⁶.

Навколо Г. Пятакова згуртувалась група “лівих”, які вже на третій день роботи з'їзду в особі свого лідера заявили рішучий протест з приводу дій правих, зокрема виступу Е. Квірінга.

Останній, після привітання Петриківським делегатів форуму від імені Першої дивізії повстанських військ Радянської України став дорікати повстанцям за авантюризм їх намірів здійснити захоплення ряду населених пунктів, а ЦВРК – за відсутність принципової витриманої лінії. Виник гострий конфлікт, який відібрав чимало часу (ціле пленарне засідання) і який не вдалось погасити, незважаючи на всі зусилля навіть присутньому на з'їзді члену ЦК РКП(б) Л. Каменеву¹⁴⁷.

Природно, що в основній на з'їзді доповіді про діяльність ЦК КП(б)У, а також у досить розлогіх за обсягом заключній промові з цього питання Г. Пятаков зробив усе, щоб переконати делегатів форуму у принциповій вірності здійснюваного курсу, в тому числі і щодо серпневих повстань. Оцінюючи накази №1 і №2, він наголосив, що “вони, безперечно, відіграли позитивну роль в рості нашої революції, революціонізуванні німецької армії і в її розкладі”¹⁴⁸. Г. Пятаков також підкреслив ту обставину, що формування регулярних повстанських частин відбулося після згаданих наказів, після подій, які вони зумовили.

В такому ж дусі, а можливо й ще наступальніше побудував звіт про діяльність Центрального військово-революційного комітету його голова А. Бубнов¹⁴⁹.

Однак з боку правих (співдоповідачем від “меншості” ЦК виступив лідер правих Е. Квірінг) було здійснено достатньо ефективну критичну атаку, і Г. Пятаков змушений був визнати, що мали місце “невірні кроки ЦК”, що “ми, безсумнівно, переоцінювали свої сили і переоцінювали швидкість розвитку”¹⁵⁰.

Основний висновок, який виніс тепер уже колишній секретар ЦК КП(б)У з критичного аналізу дій Центрального Комітету і його особистих кроків, полягав у тому, що “партизанська війна і збройне повстання на Україні були організовані погано. Це правда. Однак з цього зовсім не виходить, що повстання і партизанську війну не слід організовувати, а виходить лише те, що треба, відкинувши всі суперечності, організувати цей рух добре”¹⁵¹.

Г. Пятакова помітно не збентежило те, що II з’їзд КП(б)У ухвалив резолюцію, у якій визнав “політичну лінію ЦК невірною, організаційну діяльність незадовільною”¹⁵². Начебто нічого не сталося, він з таким же азартом відстоював свої “ліві” погляди і під час обговорення питання про поточний момент, де основним доповідачем від ЦК РКП(б) був Л. Каменев¹⁵³.

Г. Пятаков послідовно спростовував гасло, яке запропонували представники ЦК РКП(б) Л. Каменев, К. Радек, Х. Раковський – “Шлях на Київ лежить через Ростов”, згідно якого й ті революційні сили, що були вже підготовлені у нейтральній зоні, слід було кинути на красновський фронт. Він знову наполягав на тому, що в інтересах і революції в Україні і світової революції – всіма силами сприяти розвитку повстанської боротьби, особливо селянства проти австро-німецьких окупантів і гетьманського режиму.

В цьому дусі він запропонував відповідний проект резолюції, який було відхилено і ухвалено документ, поданий Я. Яковлевим¹⁵⁴.

Отже “ліві” зазнали повної поразки на II з’їзді КП(б)У. Вони навіть відмовились брати участь у виборах керівних органів партії. Однак, на пропозицію Е. Квірінга Л. Пятакова у числі чотирьох осіб було обрано від “лівих” членом ЦК КП(б)У (всього 15 чоловік)¹⁵⁵.

Незважаючи на запевнення у тому, що “ліві” будуть відповідально працювати у ЦК, поспішати вони явно не збирались. Є, зокрема, лише поодинокі згадки участі Г. Пятакова у засіданнях ЦК КП(б)У¹⁵⁶. Окрім іншого, можливо, це було пов’язано і з продовженням виконання ним відповідальних, трудомістких функцій комісара народного банку¹⁵⁷. Тимчасом стрімкі події в Україні розгортались таким чином, що енергія, знання, досвід Г. Пятакова знадобились не у менш важливих справах і зовсім не на другорядних ролях.

VI. ГОЛОВА ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

---

1. Зумовленість відновлення радянського урядового центру

Здійснений 29 квітня 1918 року державний переворот, встановлення врядування Г. Скоропадського виявилися спробою консервативних сил перервати революційний поступ України, протиставити республікансько-демократичним тенденціям державотворення авторитарно-монархічну альтернативу. Режисерами і виконавцями головних ролей при цьому були австро-німецькі окупанти, які в зміні режиму вбачали, передусім, запоруку реалізації економічних умов Брестського миру. З цим непростим завданням ніяк не могла упоратись Центральна Рада, а відтак волею справжніх господарів становища – окупантів – змушена була зійти з політичної арени.

В соціально-економічній сфері здійснювався відкат до позицій, характерних для долютневих часів з відвертою ставкою на цензові елементи (поміщики, крупні підприємці, фінансисти) як основну державницьку базу. Буквально з перших днів існування стала виявлятися глибоко антидемократична суть гетьманату.

Відміна Конституції УНР, заборона скликання Українських Установчих зборів, з'їздів усіх соціалістичних партій, селянського, робітничого, вояцького форумів, масові репресії проти народних мас і патріотичної інтелігенції налаштовували абсолютну більшість українського суспільства на вороже ставлення до влади. Остання у невщухаючій боротьбі з масами трималася лише на силі окупаційних австро-німецьких багнетів. Однак натиск антигетьманських сил неухильно наростав, а ситуація в Австро-Угорщині й Німеччині дедалі загострювалася, позбавляючи гетьманат будь-якої перспективи.

Політично активні сили українства згуртувалися в опозиційному Національно-державному союзі. Це було об'єднання передусім партій, які до державного перевороту входили до складу Центральної Ради, сповідували республікансько-демокра-

тичні орієнтації. З розвитком подій загальна тенденція політичного полівіння відбилася і на Національно-державному союзі, з якого було “витіснено” праві, угодовські елементи, організацію найменували Українським національним союзом, а на чолі її замість поміркованого соціаліста-федераліста А. Ніковського 18 вересня 1918 року став колишній Голова Генерального Секретаріату, український соціал-демократ В. Винниченко. Аналізуючи ситуацію, досвідчений політик прийшов до незаперечного висновку – криза в Україні дедалі загострюється, обіцяючи скорий, невідворотний вибух. А відтак завдання політиків – надати стихійному рухові цілеспрямованості і організованості.

Починається підготовка до збройного повстання проти гетьманського режиму, який з листопадовою революцією в Німеччині і масовим небажанням солдатів окупаційної армії надалі гинути в Україні за “хлібний мир” позбавляється збройної підтримки. П. Скоропадський у відчай кидається по допомогу до Отамана Всевеликого Війська Донського, генерала П. Краснова і домовляється з “єдинонеділимцем” про відновлення федерації з нерадянською Росією. Звісно, в реалізації планів останньої не могло бути й мови не те що про незалежну, а й, навіть, автономну Україну, про будь-яку форму її державності. Отже національні інтереси вкотре приносяться в жертву через жадобу влади та страх втратити її.

Виникає дуже сприятлива ситуація для початку антигетьманського повстання, а для його керівництва 13 листопада 1918 року створюється Директорія (В. Винниченко – голова, С. Петлюра, П. Андріївський, А. Макаренко, Ф. Швець).

15 листопада Директорія закликає народ до повстання проти ненависного режиму за відновлення Української Народної Республіки і розпочинає похід з Білої Церкви на Київ. Малочисельні на початках сили повстанців швидко примножуються, перетворюються на багатотисячне республіканське військо на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою. І лише представники австро-німецьких солдатських організацій завадили повстанцям буквально за кілька днів заволодіти Києвом – бажаючи уникнути практично невідворотних військових сутичок, кровопролиття, вони домовились з Директорією припинити наступ, відвести свої війська на безпечну відстань і дати евакуюватись окупантам з України. Хоча агонія гетьманщини тим пролонгувалася, її невідворотний ганебний кінець був абсолютно передрішений.

За цих обставин керівники більшовиків України, зайняті внутрішніми суперечками, зазнаючи впливів обережних московських керівників, які на перше місце беззастережно ставили російські інтереси (“Шлях на Київ лежить через Ростов!”), явно програвали у темпі прийняття назрілих організаційних рішень. Розпустивши Народний Секретаріат, вони не мали керівного радянського центру для оперативного втручання у перебіг подій в Україні. На них психологічно тиснули й поразки літніх антигетьманських виступів і політичне засудження лінії поведінки їх ініціаторів. Та й ЦК КП(б)У, обраний II з’їздом у останній декаді жовтня, складався з переважно правих елементів, зумовлював інерцію обережності, вичікування. Втім, абсолютно бездіяльними у буквально буревійні дні залишатися було просто неможливо. І значна група лідерів КП(б)У перемістилася в листопаді поближче до українського кордону – у район Курська.

Тут 17 листопада 1918 року почав формуватися і ударний кулак для цілком “прозорої” перспективи військових дій – група військ Курського напрямку. До її складу окрім українських частин, що створювалися із повстанців у “нейтральній зоні” (на півночі Чернігівщини), було вирішено включити і регулярні частини Червоної Армії РСФРР. Командуючим угрупованням було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головному І. Вацетису, який відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли у зону Донського фронту. При цьому враховувалось і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії і Естонії.

За таких обставин справі міг зарадити лише власний владний центр. Більшовики України розуміли це дедалі більше не те що з кожним днем, а буквально з кожною годиною. За їх наполяганням у Москві було ухвалено створити Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Досить промовисті деталі щодо мотивації цього рішення розкрив В. Затонський. Член ЦК КП(б)У пригадував: “І ми, і петлюрівці одночасно намагалися захопити у свої руки ініціативу, оскільки було ясно, що на бій з гетьманщиною підуть за тим, хто перший виступить. І, тут треба визнати, нас петлюрівщина випередила.

Був один момент, при першій звістці про німецьку революцію, коли можна було, об’єднавшись у Києві, легенько взяти гетьмана за барки і повести селянські маси за собою.

Тов. Мануїльський, що залишився тоді в Києві заступником Раковського для ведення мирних переговорів з гетьманом (російська мирна делегація), шифрованою по прямому проводу повідомив ЦК РКП про таку можливість і вимагав, щоб Пятаков і я негайно приїхали до Києва для керівництва активним виступом (товариші Бубнов і Косіор уже були в Києві в підпіллі), але, поки розшифровували його телеграму, вже стало відомо, що Директорія виступила, захопила Білу Церкву (повітове місто Київської губернії) і оголосила похід на Київ. Стало ясно, що ініціативу упущено і що битися нам доведеться вже не з гетьманцями, а з петлюрівцями. Сумніву в тому, що гетьман не витримає, не було. Я потрапив у Москву випадково з Орла, де перебував тоді ЦК КПУ, і тому не знаю, як обговорювалося тоді в ЦК РКП українське питання; тільки пам'ятаю, мені сказав Свердлов, що мене розшукує Сталін, від якого я дізнався як про телеграму Мануїльського, так і про намір створити Тимчасовий Уряд Радянської України¹. Хоча нічого несподіваного у такому намірі не було (більшовики постійно готувалися до повернення в Україну), виникли нові незгоди між “лівими” і правими.

Останніх, як і до цього, все ще підтримував ЦК РКП(б), а відтак з реалізацією рішення про утворення українського уряду не поспішали. І все ж ситуація детермінувала зрушення у напрямку пропозицій “лівих”. Мабуть, В. Затонський має рацію, коли пише: “ЦК РКП, боячись лівого комунізму російського і простого авантюриництва з боку лівих українських комуністів, коли обстановка була не досить визначена, коли треба було вичікувати й бути надто обережними, – спирався на правих. А коли слід було швидко й енергійно вдарити, використавши при цьому спалахнуле селянське повстання, ЦК викидало лівих”².

Набуло практичних форм і завдання відтворення українського радянського урядового центру. Таким став Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Оповідючи про розмову з В. Леніним щодо відтворення українського радянського урядового центру³ (очевидно, 17 листопада 1918 року), В. Затонський писав: “Стало питання, кому бути за голову. Я висунув кандидатуру Пятакова. До цієї кандидатури Ілліч поставився не дуже то прихильно. Іншого він нікого не називав, але потім каже: – Та нічого, тепер ліві комуністи не являють собою небезпеки (мова, звичайно, йшла за російських лівих комуністів). Німецька революція все покрила, тепер кожен дурень розуміє,

що ми мали рацію підписувати Брестський мир. Мабуть, кандидатура Пятакова попередньо обговорювалась на ЦК, бо Ілліч тут таки на цьому погодився остаточно”⁴.

2. За відновлення влади Рад

Перша документальна згадка про Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України датована 20 листопада 1918 року. Реввійськрада групи військ Курського напрямку назвала свої сили військами цього уряду.

Цікаві деталі щодо формування уряду, визначення його голови розповідає все той же В. Затонський. Описуючи нараду ЦК КП(б)У в Курську, у вагоні Й. Сталіна (нарком у справах національностей Росії, член РВС Республіки, він був на II з’їзді КП(б)У введений до складу ЦК КП(б)У), український діяч повідомляє: “До справи підійшов він (Й. Сталін – В. С.) без жодної передмови: – ЦК РКП ухвалив утворити Радянський Уряд з... (тут була пауза) з Пятаковим на чолі.

Ця звістка була в такій мірі несподіванкою для правих наших товаришів, що вони просто остовпіли. Справді, ще й місяця, здається, не минуло, відколи їм пощастило... розбити “ліваків”, як вони нас прозивали, тільки – тільки вони, здавалося, покінчили з усякими “авантюрами”, і ось на тобі: “ЦК РКП ухвалив”... А коли ЦК РКП ухвалив: – заперечувати годі...

Ще з ЦК КПУ можна було в справі партійної дисципліни сперечатися, а з ЦК РКП жартувати не доводилося – щодо цього, то правила в нас завжди були суворі.

Було кілька секунд мовчанки, нарешті, тов. Артема, як людину найекспансивнішу, прорвало. Що він думав, хто його знає, але раптом вихопився:

– Та, звичайно, що Пятакова, він і чужі мови знає... – Це було так кумедно, що я не втримався й пожартував:

– І на роялі непогано грає...

Пятаков штурхнув мене в бік, а сам закашлявся, т. Сталін, наче нічого не сталося, спокійно провадив далі...”⁵.

Хоча уряд був створений, офіційне оголошення про це вирішили відстрочити, як, власне, і перетворення групи військ Курського напрямку на Український фронт. Останнє, зокрема пояснювалось тим, що нарком закордонних справ Росії Г. Чичерін розпочав переговори з представниками Директорії⁶.

Таке становище, за твердженням В. Затонського, тривало близько двох тижнів⁷. Очевидно автор дещо перебільшив. Якби це справді було так, то довелось би визнати, що Тимчасовий

робітничо-селянський уряд України утворили практично одночасно з Директорією. А він сам визнає, що в темпі більшовики поступилися національно-демократичним силам, які зорганізувалися і почали антигетьманське повстання першими. Просто час для більшовиків України тягнувся занадто довго, і це позначилось на їх психологічному стані. “Життя в ті дні вирувало, – зазначав В. Затонський, – кожного дня відбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця, ми, природно, нервували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з’ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим.

...Перебуваючи на кордоні, поряд із Україною, що піднялася в революційному пориві, ми всі, незалежно від настроїв попередніх місяців, відчували необхідність швидкого й активного втручання. Це був якраз той нетривалий період, коли незгоди між правими й лівими згладилися (незабаром вони спалахнули ще раз, щоб після третьої партконференції – вочевидь, автор має на увазі III з’їзд КП(б)У – В. С. – остаточно припинитися). В описуваний момент (у 20-х числах листопада 1918 року) ЦК КП(б)У і члени Тимчасового Радянського Уряду України діяли цілком однотайно, добиваючись від ЦК РКП дозволу розпочати активні дії і доходячи в своєму нетерпінні до погроз самостійного виступу.

Передавали потім, що тов. Ленін сердився, одержуючи наші запальні, нетерплячі телеграми. Одного разу Сталін у розмові, пам’ятаю, сказав: “Та припиніть ви там: *старий* сердиться...”⁸.

Між тим, Г. Пятаков, В. Затонський, інші “ліві” найбільше нарікали на позицію ЦК РКП(б) і РНК, засипали Москву телеграмами і телефонограмами, вважаючи, що центр гальмує діяльність більшовиків України, чим дуже шкодить справі. У одній з них на ім’я Й. Сталіна говорилося: “Вважаємо своїм обов’язком попередньо зауважити, що всі діючі на Українському революційному фронті центральні організації нарізно і разом намагаються виплутатися із створеного Центром хаосу і створити хоч яку-небудь можливість для позитивної роботи. Але, незважаючи на всі добрі бажання, дякуючи, з одного боку, невизначеності, з другого боку, суперечливості наказів із Центру, жодна з цих організацій неспроможна функціонувати нормально, в результаті чого, замість передбачуваної нами централізації – робота під загальним керівництвом ЦК РКП, виходить суцільна плутанина.

Ми могли б, звичайно, покласти край цій плутанині, внести ясність і організованість у всю роботу, якби з усіх боків не натикалися на розпорядження Центру, виконувати які зобов'язані організації і установи, які їх одержують. Через це, ми вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома про те фактичне становище, в якому ми зараз перебуваємо, і запропонувати Вашій увазі ряд практичних заходів, які мають бути, на нашу думку, терміново вжиті Центром для того, щоб дати можливість налагодити роботу, яка вже достатньою мірою дезорганізована"⁹.

Керівники КП(б)У намагались переконати московське керівництво, що Україна – не лише плацдарм для воєнних операцій проти Дону, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому заважають зволікання з легалізацією діяльності українського уряду. “Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, – говорилося у документі далі. – Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради.

Проте необхідність легалізації Тимчасового Уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий Уряд чи Крайовий Ревком – байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, – потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий Уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність цього органу Робітничо-Селянської влади означає насправді відсутність якогось б то не було органу центру”¹⁰.

Для прикладу, що ілюстрував плутанину, яка була результатом відсутності владного органу, наводилася постановка справи з військовою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її проводили, в інших місцях цьому протидіяв військовий комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводили мобілізацію на свій страх і ризик. Нелегалізований уряд був неспроможний ні видавати обов'язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріатові.

У такому ж становищі перебувала й робота щодо організації влади на місцях, щодо обліку й зосередження розподілу продовольства, щодо відбудови шляхів сполучення тощо. Але найтяжче невизначеність лінії поведінки позначалася у військовій сфері, загрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади Рад в Україні.

А відтак керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б) і РНК: "По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду. По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому – Військовій Раді Українського фронту¹¹), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині; по-четверте, підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку¹². По-п'яте, висувалася пропозиція до Головнокомандуючого Червоної Армії РСФРР Вацетіса "не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому Округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших мірку-

вань Семашка (А. Семашко – військовий комісар Орловського військового корпусу – В. С.), а залежно від потреб армії; по-восьме, потрібно підпорядкувати Глаголева (В. Глаголев – командуючий резервної армії – В. С.) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на цьому фронті”¹³.

Подібного змісту і характеру документи по кілька на добу надсилались до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, як правило, призначались В. Леніну. Й. Сталіну висловлювались неодноразові прохання приїхати до Курська і на місці переконатись у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину й бездіяльність. Відмова Й. Сталіна приїхати з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці, як і вся поведінка центра взагалі роздратовано кваліфікувалася як “знуцання” і висловлювались погрози вдатись до “авантюри”, тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень¹⁴, які в той час означали одне – негайне збройне повстання в Україні.

Очевидно далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 року в Курську, були присутні члени уряду В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Е. Квірінг, Г. Пятаков, Ф. Сергєєв (Артем). Всі вони, за винятком Г. Пятакова, входили до складу першого уряду Радянської України – Народного Секретаріату, а В. Затонський, Е. Квірінг і Ф. Сергєєв (Артем) були також і членами ЦВК Рад України, обраного II Всеукраїнським з’їздом Рад у березні 1918 року. Головою уряду став Г. Пятаков. На цьому засіданні було обговорено 15 питань. Передусім було вирішено “питання про оголошення Тимчасового робітничо-селянського уряду України”¹⁵. Головне місце у його діяльності відразу зайняли проблеми державного будівництва, оскільки для організації революційної боротьби і здійснення корінних соціальних перетворень у республіці необхідно було насамперед створити радянський державний апарат як в центрі, так і на місцях. Формування системи центральних галузевих органів управління розпочалося з організації відділу внутрішніх справ, на який покладалися обов’язки по створенню

органів Радянської влади на місцях та охороні порядку. Завідувачем відділом призначили В. Аверіна, його заступником – М. Арсенічева, членом колегії – С. Власенка. Крім того, було визнано за необхідне сформувати відділи військових справ, народного господарства і фінансів, закордонних справ. Завідувачими цими відділами затвердили відповідно Ф. Сергеева (Артема), Е. Квірінга, Г. Пятакова. Комісаром залізниць України став О. Жарко. На цьому ж засіданні уряд постановив створити Військову раду Української Червоної Армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергеева (Артема), В. Затонського¹⁶.

Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – м. Суджі, опублікував “Маніфест до українського народу”, в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликом боротися за відновлення Радянської влади на всій території республіки. Всі заводи, фабрики, банки, рудники, шахти мали стати загальнонародною власністю, всі поміщицькі землі, живий і мертвий реманент підлягали негайній передачі селянству без будь-якого викупу¹⁷. Маніфест мав велике значення для відновлення і зміцнення Радянської влади в Україні.

Вже найперший протокол засідання уряду, датований 28 листопада 1918 року, підписаний Г. Пятаковим як головою уряду.

Г. Пятаков очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 49 днів – до 16 січня 1919 року. А які то були дні! Із швидкістю пожежі поширювалась боротьба за відновлення радянської влади в Україні, проти німців, гетьманців, Директорії. Разом з питаннями організації військових сил, їх бойових дій вирішувались проблеми державного будівництва, створення центральних органів управління, налагодження зв'язку з революційними комітетами і повстанськими силами в республіці, здійснення невідкладних соціально-економічних заходів у житті республіки.

Будівництво радянського апарату в Україні відбувалося в обстановці запеклої боротьби за владу в умовах економічної розрухи. Особливо гостро відчувалася нестача досвідчених кадрів. Питанням добору та розстановки кадрів керівних партійних і радянських працівників для України велику увагу приділяв В. Ленін¹⁸. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, його голова постійно одержували підтримку і допо-

могу з боку ЦК РКП(б) і Раднаркому Російської Федерації. За рішенням ЦК РКП(б) була організована відправка в Україну партійних, радянських і військових працівників¹⁹.

За короткий строк у розпорядження ЦК КП(б)У і уряду України було відряджено 33 партійних і військових працівники із 10 армії, які раніше працювали в Україні і 160 комуністів з Москви та інших центрів²⁰.

Взагалі московське керівництво швидко переконалося у вигодах, які несло в собі створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, як і адміністрацій інших національно-державних радянських утворень. 29 листопада 1919 року В. Ленін телеграфував Главкому І. Вацетісу, що створення на звільнених територіях обласних тимчасових урядів “віднімає можливість у шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію, і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ”²¹. Вождь більшовиків дав вказівку командному складу військових частин Червоної Армії про всіляку підтримку тимчасових Радянських урядів.

Процес дальшого формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України продовжувався протягом грудня 1918 – січня 1919 року. В міру визволення території України розширювалася сфера його діяльності, у зв’язку з чим необхідно було створювати нові відділи, визначити їх структуру і функції. Так, 17 грудня було вирішено почати організацію нових відділів: праці та соціального забезпечення. Тимчасово очолити їх доручалося Ф. Сергееву (Артему). У січні 1919 року завідувачем відділом праці призначається Б. Магідов, а відділом соціального забезпечення – Л. Горохов. Тоді ж було прийнято рішення про створення відділів освіти, фінансів, охорони здоров’я, продовольства і землеробства. Завідувачими цих відділів призначили відповідно В. Затонського, Ф. Земіта, П. Тутишкіна, С. Бубнова, Хотімського. Вже із середини грудня 1918 р. функціонувало Бюро друку України, яке очолив В. Люксембург²².

Г. Пятаков координував діяльність структур Тимчасового робітничо-селянського уряду України, підтримував постійні контакти з Москвою. Складною справою були переговори, що їх голова уряду разом з В. Затонським вів з представниками німецької окупаційної армії для їх виведення з території України. Схильний до радикалізму, Г. Пятаков прагнув домогтися від німецької сторони повної здачі зброї як єдиної умови на їх

пропуск через Росію додому²³. У міру визволення території України розширювалась сфера діяльності уряду. 28 грудня 1918 року він переїхав до Белгорода²⁴, в перші дні січня 1919 року – до звільненого на той час Харкова.

Власне, в місті було встановлено радянську владу в ході повстання робітників, очоленого виконавчим бюро ЦК РКП(б) на чолі з Я. Яковлевим, що розпочалося 1 січня 1919 року при підході до Харкова радянських військових частин. Німецькі окупаційні війська опору не чинили, передали радянським представникам частину зброї, підтримували порядок.

Зі вступом 4 січня до Харкова Реввійськрада республіки ухвалила створити на базі українських радянських частин Український фронт. Командуючим став В. Антонов-Овсієнко, а членами РВР Н. Вишневецький, Ю. Коцюбинський і Ю. Щаденко²⁵.

Це прискорило розвиток боротьби за відновлення влади Рад.

6 січня урядом було розглянуто питання “про назву Української Республіки” і вирішено “присвоїти Республіці назву Українська соціалістична радянська республіка”²⁶, а 14 січня видано відповідний урядовий декрет²⁷.

Як голова уряду Г. Пятаков виявляв виключну мобільність, енергійність, наполегливість. Його особистий внесок у питання, що розв’язувались, був дуже вагомий. Він був автором численних документів – маніфесту, декларацій, декретів, розпоряджень, що видавалися в той час урядом України. На жаль, про це дуже мало хто знає. Адже у збірнику документів і матеріалів “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)” (К., 1962), де вміщено значну кількість документів того часу, всі вони подані анонімно. У тих випадках, де була потреба перелічити членів уряду, ім’я Г. Пятакова опущено. Він взагалі не згадується у цьому виданні. Та це й не єдиний випадок. Як рецидив минулих часів і настроїв можна розцінити і те, що у виданому вже в 1987 році енциклопедичному довіднику “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” навіть у спеціальній статті про Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України (с. 546) відсутнє ім’я його голови. Хоча справедливості ради слід відзначити: у цьому довіднику вперше за час після 1930 року подано біографічну довідку про Г. Пятакова.

На посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Пятаков виявив і неабиякі організаторські здібності,

масштабність бачення різноспрямованих процесів, здатність оперативно з'ясувати всю глибину якнайскладніших проблем.

3. Урядова криза. Відставка

Але налагодити чітку роботу уряду, підтримувати ділову, творчу обстановку в ньому Г. Пятаков не зумів. Надміра адміністративного тиску в його роботі, невміння рахуватися з іншою точкою зору поступово призвели до серйозних конфліктів з товаришами. Знову далися незгоди між “лівими”, їхнім лідером Г. Пятаковим і прибічниками правих у керівництві КП(б)У, зокрема – Е. Квірінгом і Ф. Сергеевим (Артемом). Їм, природно, не сподобалось призначення головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України “лівого” Г. Пятакова. Маючи перевагу в ЦК КП(б)У, вони не хотіли випускати з-під свого впливу й уряд.

Особливою “активністю”, що межувала з агресивністю, відзначався Артем. Саме він одержав ключову на той час посаду завідуючого військовим відділом уряду (тобто – військового міністра). Практично відразу виникли незгоди і суперечки між ЦК КП(б)У і урядом та всередині останнього, які зрештою привели до урядової кризи.

Ф. Сергеев по суті не приступив до виконання обов'язків члена уряду, не займався організацією військово-революційних комітетів на місцях, підготовкою українських військ до активних бойових дій. Як показав його звіт на засіданні Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 11 грудня 1918 р., за два тижні військовий відділ навіть не був організований. Ф. Сергеев взагалі вважав, що військовою роботою має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б)У через місцеві партійні комітети.

Вважаючи утворення уряду Радянської України передчасним, Ф. Сергеев та інші праві з ЦК КП(б)У, посилаючись на партійну дисципліну і підпорядкованість ЦК, обмежували, гальмували його діяльність, сковували ініціативу, зобов'язували будь-які практичні кроки погоджувати з правими із ЦК. Водночас вони також посилалися, нерідко безпідставно, на підтримку їх дій Центром, тобто ЦК РКП(б) і Раднаркомом. Все це вело до дезорганізації роботи і викликало протест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. 7 грудня 1918 р. Г. Пятаков телеграфував наркомуну Й. Сталіну: “Артем всіляко перешкоджає роботі. Напевне невірно розуміє прагнення центру... Якщо вважаєте наше (уряду – В. С.) існування зайвим,

скажіть, так і вчинимо, але допустити, щоб Артем робив по-своєму, спираючись на авторитет центру, не можемо”.

“По-своєму” Артем також прагнув реорганізувати управління Українською армією, усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка. До останнього у нього була неприязнь ще з грудня 1917 р., коли той, всупереч Ф. Сергєєву заарештував у Харкові групу підприємців і змусив їх виплатити зарплату робітникам, що довго затримувалась. У конфлікті, що виник, В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, а Ф. Сергєєву висловив докір. Тепер останній був незгодним з розпачатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних дій військ в Україні, звинуватив його в авантюризмі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого Українською армією, виїхав до Москви.

Там його інтрига одержала підтримку. Водночас він викликав у Курськ і Харків, де перебував уряд, групу своїх одноподумців – правих (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся “тихий переворот” – перевагу, хоч і незначну, одержали праві.

Після повернення Ф. Сергєєва до Харкова 8 січня 1919 р. відбулось засідання уряду. Скориставшись перевагою правих, Ф. Сергєєв домігся відкликання попереднього складу Реввійськради і призначення до неї М. Рухимовича, К. Ворошилова і В. Межлаука, усунення В. Антонова-Овсієнка з посади головнокомандуючого Українською армією і затвердження на ній М. Рухимовича.

Однак це рішення було негайно оскаржене Г. Пятаковим і В. Загонським перед В. Леніним і відмінене. В свою чергу Ф. Сергєєв висловив протест проти залишення попереднього складу Реввійськради, але він не був задоволений.

Після цього Ф. Сергєєв та інші праві вирішили домогтися зняття Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Безперечно, Г. Пятаков був значною мірою винним у тій конфліктній ситуації, яка склалася всередині уряду і переросла в чвару.

Але було б невірним знімати відповідальність за цей конфлікт і з протилежної сторони. 10 січня 1919 року в телеграмі В. Леніну, направлений з Харкова, Ф. Сергєєв, Е. Квірінг і Я. Яковлев (Епштейн) звинувачували в конфлікті і чварі Г. Пятакова, пропонували замінити його на посаді голови уряду

Х. Раковським. “Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою”²⁸, – говорилося в телеграмі.

Однак, В. Ленін, судячи з усього, “взяв паузу”, вичікував. Не діждавшись від нього відповіді, праві вирішили самочинно усунути Г. Пятакова з посади. 16 січня 1919 року на засіданні уряду (прикметно, що за 48 днів існування це виявилось фатальне – тринадцяте зібрання) було поставлено питання “Про урядову кризу”. В зібранні брали участь Г. Пятаков, Е. Квірінг, В. Аверін, В. Затонський, Ф. Сергеев, М. Магідов, М. Рухимович, К. Ворошилов. Чотири члени уряду висловили недовір’я Г. Пятакову, а двоє під час голосування утримались.

На посаду голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України було обрано Ф. Сергеева (Артема). Три голоси було подано за нього, один – проти, троє утрималось (Г. Пятаков, Ф. Сергеев, В. Аверін)²⁹.

Перед закриттям засідання Г. Пятаков зробив заяву: він вважає для себе обов’язковим рішення ЦК РКП(б), у відповідності з яким його призначено головою уряду України, і передасть повноваження лише після відповідної постанови ЦК РКП(б)³⁰.

В. Аверін, хоч і утримався при виборах нового голови уряду, по суті підтримав Г. Пятакова у його останній заяві. За наполяганням В. Аверіна до протоколу було занесено його “особливу думку”. Через те, що призначення тов. Пятакова на посаду Голови Тимч. Роб.-сел. Уряду України відбулося за постановою ЦК РКП(б) і що тому зміна його може відбутись не інакше, як за постановою ЦК РКП(б) – а тому рішення ЦК КПУ і більшості уряду вважаю кроком, який спрямований на применшення прерогатив ЦК РКП і в обговоренні і розв’язанні вищезгаданого питання участі не брав, про що прошу довести до відома ЦК РКП(б)”³¹.

З наведеного документа виходить, що було й рішення ЦК КП(б)У про усунення з посади Голови уряду Г. Пятакова, а В. Аверін під час голосування з цього питання на засіданні уряду 16 січня також утримався, як при голосуванні за обрання Ф. Сергеева.

Того ж дня у Москві відбулося засідання Центрального Комітету РКП(б). У протоколі зазначено: “Прийнято рішення згідно прохання українських товаришів відправити т. Раковського на Україну з тим, що він увійде до уряду України як голова”³². Ухвалили також відрядити в Україну групу відповідальних партійних працівників³³.

17 січня 1919 року Г. Пятаков проінформував телеграмою В. Леніна про зміни в українському уряді. Документ ще раз засвідчує, що здійсненому кроку передувало спеціальне рішення ЦК КП(б)У: “Учора Квірінг від імені ЦК КП(б)У поставив питання про моє зміщення”, – повідомляв Г. Пятаков³⁴.

А 18 січня до Москви надійшла телеграма суперників Г. Пятакова. Адресована вона була також В. Леніну (копії – Я. Свердлову, Й. Сталіну, А. Каменському. З неї витікає, що здійсненим акціям ЦК КП(б)У надавав виняткового значення, кваліфікував їх як істотну перемогу правих. “У зв’язку з обстановкою, що утворилася на Україні, – говорилось у телеграмі, – Ц. К. К. П. У. Ухвалив наступне рішення: “Умови розвитку революції на Україні покладають величезну відповідальність на Комуністичну партію України і виконавчі органи. Слабкість і випадковість зв’язку з ЦК РКП і неможливість для РКП мати своєчасну точну інформацію про стан справ на Україні змушує Ц. К. К. П. У. підпорядкувати собі всі виконавчі органи влади”. У зв’язку з цим криза голови розв’язана призначенням Артема, а криза командування призначенням Реввійськради Української Республіки [у] складі Рухимовича, Ворошилова, Межлаука”³⁵.

Далі висловлювались нарікання на переговори російського уряду з Директорією, що об’єктивно викликало сумніви у визнанні РНК РСФРР Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Містились і твердження про неможливість дальшого перебування В. Антонова-Овсієнка на посаді командуючого Українською армією, категорична вимога його усунення. Закінчувалась телеграма словами: “Засіданням уряду сьогодні вже проведено постанову про звільнення Пятакова і заміщення його Артемом. Після прийняття цього рішення Пятаков заявив, що через призначення його Ц. К. Р. К. П., він здасть посаду тільки після отримання від нього відповідної постанови. Вирішили [в] інтересах Революції і справи провести постанову ЦК і Уряду до негайного виконання і пропонуємо санкціонувати і запропонувати колишньому командуванню здати справи щодо України.

Реввійськрада Україн. Республіки. Голова Уряду Артем

Члени Квірінг, Магідов, Ворошилов, Рухимович, Межлаук і Семен Шварц”³⁶.

Скориставшись отриманою 16 січня перевагою, Ф. Сергеев (Артем) домігся 17 січня рішення уряду про зміну складу Реввійськради Української армії: “Надрукувати постанову Уряду

про звільнення т. Антонова від посади Главкома Української Радянської армії і про призначення Реввійськради у складі: Ворошилова, Рухимовича й Межлаука. Т. Рухимовича призначити Головкомом армії. Передати питання про повноваження Реввійськради рішенню ЦК по партії”³⁷.

Очевидно, після ознайомлення зі згаданою телеграмою, аналізуючи іншу інформацію, В. Ленін вирішив прискорити від’їзд Х. Раковського в Україну. 19 січня 1918 року відбулася їх бесіда в залі Московської Ради. В. Ленін говорив про необхідність відновлення єдності в рядах Компартії України, ліквідацію партизанщини, організацію дисциплінованої Червоної Армії України³⁸. Крім того, лідер більшовизму дав директиви про повернення на бік радянської влади боротьбистів, формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією”³⁹.

Очевидно, В. Ленін враховував і те, що Х. Раковський був нейтральною особистістю в суперечках між “лівими” і правими в КП(б)У і, водночас, діячем, що впродовж останнього року так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. З особливою переконливістю це засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з’їзду КП(б)У (17 – 22 жовтня 1918 р.).

Тимчасом Ф. Сергєєв (Артем) швидко зрозумів, що не в змозі подолати існуючі в українському проводі суперечки через патову розстановку сил. Продовжував “збурювати” ситуацію і Г. Пятаков. Так 18 січня на засіданні уряду змушені були розглядати першим питання про інцидент з “Известиями Временного Рабочего и Крестьянского Правительства Украины”. В результаті було вирішено дозволити Г. Пятакову повідомити в “Известиях”, що він не брав участі в рішенні про публікацію здійснених у Реввійськраді Української армії змін. А другим питанням порядку денного була заява того ж таки Г. Пятакова “про поїздку до Москви для доповіді ЦК РКП”, яку прийняли до відома⁴⁰.

На засіданні наступного дня було вирішено делегувати Г. Пятакова до Москви⁴¹. Тоді ж було ще раз розглянуто питання “Про голову” і ухвалено “Надрукувати призначення тов. Артема заступником Голови”⁴². Останній перестав підписувати офіційні документи як голова (власне це він робив лише

впродовж трьох днів (16 – 18 січня). Можна передбачити, що в Харкові стало відомо і про рішення ЦК РКП(б). Х. Раковський з'явився в Харкові 22 січня, вперше був на засіданні уряду наступного дня. А 24 січня 1919 року відбулося засідання Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду, мабуть – найкоротше за весь час його існування. На порядку денному було лише одне питання: “Про голову Уряду”. В протокольному записі ухвала була лапідарною: “Головою Уряду призначити товариша Х. Г. Раковського”. Останнім, після Ф. Сергєєва (Артема), Е. Квірінга, К. Ворошилова, В. Затонського, Б. Магідова, М. Рухимовича, Ю. Коцюбинського – протокол підписав колишній голова уряду Г. Пятаков.

Володимир Затонський у своїх мемуарах намагається довести, ніби Георгій Леонідович всіляко підтримав нового голову уряду. Можливо що певною мірою так і було, адже об'єктивно кризова розв'язка не дала перемоги і правим, Ф. Сергєєву зокрема.

В. Затонський пише: “Раковського ми (тобто В. Затонський і Г. Пятаков – В. С.) знали тільки з чуток. Знали ми його за європеєця і цікаво нам було, як він себе почуватиме, потрапивши якраз на цю колотнечу... Цей виглянсований європеєць спочатку дивною ілямою видавався на нашому дикому тлі. І я сам, признатися, спочатку думав, що навряд чи він витримає таку марку.

Проте ми з Пятаковим ухвалили підтримувати його якомога. Перше засідання уряду приймало Раковського не дуже гостинно. Пам'ятаю, всі його пропозиції геть чисто було провалено. Довелося оголосити перерву до другого дня. Раковський протягом тієї одної доби виявив чудеса дипломатичної спритності, провадячи переговори з кожним зокрема. Найменше клопоту було йому якраз з нами, бо ми на все були згодні... Раковський увесь час пильнував, щоб нікого не образити – ні правих, ні лівих. Склад Раднаркому було значно поширено через притягнення кількох товаришів, що їх тоді в Харкові не було, приміром – Бубнова, який сидів тоді у Києві.

Кількість правих та лівих у Раднаркомі було приблизно урівноважено... – і Раковський почав швидко підсилюватися. Незабаром ми відчули, що він уже добре орієнтується в нашій плутаній обстановці”⁴³.

Однак те, як швидко Х. Раковський опанував ситуацією, мабуть, все ж не могло і не подразнювати самолюбства Г. Пятакова. Адже йому не вдалося налагодити чіткої роботи уряду,

досягти порозуміння між його членами впродовж незрівнянно довшого часу. Звісно, обидві сторони (і “ліві”, і праві) після “виснажливих боїв” і самі усвідомлювали, що розумна межа не один раз перетиналася, готові були йти на взаємні поступки, замирення. І все ж...

Г. Пятаков помітно нервував. 26 січня 1919 р. він подав заяву Голові Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України: “Через те, що 1) Катеринослав буде днями взятий, що 2) необхідна присутність там хоч на 1 – 2 дні члена Тимч. Р. С. У. У., що 3) я зараз зовсім вільний і нічого не роблю, що 4) я можу виступати на великих мітингах і зборах, що 5) у мене – велике бажання поїхати на пару днів до Катеринослава, прошу Вас дозволити мені завтра, 27 січня, поїхати до Катеринослава на два дні”⁴⁴.

Мабуть, у словах “я зараз зовсім вільний і нічого не роблю” говорила образа що підступно “гризла душу”. Очевидно, Х. Раковський здатен був це вірно оцінити і відрядження відклав. Тим більше, що 25 січня 1919 р. була обнародувана декларація уряду – широка програма боротьби за поширення і зміцнення радянської влади, за здійснення соціалістичних перетворень. 29 січня уряд було реорганізовано. Він одержав назву Ради Народних Комісарів УСРР. Г. Пятаков разом з Е. Квірінгом і М. Рухимовичем (керівництво Вищої Ради Народного Господарства України) стали членами реорганізованого органу виконавчої влади республіки⁴⁵.

А вже 30 січня 1919 року Г. Пятаков з цілою низкою доручень, зокрема для з’ясування питання про переговори з Директорією, був відряджений до Москви⁴⁶. Керівництво КП(б)У, РНК УСРР непокоїло, що місія до Москви С. Мазуренка, посланця В. Винниченка – Голови Директорії УНР розпочалася успішно, мала шанси на позитивний розвиток⁴⁷ і могла привести до рішень, у яких би не була врахована позиція партійно-радянських центрів України.

Окрім того, на Г. Пятакова було покладено обов’язки делегата (разом з Я. Дробнісом) конференції радянських республік, яку планувалось провести в Москві на початку лютого 1919 року.

Посланцям УСРР доручалось “зробити формальну пропозицію Російській Радянській республіці, а також іншим радянським республікам про створення оборонного воєнного союзу під верховним військовим і політичним керівництвом Російської Радянської Республіки”⁴⁸.

Слід погодитись, що в обох випадках кандидатура Г. Пятакова була досить вдалою, в усякому разі підходила для виконання делікатних доручень більше ніж інші.

З одного боку “лівий” радикал Г. Пятаков, якого добре знало і з позицією якого рахувалось московське керівництво, міг вплинути на переговорний процес радянських лідерів з представником Директорії. Останню комуністи України сприймали як однозначно контрреволюційну силу і ніякого замирення з нею не мислили.

Що ж до планів створення воєнно-політичного союзу радянських республік, то тут тонкий розрахунок Х. Раковського-демократа за вихованням і переконаннями, будувався, очевидно на тому, що прихильник “лівих” поглядів і дій Г. Пятаков буде об’єктивною протиположною тенденціям до цілком прогнозованих централізаторських рішень, діятиме як захисник прав української державності.

Отже, Г. Пятаков не лише не відсувався на другорядні політичні ролі, а, навпаки, залишався в епіцентрі політичного життя в Україні, на вістрі розв’язання найнагальніших, найскладніших завдань. Стабільним залишався і надзвичайно високий особистий рейтинг серед найвпливовіших тогочасних діячів. Це з новою силою засвідчив III з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України.

VII. НОВІ ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ

---

1. Знову секретар ЦК КП(б)У

На відміну від перших двох з'їздів більшовиків України, які проходили в Москві, III з'їзд КП(б)У відбувався на землі республіки – в Харкові 1 – 6 березня 1919 року. Г. Пятаков знову потрапив у центр уваги. Уже на попередній нараді делегатів 28 лютого, під час виборів президії, Георгій Леонідович отримав більше всіх голосів – 97. За П. Дибенка було подано 88 голосів, за В. Затонського – 83, за А. Іванова – 82, за А. Бубнова – 77¹. Ця п'ятірка була затверджена I з'їздом². П. Дибенко зняв із себе повноваження члена президії і замість нього було обрано В.Ауссема³.

Із 5 голів (співголів) Г. Пятакову було надано можливість вести перше засідання. І він відразу “пішов в атаку”. Хоча за дорученням ЦК Е. Квірінг уже оголосив з'їзд відкритим, Георгій Леонідович від свого імені ще раз, також оголосив про відкриття III з'їзду КП(б)У⁴. Такий уже в нього був характер – не міг бути не першим, “не згори”.

Природно, дискусія між “лівими” і правими на з'їзді вибухнула з новою силою. Щоправда, іноді складалося враження, що боротьба точилася між урядом України, в якому переважали “ліві” “пятаковці” та ЦК КП(б)У, який у більшості складався з правих.

Пристрасті буквально досягли “точки кипіння” під час обговорення звітної доповіді ЦК, яку зробив Е. Квірінг. Зі співдоповіддю виступив Г. Пятаков, який з перших же слів заявив, що від самих початків діяльності “ніякої політичної лінії у Центрального Комітету за цей період немає і не було. Ні у жодному документі, ні в жодній резолюції, ні в жодному друкованому творі політична лінія Центрального Комітету не намічалась, політична лінія членів нашої партії невідома. Але ця політична лінія виявлялась і вона виявлялась тим, що Центральний Комітет, виходячи з певної уяви щодо міжнародного становища і становища на Україні робив усе, що в його силах,

щоб завадити перемозі робітничо-селянської революції на Україні”⁵.

Георгій Леонідович звинувачував ЦК КП(б)У в невірі у внутрішні потенції революційних сил в Україні, в пасивному очікуванні революції в Німеччині та розрахунку на відновлення радянської влади в Україні силами Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Лідер “лівих” доводив, що для ЦК КП(б)У Україна уявлялася не окремою державою з особливими, специфічними чинниками розвитку, а таким же регіоном, як, приміром, Дон.

За обережної позиції ЦК РКП(б), побоювання міжнародних ускладнень навіть через незначний привід втручання у справи України вважав Г. Пятаков “Центральний комітет нашої партії (тобто КП(б)У – В. С.) вів лінію, якщо можна так висловитись, за відсутності всякої політичної лінії...”⁶.

На жаль, у протоколах III з’їзду КП(б)У зберігся лише початок доповіді Г. Пятакова. Однак, і з нього, з його духу, загальної логіки підходу зрозуміло, що лідер “лівих” більшовиків України дуже критично ставився і до позиції ЦК РКП(б) у питанні про перспективи радянської влади в Україні і рішуче відстоював переваги своєї течії, яка орієнтувалася на революційне повстання власними силами в Україні.

Ще більше у цьому переконає його заключне слово по доповіді ЦК. “Захисні” аргументи правих лише більше розпалили прихильника радикальних дій. Він дедалі кристалізував власну логіку і вживав жорсткіші формулювання. Обидві течії в КП(б)У, доводив Георгій Леонідович, “всі свої розрахунки і всю свою лінію будували по фронту світової революції. Однак одна справа сказати, що ми вважаємо, що робітничо-селянська революція на Україні може перемогти лише за умови перемоги революції в усьому світі, а інша справа зробити звідси практичні висновки, у залежності від того, як швидко очікується наростання цієї революції. Ми чекаємо наростання цієї революції найближчим часом і тому вважаємо можливим негайно приступити до організації збройного повстання (мабуть у даному разі в протоколі минулий час помилково переданий як теперішній – В. С.)”⁷. І далі Г. Пятаков навів твердження щодо позиції Главкома збройних сил РСФРР І. Вацетіса, яке досить промовисто характеризує не лише поведінку правих в КП(б)У, а й лінію ЦК РКП(б): “Я стверджую і маю на те свідків, що головнокомандуючий нам напевне заявив, що жодної збройної частини зараз на Україну не може дати і не кине з тієї причини, що будь-

які розрахунки на українську революцію безнадійні. Мені було на папері, як сказав тов. Вацетіс, показано і доведено, що розраховувати на революційний рух на Україні неможливо. А виходячи з цього неможливо продовжувати і без того протяжний фронт Російської радянської республіки. Як я сказав у першій промові, було поставлено сильну рівність між Доном і Україною. Як Дон не може своїми внутрішніми силами визволитися, точно так не може, на думку більшості ЦК, “визволитись” Україна”⁸.

За такою логікою ЦК КП(б)У, обраний II з’їздом партії, як мінімум, не сприяв розвитку революції в Україні. І Георгій Пятаков напрями зазначав: “...Роль ЦК, якщо він і грав роль у розвитку революції – була не позитивна, а негативна”⁹.

Природно, що праві в ЦК КП(б)У були й проти організації Тимчасового робітничо-селянського уряду України, форсованого розгортання його діяльності.

В цьому питанні, вважав Георгій Леонідович, не було єдиної позиції у ЦК РКП(б) і правих у ЦК КП(б)У. Він наполягав (і хто за нього краще те знав?), що радянський уряд України було створено з ініціативи і за активної участі ЦК РКП(б). Зовсім іншою була поведінка правих у ЦК КП(б)У. “Я, як член уряду, – говорив його перший голова, – повинен заявити з повною відвертістю, що якщо хтось заважав роботі цього уряду, то це був ЦК Комуністичної партії України, який всіляко гальмував діяльність уряду...”¹⁰.

Характерно, що суперечності між “лівими” і правими, породжені різними інтересами груп населення, класів України, Г. Пятаков не вважав нездоланими. Він доводив, що мова йде про “опортуністичний ухил частини нашої партії, про нерішучість у діях, які пояснюються, само-собою зрозуміло, цілою низкою серйозних обставин, але мова про те, щоб цей опортунізм, який переміг на II з’їзді, зжити, і щоб після III з’їзду наша партія могла б дійсно проводити свою політику рішуче, радикально і в галузі економічній, і в галузі політичній”¹¹.

Спроби Я. Свердлова, для якого вже стало звичним “примиряти” правих і “лівих” в КП(б)У, ні до чого не привели (звісно, певною мірою він боронив і позицію ЦК РКП(б)). Шалька терезів схилилася в бік щирого, емоційного, поривчастого, наступального Георгія Пятакова. Імпонувала навіть його не обачність, нехтування політичною тактовністю, коректністю. Тому й проект резолюції, який він запропонував, підтри-

мала більшість делегатів – 99 (за проект резолюції правих, внесений К. Ворошиловим, було подано 92 голоси)¹².

Ухвалений з'їздом документ настільки красномовна пам'ятка свого часу, що заслуговує на повне відтворення:

“Про ставлення до ЦК, обраного II з'їздом КП(б)У.

Обговоривши доповідь ЦК, обраного на II з'їзді нашою партійною більшістю України, III з'їзд прийшов до наступного положення:

1. На початках своєї діяльності ЦК проводив лінію відмови від практичної підготовки збройного повстання робітничих і селянських мас, яке наростало, в перший період нелегальної роботи.

2. У момент повстання, що розвинулося, Центральний Комітет на ділі здійснював політику затримки робітничої революції, яка стрімко розросталася.

3. Після перемоги пролетарської революції і відновлення влади Рад на Україні ЦК виявився не в змозі вести революційну політику, яка б відповідала завданням пролетарської диктатури.

4. У справі керівництва партійною роботою на місцях ЦК виявив неспроможність, яка відбилася в тому, що ЦК не давав ніяких керівних директив.

Наша партія втратила зв'язок з трьома четвертями партійних організацій, ліквідувавши видання Центрального Органа і не зробивши нічого у справі забезпечення організацій літературою і т. д.

Виходячи з цього, III з'їзд Комуністичної партії України постановив:

1. Визнати тактику ЦК невірною.

2. Визнати ЦК нездатним керувати Комуністичною пролетарською партією в період загострення громадянської війни”¹³.

Це була просто приголомшуюча перемога “лівих”. Звісно, адекватним мало бути і розв'язання організаційних питань, формування керівних ланок КП(б)У. Тож зрозуміло, що саме Георгій Пятаков очолив список кандидатур у члени ЦК, який був затверджений з'їздом¹⁴, був обраний також делегатом від КП(б)У на III Всеукраїнський з'їзд Рад і VIII з'їзд РКП(б)¹⁵.

Він же й закривав з'їзд заключною промовою, висловивши надію, що старі суперечності зжиті, починається новий етап партійної діяльності, основним змістом якого має стати радянське будівництво¹⁶. 6 березня 1919 р. відбувся організаційний пленум ЦК КП(б)У, на якому вчорашні “ліві” і праві одержали

приблизно однакове представництво. Тим почеснішим для Георгія Пятакова стало його обрання членом Політбюро та оргбюро (створених тоді в КП(б)У вперше) і секретаря ЦК. Що й казати, то було виявом найвищої довіри до його видатних людських здібностей, переконливою демонстрацією його великого авторитету серед комуністів України. Особливе враження справляло те, що вибір було зроблено не “за інерцією”, а після пережитого гучного і неприємного скандалу, впертого протистояння і надзвичайно напруженої боротьби. А відтак і кваліфікувався цей факт як важка, однак цілком заслужена, багато де в чому закономірна перемога.

Водночас всі добре розуміли й те, що “спочивати на лаврах” переможцеві не випаде, а свій статус він має щоденно і щогодишно підтверджувати справами, новими й новими здобутками та перемогами.

2. Чергові фіаско

Перший місяць весни 1919 року видався пасиченим не лише воєнними подіями. Це ще й місяць історичних представницьких форумів. В Україні відразу після завершення III з'їзду КП(б)У відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, а у Москві в березні відбувся I конгрес Комінтерну, який поклав початок новій організації міжнародного пролетаріату, і VIII з'їзд РКП(б), на якому було ухвалено нову Програму партії.

Георгій Пятаков став помітною фігурою VIII з'їзду РКП(б), який проходив 18 – 23 березня 1919 року. В числі 7 діячів (В. Ленін, Л. Каменев, Г. Зінов'єв, Г. Євдокимов, П. Смідович, Є. Преображенський) він був обраний до президії форуму¹⁷.

Георгій Леонідович взяв участь в обговоренні проекту Програми, з доповідями про який на з'їзді виступили М. Бухарін і В. Ленін. Власне у доповідачів не було єдності думки з багатьох питань, зокрема з національного. В. Ленін ще з початку століття відстоював принцип права націй на самовизначення як стрижневий елемент національної програми.

Однак у середовищі більшовиків, як і в рядах міжнародної соціал-демократії взагалі, ставлення до цього гасла було різним, нерідко негативним. Число тих, хто критично сприймав принцип права націй на самовизначення, різко зросло у час революції. Досвід виникнення національних держав, у яких до влади приходила буржуазія, дав підстави багатьом комуністам засумніватися у логічності програмної вимоги. Так, той же М. Бухарін, наприклад, на з'їзді міркував: “Поняття нації

включає в себе всі класи даного суспільства. Тому, оскільки ми тримаємо зараз курс на пролетарську диктатуру, мені здається, ми не можемо виставляти лозунг права націй на самовизначення..." і пропонував формулу: самовизначення трудящих класів кожної національності¹⁸. М. Томський говорив категоричніше: "Я думаю, що в цьому залі не знайдеться жодної людини, яка сказала б, що самовизначення націй, національний рух є нормальним і бажаним. До цього ми ставимося як до неминучого зла"¹⁹.

А у Г. Пятакова заперечення права націй на самовизначення набуло найбільшої гостроти і непримиренності. Представник комуністів найбільшого національного регіону, де національна боротьба набула особливої масштабності, де національне державотворення пустило глибоке коріння, одну з причин надзвичайних труднощів боротьби за владу Рад вбачав у тому, що місцеві експлуаторські класи спритно використовують у власних цілях лозунг права націй на самовизначення, згуртовуючи навколо нього контрреволюційні сили, підпорядковуючи з його допомогою своєму впливу трудящих²⁰. Уже тому від нього слід рішуче відмовитись.

Однак Г. Пятаков заперечував і проти лозунгу права трудящих на самовизначення на тій підставі, що пролетаріат, трудящі будь-якої нації в епоху соціалістичної революції мають підпорядковувати свої національні інтереси спільним, всесвітнім визвольним потребам, завданням міжнародної перемоги соціалізму. І знову для переконливості аргументував свою позицію українським прикладом. "Зараз іде боротьба за утвердження диктатури пролетаріату на Україні, – звертався він до делегатів партійного з'їзду, – і ви знаєте відмінно, що доля України має величезний інтерес не тільки для робітничих мас цієї країни, а для робітничих мас Росії, Латвії, Білорусії та інших Радянських республік. Якщо радянська республіка встановиться в Австрії і Німеччині, то в Україні будуть зацікавлені й ці республіки. Чи можемо ми допустити, щоб форма існування пролетарсько-селянської України могла б визначатися винятково і незалежно трудящими масами України? Звичайно, ні!"²¹ Розвиваючи логіку підпорядкування національних завдань спільній, інтернаціональній меті, Г. Пятаков наполягав: "Оскільки ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну Вищу раду народного господарства, одне управління залізницями, один банк і т. д., остільки пресловуте "самовизначення" не варте виїденого яйця. Це або просто дипломатична гра, яку

в деяких випадках треба грати, або це гірше, ніж гра, якщо ми беремо це всерйоз. Для нас, для членів партії пролетаріату, ми повинні сказати відкрито, що, зрозуміло, такої незалежності ми допустити не можемо. Там, де пролетаріат вже переміг, там повинно відбуватися негайне об'єднання, і одну лінію ми повинні вести"²². Тому лідер КП(б)У відкидав і запропоновану М. Бухарінін формулу "самовизначення трудящих мас кожної нації", пристрасно доводив, що "слід твердо стати на шлях строгої пролетарської централізації і пролетарського об'єднання"²³.

У відповідному дусі він оформив письмові пропозиції і передав до програмної комісії. Однак вони не були сприйняті. А В. Ленін навіть іронічно висміював у заключній промові несурязиці "товаришів, що захоплюються", які "...договорилися до всесвітнього раднаргоспу і до підпорядкування всіх національних партій Центральному Комітетові РКП. Тов. Пятаков мало не договорився до цього"²⁴. Реакція Г. Пятакова, навпаки, була дуже серйозною: "А хіба ви думаєте, що це було б погано?" – не втримався Георгій Леонідович, щоб не перервати вождя партії і не кинути репліки. В. Ленін дошкульно відповів: "...Коли б щось подібне стояло в програмі, то критикувати її не було б потреби: автори такої пропозиції самі убили б себе"²⁵.

Безперечно, самоомана Г. Пятакова була щирою. І коли він згадував про помилковість резолюції VII конференції РСДРП(б), проти якої він свого часу також виступав, то не з нездоланного самолюбства, а тому, що його розум по-особливому, дещо абстрактно сприймав і витлумачував суспільні процеси. Тут він вочевидь поступався В. Леніну, який оперував такими об'єктивними реаліями, як наявність націй і зневажання цим чинником вважав неприпустимим для партійної програми. Ленінська аргументація виявилася нереконливою, і поправки Г. Пятакова (а він був членом програмної комісії²⁶) були відхилені делегатами без обговорення.

Чергова поразка Г. Пятакова у теоретичних дискусіях з В. Ленінінм цього разу привела й до "оргвисновків": Г. Пятакова – секретаря ЦК одного з найкрупніших національних загонів партії не обирають до складу Центрального Комітету РКП(б). Членом ЦК стає Голова Раднаркому України Х. Раковський, а кандидатами у члени ЦК – А. Бубнов і Ф. Сергеев (Артем)²⁷. Останній, хоча й був на VIII з'їзді партії делегатом з дорадчим голосом від ЦК РКП(б)²⁸, зв'язку з Україною не пори-

вав, а вплив на діяльність керівних партійно-радянських органів продовжував здійснювати.

До поразок на теоретичному фронті додавались і серйозні недоліки, які виявились у керівництві секретарем ЦК КП(б)У різними сферами політичного і економічного життя України.

Справедливості ради, слід зазначити: ситуація в республіці була вкрай складною. Радянське будівництво розгорталося в умовах жорстокої боротьби з силами, що групувалися навколо Директорії УНР, антантськими інтервентами, що окупували Причорномор'я й підштовхували загальноросійські антирадянські кола до активізації військових дій проти нового ладу, а також численними виступами повстанців, здебільшого селянських, які за час громадянської війни звикли не коритись жодній владі і протидіяти будь-якому державному началу, розглядаючи його лише як ворожий чинник. На це нашаровувались відсутність достатнього досвіду, а також рецидиви "лівизни" та революційного нетерпіння серед керівних партійних і радянських працівників республіки, у першу чергу, звісно, Г. Пятакова.

Величезне значення для успішного радянського будівництва в Україні у той період мало, зокрема, правильне вирішення земельного питання.

Враховуючи споконвічні прагнення трудящого селянства, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України вже у перших своїх програмних документах – Маніфесті від 28 листопада 1918 року та Декларації від 25 січня 1919 року проголосив конфіскацію всієї поміщицької землі й передачу її безкоштовно селянам. Однак, якщо конфіскація землі здійснювалася беззастережно та послідовно, то передача її селянам – нерішуче і в обмежених масштабах. Це пояснюється тим, що на III з'їзді Компартії України і III Всеукраїнському з'їзді Рад була схвалена неправильна лінія з цього питання, яка не враховувала повною мірою конкретно-історичної ситуації і відзначалася явним забіганням вперед. Суть її зводилася до того, що радянські господарства, комуни та інші види громадського землекористування вважались найкращим засобом досягнення соціалістичних цілей, а всі види одноосібного землекористування – тимчасовими й відживаючими.

Звичайно, таке не могло не викликати нерозуміння, невдоволення, й, навіть, обурення селянства, – хоч в одноосібне користування і було розподілено близько п'яти мільйонів десятин землі. Така політика підривала союз селян з робітниками, об'єктивно сприяла створенню поживного середовища для напруги.

В результаті втілення такої лінії в життя у республіці інтенсивно створювалися комуни та радгоспи (причому нерідко траплялися випадки примусового їх створення). За станом на червень 1919 р. лише земельна площа радгоспів становила близько 21% колишніх поміщицьких посівів, або понад 1,2 млн. десятин. Нерідко їм виділялося навіть більше землі, ніж вони були спроможні обробити. Зрівняльному поділові землі серед селянства не підлягали землі, які вилучалися для цукрової та винокурної промисловості, радгоспні, а також ті, які відводилися під комуни та артілі²⁹. Все це викликало невдоволення з боку трудящого селянства, переважна більшість якого терпіла від малоземелля й далеко не була ще готова до колективних форм землекористування.

В. Ленін, ЦК РКП(б) звертали увагу керівних діячів республіки на помилки, допущені при здійсненні земельної політики, на необхідність уважнішого ставлення до настроїв селянства. 9 квітня 1919 року лідер більшовизму звернувся до всіх земвідділів з телеграмою, в якій засудив факти примусового відчуження у селян земель колишніх поміщицьких господарств з метою організації радгоспів, комун та інших колективних господарств, а також порушення принципу добровільності при об'єднанні селян у комуни й артілі. ЦК КП(б)У та уряд республіки розгорнули роботу по ліквідації допущених помилок і перекручень. Серед трудящого селянства України було розподілено до 9 млн. десятин землі (із загальної кількості в 14,5 млн. десятин), тобто понад половину земель, які раніше належали нетрудовим господарствам. Однак виправити повною мірою всі помилки в земельному питанні тоді так і не вдалося³⁰.

Багато уваги й сил ЦК КП(б)У та уряд республіки приділяли продовольчій політиці радянської влади. За прикладом РСФРР в Україні запроваджувалися засади “воєнного комунізму” – державна монополія на заготівлю продуктів та продовольча розкладка.

Це, безумовно, були вимушені заходи. Здійснюючи класову політику в продовольчій справі, Наркомпрод України помилився, встановивши для всієї території республіки однаковий показник для визначення розмірів заможного, куркульського господарства. Внаслідок цього заходи, спрямовані проти куркулів (особливо на Півдні України, де забезпеченість селян землею була відносно високою), зачіпали також інтереси середняків, викликаючи у них незадоволення земельною політикою радянської влади.

Не можна не сказати й про те, що під час безпосереднього здійснення продовольчої політики з боку місцевих продовольчих органів, особливо продзагонів, нерідко ігнорувалося або недооцінювалося значення ідейно-виховних заходів, перевага віддавалася примусовим методам. На практиці це породжувало численні зловживання й беззаконня, призводило до вилучення у селян хліба навіть без врахування наявної його кількості та власних потреб (тобто шляхом реквізиції). Все це, звісно, викликало у трудящого селянства обурення та цілком зрозумілий протест.

Переважно натискні методи практикувалися також у боротьбі проти повстанства, яке набуло особливо великого розмаху влітку 1919 року. Причому подекуди вживалися навіть такі крайні й антигуманні заходи, як кругова порука й заручництво.

Одним із найгостріших і політично найважливіших було національне питання. При здійсненні національної політики радянської влади на місцях нерідко виявлялася недооцінка цього питання: подекуди ігнорувалися національно-культурні потреби трудящих республіки, мали місце спроби відтіснити українську мову на другий план тощо.

Помилки в національному питанні були допущені, зокрема, при розробці тактики КП(б)У в ставленні до українських дрібнобуржуазних партій, які стояли на радянській платформі. III з'їзд Компартії України ухвалив резолюцію, що забороняла надання представникам цих партій керівних посад в органах Радянської влади. Таке рішення не враховувало всієї гостроти й складності ситуації в Україні, не відповідало принциповій лінії більшовиків у цьому питанні. Тому ЦК РКП(б) 25 березня 1919 року змушений був скасувати рішення III з'їзду КП(б)У про ставлення до дрібнобуржуазних партій як таке, що суперечить загальній тактичній лінії РКП(б) у ставленні до дрібної буржуазії та її партій.

Навесні та влітку 1919 року в Україні були допущені також помилки у здійсненні воєнної політики. Партійні й військові працівники республіки недооцінювали небезпеку, яка загрожувала не тільки УСРР, але й РСФРР у зв'язку з наступом білогвардійських армій Денікіна. Вважаючи, що з білогвардійцями упорається власними силами Південний фронт, вони намагалися спрямувати основні сили Українського фронту для надання допомоги Радянській Угорщині. Як згодом самокритично зауважував тодішній командуючий Українським фронтом

В. Антонов-Овсієнко, командуванню “ввижались рожеві перспективи сприяння світової революції”. Така ейфорія дорого коштувала: денікінці почали швидко захоплювати Україну, в перспективі загрожуючи РСФРР і, навіть, Москві. Успіхам білогвардійців якраз і сприяли промахи у здійсненні земельної, продовольчої, національної політики радянської влади в Україні у першій половині 1919 року. Викликавши велике незадоволення з боку трудящого селянства, вони призвели до різкого посилення політичного повстанства, антирадянських виступів і заколотів. Звичайно, Георгій Пятаков постійно знаходився в центрі суспільно-політичного життя, на вістрі здійсненні економічних починань, процесів. Окрім партійної роботи, він був доволі зайнятий урядовими проблемами, незмінно брав участь у пошуку найпагальніших рішень³¹. І як до його активу варто віднести безперечні досягнення тієї пори, так і не слід прагнути зняти відповідальності за очевидні прорахунки.

Взагалі ж, весна 1919 року – напевно чи найкращий час у житті секретаря ЦК КП(б)У. Він (звичайно, порівняно з іншими періодами) якимось неначебто знітився, не виявляв притаманної йому колосальної, кипучої енергії, ініціативності, невгамовності.

Георгій Леонідович був значно яскравішим, притягальнішим, переконливішим навіть тоді, коли його (як кожного разу потім виявлялось – тимчасово) позбавляли відповідальних посад з могутніми важелями впливу. Цього ж разу було навпаки – в його руках концентрувалось чимало влади, однак він не виявляв жодних ознак турботи про збереження завойованого, а сам своєрідно “дозрівав” до рішення: в умовах громадянської війни, яка продовжувалась, він має поринути у зовсім іншу, конкретнішу стихію, у найрадикальнішу, воєнну борню, принаймні, бути максимально близьким до передової, до “лінії вогню”, на якій вирішується доля революції, соціалізму.

А тому створюється враження, що він без будь-якого внутрішнього спротиву, навіть з полегкістю зустрів своє друге увільнення від обов'язків секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, ухвалене Політбюро 30 травня 1919 року, і без будь-яких зволікань передав свої повноваження Станіславу Косіору.

3. На фронтах громадянської

Право на реалізацію своїх задумів комуністам доводилось виборювати у жорстокій боротьбі з силами, які вважали рево-

люційні плани авантюрними, протиприродними, а їх носіїв – злочинцями, що через кров і насилля ведуть суспільство у безвихідь. Так ще до завершення виснажливої, спустошливої світової бійні Україна, як і Росія, почали зазнавати страхіть громадянської війни, перманентних інтервенцій чужоземців, що, переплітаючись, тривали упродовж трьох років. Звісно, така надзвичайно активна особистість, як Георгій Пятаков не могла бути осторонь процесів, у яких вирішувалась доля соціалістичних починань, влади Рад. Навпаки, він часто сам рвався туди, де, на його гадку, розгортались найголовніші битви за торжество ідеалів світової революції. Доводилося виконувати і відповідні партійні доручення – відправлятися на найвідповідальніші ділянки військової борні. А тому й звідав немало: від боїв проти німецьких і австро-угорських окупантів у березні – квітні 1918 року, через протистояння денікінській навалі у 1919 році, до штурму Перекопу у листопаді 1920 року. За участь у воєнних діях був нагороджений орденом Червоного Прапора (прикметно, що номер відзнаки був 935, тобто у першій тисячі).

...У травні 1919 року на широких просторах України, в межиріччі Волги і Дніпра на Москву наступала добре озброєна і оснащена Антантою армія генерала А. Денікіна. Склалася реальна загроза захоплення денікінцями Донецького басейну. Того ж дня, коли Г. Пятакова було звільнено з посади секретаря ЦК КП(б)У, тим же рішенням Політбюро він разом з А. Бубновим був відряджений для проведення мобілізації на Донбас³².

Цьому передувала надіслана 28 травня телеграфом директива ЦК РКП(б) за підписом В. Леніна, М. Крестінського і Л. Каменєва. У зв'язку з тим, що керівництво КП(б)У спрямовувало військові зусилля у подвійне русло: щоб водночас і захистити Донбас, і – головне – домогтися з'єднання з Радянською Угорщиною, ЦК РКП(б) наполягав: "Зосередити всі сили на Донбасі, зняти із Західного фронту все можливе, скоротивши до мінімуму всі активні дії на вашому Західному фронті, послати Пятакова і Бубнова в Харків, Катеринослав для якнайенергійнішої мобілізації геть чисто всіх робітників для Південного фронту під їх особистою відповідальністю"³³.

19 червня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про мобілізацію партійних сил на боротьбу з денікінщиною. На доповідь Г. Пятакова і А. Бубнова про їх поїздку на Південний фронт було ухвалено відрядити ряд керівних партійних працівників до Реввійськради 13-ї армії Південного фронту³⁴.

Тоді ж Г. Пятакову доручили скласти від імені ВУЦВК відозву з гаслом “Робітничо-селянська революція в небезпеці”³⁵. Найближчими днями йому знайшли заміну в Оргбюро ЦК, і на посаді заступника завідуючого відділом агітації і пропаганди ЦВК Рад України (нею стала О. Коллонтай). Г. Пятаков залишився лише наркомом радянської пропаганди³⁶.

Як член Реввійськради 13-ї армії (від 28 червня до 3 листопада 1919 року) Г. Пятаков разом з бійцями цієї багатостраждальної армії (вона була неодноразово бита білими) зазнав гіркоту поразок і відступів, брав участь у важких оборонних боях у Донецькому басейні, у серпневому контрнаступі Південного фронту – у складі групи В. Селівачова – в Орловсько-Курській операції по розгрому Добровольчої армії. Від 3 до 18 листопада – а це були дні вирішальних переможних боїв проти денікінців під Касторною – Г. Пятаков був військовим комісаром 42-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. В наступальних операціях проти військ Денікіна Г. Пятаков участі не брав, бо в листопаді 1919 року його на короткий час було призначено комісаром Академії Генерального штабу РСЧА.

Очевидно, саме в громадянську остаточно сформувався стиль діяльності Г. Пятакова: надлюдська напруга, висока енергія, стрімка атака, “лобовий удар” як засоби досягнення мети. Революційний романтизм, готовність долати будь-які перепони, не рахуючись з жертвами, брак гнучкості й політичного такту – все те, що характеризує Георгія Пятакова як типового представника лівокомуністичних поглядів, викристалізувалося в його характері саме в 1919 – 1920 роках.

Перебування в діючій армії, особиста участь у боях проти супротивників Радянської влади спричинили значний, можливо, навіть вирішальний вплив на особистість Георгія Леонідовича Пятакова.

Про цей аспект його життєвого шляху відомо небагато, лише найголовніші факти. Але і на їх основі можна бачити, що саме тоді він став ще стійкішим, незламнішим у досягненні поставленої мети, ще жорстокішим і неблаганнішим до людей, що його оточували, йому підкорялися. Жалість, милосердя до ворога рішуче викорінювалися. Так диктували суворі закони класової боротьби – він їх пізнавав кров’ю, втратами численних товаришів, які полягли в боях, йдучи в атаку поряд з ним. Він “творив” ці закони, очолюючи надзвичайні каральні чи судові органи, вбачаючи в цьому покликання долі й щастя революціонера.

І перебуваючи на фронті, Г. Пятаков не мислив себе поза діяльністю ЦК КП(б)У, РНК України, вів активне листування з іншими керівними працівниками республіканської партійної організації, з ЦК РКП(б). Щоправда, вибуховий характер і тут давався нерідко знаки, що призводило інколи до прикрих поворотів в стосунках із колегами. Так, у фондах Політбюро ЦК КП(б)У зберігся досить характерний документ – відповідь Г. Пятакову, схвалена 17 серпня 1919 року 4 при 1, що утримався (автором був Х. Раковський). “Політбюро ухвалило повідомити Вам, – говориться у документі, – що рішуче засуджуємо Вашу телеграму, вважаючи її за формою абсолютно недопустимою і за суттю позбавленою будь-якої підстави. Політбюро висловлює своє здивування, що Ви навіть не подбавши про те, щоб дізнатися про роботу уряду, виступаєте як обвинувачувач, принижуючи його авторитет”. Тут же було прийнято і додаткову пропозицію про те, що один член ЦК не може звертатись з повчаннями до всього ЦК³⁷. Про подібні інциденти Політбюро ЦК КП(б)У змушене було інформувати і ЦК РКП(б), оскільки Г. Пятаков поширював документи з суб’єктивними оцінками керівних партійних і державних органів серед сторонніх осіб³⁸.

Факти свідчать, що і згодом, у той час, коли зникли причини для фракційних настроїв і дій, Г. Пятаков все ж не міг заспокоїтись, неодноразово апелював до ЦК РКП(б), намагаючись виправдати свою минулу діяльність, а заодно поставити під сумнів вірність політики, здійснюваної в Україні згідно рішень, ухвалених ЦК партії у кінці 1919 року. 6(7) лютого 1920 р. Г. Пятаков і А. Бубнов направили до Центрального Комітету РКП(б) заяву з твердженнями про “помилковість ухваленої ним (ЦК РКП(б) – В. С.) лінії поведінки щодо України”³⁹.

Знімаючи з себе провину за допущені в Україні помилки, автори заяви звинувачували ЦК РКП(б) в тому, що у жовтні-грудні 1919 року, тобто у момент завоювання території республіки денікінцями, він здійснив заходи щодо ліквідації сильного радянського і партійного центру, під різними приводами перестав допускати туди “більш-менш самостійних комуністів, пов’язаних з революційним рухом в республіці”. Пропонуючи відродити сильний більшовицько-радянський центр, Г. Пятаков і А. Бубнов досить прозоро натякали на те, що саме вони могли б очолити цей процес⁴⁰.

Знаходились у Георгія Пятакова і палкі прихильники, ті, хто після розгрому денікінщини, хотіли б знову бачити свого

кумира на найвищих щаблях політичного істеблішменту. Так, 10 лютого 1920 року до ЦК КП(б)У надійшов лист крупних партійних функціонерів з Донбасу І. Бика та Б. Магідова (відправлений до Харкова, щоправда, ще 18 січня з Бахмута). Автори скаржились на незадовільну кадрову політику Центрального Комітету в Донецькому басейні, в Україні в цілому. Нарікали й на те, що “без діла” опинився Г. Пятаков. Засудивши “кулуарне політиканство”, “безгласність”, “позбавлену будь-якої розумності підлеглість”, І. Бик та Б. Магідов наполягали: “Відсторонити від політичної роботи т. Пятакова секретаря, фактично голову всієї Комуністичної партії України, піддати його політичному ostrakізму без будь-якого мало-мальськи серйозного приводу міг і може лише український пролетаріат на своєму з’їзді, який і вручив йому цей високий мандат”⁴¹.

Тобто, практично ставилося питання про повернення Георгію Леонідовичу виборної посади, з якої він був звільнений справді не найбездоганнішим, у чомусь важкозбагаченим способом.

Однак сам Г. Пятаков на той час опинився далеко від українських теренів.

У січні 1920 року Лев Троцький забрав Георгія Пятакова з собою на Урал, до Єкатеринбурга. На той час, мабуть, відбулося їх зближення. Неважко вловити: призначення Георгія Леонідовича комісаром генштабівської Академії без голови Реввійськрада республіки і наркомвоєна Л. Троцького навряд чи відбулось би.

Після розгрому О. Колчака і завоювання Сибіру Червоною Армією Л. Троцький виношував грандіозну ідею створення на Уралі або в Туркестані могутньої військово-технічної бази для комуністичного походу на Схід. Ще 5 серпня 1919 року він писав у ЦК РКП(б): “Крах Угорської республіки (мається на увазі розгром Угорської Радянської республіки – В. С.), наші невдачі на Україні (захоплення території України денікінцями – В. С.) і можлива втрата нами чорноморського узбережжя змінюють значною мірою нашу міжнародну орієнтацію... На азійських полях світової політики наша Червона Армія є незрівнянно більш значною силою, ніж на полях європейської... Дорога на Індію може виявитися для нас в даний момент прохіднішою і коротшою, ніж дорога до Радянської Угорщини... Дати прямий поштовх повстанню кригнічених мас і забезпечити перемогу такого повстання в Азії може наша армія, котра на європейських терезах зараз ще не має крупного значення...

Шлях на Париж і Лондон лежить через міста Афганістана, Пенджаба і Бенгалії”⁴². Пропонувалося створити добірний кінний корпус у 30 – 40 тисяч вершників з тим, щоб кинути його на Індію, для цього зосередити на Уралі робочу силу, направити туди науково-технічні кадри, кращих організаторів і адміністраторів.

До числа “кращих організаторів і адміністраторів” Л. Троцький, вочевидь, відносив і Г. Пятакова. Взагалі керівник військового відомства Радянської Росії вважав за потрібне направити на Урал “кращі елементи Української партії (КП(б)У – В. С.), що звільнилися тепер від роботи з незалежних від них причин. Якщо вони втратили Україну, нехай завойовують для Радянської революції Сибір”⁴³.

Настроєм Л. Троцького цілком відповідали ідеї милітаризації праці, утворення трудових армій. У січні 1920 року на базі 3-ї армії, яка дислокувалася на Уралі, рішенням Раднаркому РСФРР було утворено I Револуційну армію праці. Головою Револуційної ради цієї трудармії став Л. Троцький, його заступником Г. Пятаков.

Вже навесні 1920 року (на той час існувало п’ять трудових армій) стала зрозумілою неспроможність їх як форми організації нових трудових відносин. IX з’їзд РКП(б) (квітень 1920 року) підкреслював значення трудармій і вказував на тимчасовий, вимушений їх характер.

Продуктивність праці трудармійців, що переконливо і засвідчив приклад I трудармії, була низькою. При загальному числі бійців на березень 1920 року 3,5 тис. чоловік, на роботу виходило не більше 2 тис. Значною була кількість дезертирів, що відволікало значні сили на боротьбу з цим явищем.

Діяльність Г. Пятакова у Реввійськраді I трудової армії майже не залишила документальних слідів. Один з небагатьох – його телеграма від 15 квітня 1920 року з Єкатеринбурга до Москви, голові РНК В. Леніну і наркомові військових справ Л. Троцькому. Документ дуже показовий, відтіняє один з напрямів діяльності Георгія Леонідовича: “З метою створення гнучкого карального апарату, що діє не тільки на трудовому фронті, але й стосовно військових організацій, ми частково вже організували районні робочі трибунали, безпосередньо підпорядковані Армтрибуналу”⁴⁴. З ініціативи заступника голови Ради трударм – I при армії було створено представництво Всеросійської надзвичайної комісії (ЧК) – для боротьби з розрухою та дезертирством⁴⁵.

Діяльність Г. Пятакова по створенню на Уралі революційної бази для комуністичного походу на Схід була перервана польсько-радянською війною, наступом в Україну польської армії Юзефа Пілсудського. Георгій Леонідович повертається на фронт, цього разу – на Захід. 10 травня 1920 року, заслухавши пропозиції Л. Троцького з приводу посилення Західного фронту, Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: “Визнати необхідним відрядження на Західний фронт Пятакова в розпорядження Троцького. Запропонувати телеграмою Пятакову прискорити вирішення питання про його заступника в Радгрудармії”⁴⁶.

Від 2 червня до 16 жовтня 1920 року Г. Пятаков був членом Реввійськради 16-ї армії Західного фронту. З цією армією він звільняв Мінськ, штурмував Брест-Литовськ, форсував Західний Буг, брав участь у поході на Варшаву. Здавалось – ось вона, Варшава, а там і до Берліна рукою подати – кілька маршкідків кінноти.

Саме тоді на повний голос залунав заклик “Даєшь Варшаву! Даєшь Берлин!” В. Ленін, комуністи, яких у більшості відзначав тверезий прагматизм, влітку 1920 року, здається, теж повірили у швидку можливість європейського вибуху і вперше з 1917 року почали переводити гасло світової революції у практичну площину. Звісно, Георгій Пятаков був серед найпалкіших прибічників максималістських кроків. Те, в чому його раніше стримували, обмежували, із заповітних мрій ставало таки сутністю загальнопартійного курсу! Ось коли прийшов його час!

Це про Георгія Пятакова, таких же як він полум'яних революціонерів-романтиків писав у 1920 році в книзі “Економіка перехідного періоду” Микола Бухарін: вони бачать “в диму пожарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства”⁴⁷.

До речі, Георгій Леонідович був певною мірою співавтором М. Бухаріна у написанні цього твору. Главі ІХ книги під назвою “Економічні категорії капіталізму в перехідний період” Микола Іванович упередив таку примітку: “Ця глава написана на основі чорнових начерків, зроблених моїм другом, тов. Ю. Пятаковим. Ми хотіли писати цю працю спільно, але практичні завдання, на превеликий мій жаль, відірвали тов. Пятакова від цієї роботи і порушили загальний план її. Мені довелось цю главу частково скоротити, частково доповнити, частково переробити згідно контексту книги. В багатьох місцях текст тов. Пятакова залишено повністю. Але і в перероблених частинах глави основа належить йому”⁴⁸.

Не вдаючись до аналізу економічних поглядів М. Бухаріна і Г. Пятакова, слід зазначити, що книга набула великого резонансу, бо відповідала панівним у партії настроям, хоч, водночас, мала і гостру критику. Одна з провідних ідей праці формулювалась авторами так: "...Пролетарський примус в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи"⁴⁹.

Що ж до "практичних завдань", які, за словами М. Бухаріна відірвали Г. Пятакова від написання книги, то це була та сама участь у бойових діях Червоної Армії, на різних фронтах, де успіхи змінювались поразками і багато що доводилось починати спочатку.

Так сталося і в серпні 1920 року, коли поляки, нагромадивши сили і, скориставшись з багатьох помилок радянського командування, перейшли у контрнаступ...

В період підготовки вирішального наступу військ Південного фронту проти Врангеля Георгій Леонідович отримує призначення до 6-ї армії (член РВР з 26 жовтня до 3 грудня 1920 р.). То був час боїв у Північній Таврії. В Перекопсько-Чонгарській операції 6-та армія здійснювала головний удар, форсувала Сиваш і заволоділа Перекопським перешийком, разом з іншими з'єднаннями очищала Крим від білогвардійців.

Характерним проявом лівого радикалізму Г. Пятакова було його поклоніння революційному насильству, правомірність і необхідність якого пояснювалась непримиренністю класового ворога і жорстокістю громадянської війни.

Певну схильність Георгія Пятакова до "силової" політики В. Ленін помітив ще під час теоретичної дискусії в 1916 році. Критикуючи помилки "молодих" марксистів, він писав: ймовіріше, що без громадянської війни соціалізм не здійсниться, але все ж "...у нашому ідеалі немає місця насильству над людьми"⁵⁰.

Однак Г. Пятаков був одним з тих більшовиків, для котрих історія Великої французької революції XVIII сторіччя була священною, а представники радикальної лінії в ній, яacobінці – "політичними святими". У своїх статтях і виступах в роки громадянської війни Георгій Леонідович неодноразово посилався на яacobінський терор як на позитивний приклад рішучості й безпопядності революціонерів у боротьбі проти лютого класового ворога. Одна із полум'яних статей Г. Пятакова, надру-

кована відразу кількома газетами у червні 1919 року, так і називалася: “Хай живе червоний терор!” В ній доводилося, що Французька революція перемогла завдяки терору.

З французького досвіду апологетично, бездумно, імпульсивно запозичувався принцип насильства і оголошувався обов'язковим атрибутом революційності, історичної закономірності. З непорушної упевненості в правоті обраного шляху, до того ж підтвердженого та овіяного романтикою перемоги у жовтні 1917 року, витікала абсолютизація революційного насильства як самодостатнього й універсального методу перетворення суспільства.

Моральне виправдання вбачалося у поведінці експлуататорських класів, старого світу, що, як відомо, не гребували ніякими засобами заради збереження свого панування, відновлення втрачених позицій.

Очевидно, саме в цій площині лежали й мотиви участі Г. Пятакова, як втім, і багатьох його соратників, у діяльності каральних органів у роки громадянської війни. Власне, це було однією із його службових функцій як члена Реввійськрад армій.

У розпал наступу денікінців у Донбасі, боротьби проти антирадянського виступу атамана Н. Григор'єва та махновщини, саме Г. Пятаков очолював утворений за наказом Л. Троцького Надзвичайний військово-революційний трибунал Донецького басейну, який “розпеченим залізом” винищував куркульську контрреволюцію⁵¹.

Зокрема, трибуналом під головуванням Г. Пятакова 16 червня 1919 року було засуджено до розстрілу членів штабу дивізії Махна: Михальова-Павлика, Бурбигу, Олійника, Коровка, Костіна, Полуніна і Добролюбова⁵². Звипувачення, висунуті проти “штабу Махна” – дезорганізація Радянської влади у прифронтовій з денікінцями смузі, руйнація південної ділянки фронту, внаслідок чого начебто білі війська прорвали фронт – фактичних підстав не мали⁵³.

Підходячи з осудом до виявів непримиренності, ненависті, жорстокості, гадається, не слід шукати їх лише у суб'єктивних якостях, нахилах однієї особистості, навіть однієї якоїсь течії, чи, навіть, політичного табору. Тут з певблаганністю виявляють себе антигуманні чинники громадянських війн як суспільних феноменів особливого, вищого роду. І доля Г. Пятакова цілком “вписується” у загальносоціологічний контекст. Звісно, в уяві відразу ж зринають жахливі картини смерті його старшого брата – Леоніда. Втім, і сам Георгій Леонідович не раз

міг стати жертвою пристрастей, що переповнювали тогочасне життя.

Так у січні 1919 року Г. Пятаков за дорученням Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР очолив спеціальну комісію у справі відомої екстремістки, терористки Марусі Нікіфорової. Комісія визнала М. Нікіфорову винною у численних злочинах, а Г. Пятаков вперше назвав Марусю бандиткою, і це словосполучення – “бандитка Маруся” – з того часу міцно закріпилося за однією зі справді одіозних постатей громадянської війни. Незважаючи на те, що Г. Пятаков вимагав для організатора грабунків, безсудних розстрілів, повстань проти радянської влади, вчинених здебільшого в Україні, суворої кари, Ревтрибунал Російської республіки виніс вирок: за “дезорганізацію і дискредитацію” радянської влади позбавити М. Нікіфорову “на шість місяців права займати відповідальні командні посади в РСФФР”⁵⁴.

І саме через півроку, перебуваючи в махновському війську у Мелітополі, “бандитка Маруся” запропонувала Н. Махну план терористичних акцій, та, за деякими даними, отримала від “батьки” 500 тисяч карбованців на вбивство В. Леніна і “більшовицьких диктаторів в Україні” Х. Раковського і Г. Пятакова⁵⁵.

Реалізувати задум не вдалося. І то був, звісно, не єдиний випадок екстремальної поведінки щодо одного з лідерів більшовиків України, його колег, та й усіх тих, хто зважився зазіхнути на “священні порядки”. І зовсім не прагнучи виправдовувати тих, хто хоч у чомусь відходив від гуманних засад політичної діяльності, все ж не можна відмовлятися спробувати зрозуміти деякі їх вчинки.

Розголошу пабула, зокрема, інформація про причетність Г. Пятакова до сумнозвісних подій у Криму на завершальному етапі громадянської війни, в останні дні листопада і в грудні 1920 року.

Коли, після розгрому П. Врангеля, півострів ставав радянським, наділена Всеросійською ЧК особливими повноваженнями місцева влада оголосила, що всі білогвардійські офіцери повинні обов’язково пройти реєстрацію (ті, хто відмовиться – вважатимуться поза законом) і потім самі мають визначити подальшу долю: виїхати, емігрувати, або ж працювати у згоді з радянською владою. “Мені рідко доводилось спостерігати таке почуття загального полегшення, як після цієї об’яви; – свідчив письменник В. Вересаєв, – молоде біле офіцерство,

яке складалось переважно із студентства, аж ніяк не чорносотенне, логікою речей загнане в боротьбу з більшовиками, за якими вони не зуміли розгледіти найширших трудових мас, давно уже вважало свою роль обтяжливою і з відчаєм почувало, що пішло хибним шляхом, але що виходу на інший шлях йому немає. І ось раптом цей вихід відкривався – вихід до чесної роботи у рідній країні”⁵⁶. Проте тих, хто повірив представникам радянської влади, з’явився на реєстрацію (їх було немало – “тисячі людей”) віроломно заарештували і розстрілювали.

Як згадує В. Вересаєв, на запитання – навіщо все це робилося, Ф. Дзержинський відповів, що тут мала місце величезна помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. Щоб його розорити, туди були послані товариші з особливими повноваженнями. “Але ми ніяк не могли думати, – говорив Дзержинський, – що вони так використають ці повноваження”. Ім’я Пятакова Фелікс Едмундович не назвав, – пише Вересаєв, але всі знали, що очолювала цю розправу “пятаковська трійка”⁵⁷.

На чому ґрунтувалися твердження В. Вересаєва, сказати важко. І до сьогодні прямих документів не виявлено. А відомий дослідник проблем, пов’язаних з терором, С. Мельгунов називає лише прізвища угорського комуніста Бела Куна та Р. Самойлової (Землячки), коли мова заходить про кримську трагедію⁵⁸. Вочевидь, історики мають тут ще сказати своє слово.

...Тимчасом відбулася V конференція КП(б)У, яка обрала Георгія Леонідовича до складу Центрального Комітету. Варто згадати, що він був і у складі ЦК, обраного IV конференцією КП(б)У, що відбулася 17 – 23 березня 1920 року. Однак, як відомо, той склад ЦК був розпущений рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 24 березня, а до призначеного 5 квітня 1920 року тимчасового ЦК КП(б)У його не ввели⁵⁹. Однак авторитет Г. Пятакова в республіці від того не потерпів. На V конференції (17 – 22 листопада) Георгія Леонідовича було обрано до складу президії форуму⁶⁰. А на пленумі ЦК, що відбувся 23 листопада 1920 р., кандидатура Г. Пятакова була висунута на пост секретаря ЦК КП(б)У, проте секретарями були обрані за результатами голосування В. Молотов (перший секретар ЦК КП(б)У) та Д. Лебідь (другий секретар)⁶¹.

4. В труді, як у бою

Переможно завершивши громадянську війну, розгромивши іноземних інтервентів, сили соціалістичної революції одержали можливість врешті зосередитись на творчих, будівничих завдан-

нях, на реалізації програмних задумів. Однак далеко не всі в Комуністичній партії швидко зрозуміли принципову зміну ситуації, потребу істотної перебудови змісту, характеру, форм, методів діяльності.

Багато хто, сп'янілий справді чималими досягненнями (а як інакше оцінити дійсно гігантський історичний ривок до якісно нового, незнаного людством щабля суспільного розвитку!), повірив у всесильність тактики революційного штурму, “червоногвардійської атаки”, ладен був абсолютизувати виправданий практикою курс, використовувати його за будь-яких обставин.

Втім були й інші (таких була більшість). Вони прийшли в партію у буревійні 1917 – 1920 роки, не мали теоретичного гарту, а єдиний досвід, яким володіли, зводився до воєнного. Вони й підсилювали психологічну впевненість перших у своїй правоті.

В результаті нова економічна політика (неп), схвалена у березні 1921 року X з'їздом РКП(б) і розрахована на активізацію діяльності всіх наявних у країні укладів, включаючи й державно-капіталістичний, дрібнотоварний тощо, використання результатів їх функціонування для зміцнення радянської влади, зустріла достатньо широкий спротив – частково відвертий, а більшою мірою – скритий. Його носіям бачилось, що прикрі непорозуміння (тобто неп) будуть невдовзі усвідомлені всіма, від них обов'язково відмовляться, а тому не варто поспішати перебудовуватись, слід перечекати критичний момент, щоб повернутись до звичного курсу.

Не був тут винятком і Георгій Пятаков, хоча мотивація його поведінки, як і завжди, лежала не в площині пристосування до чиеїсь лінії (чи то офіційної, чи то опозиційної), не була у когось запозиченою, а власною, індивідуальною. Він, природно, дуже енергійно включився у процеси економічного перетворення, віддаючи розвитку народного господарства всі свої сили, досвід, знання. Юрій вважав неп реформістським відступом від “істинно більшовицького духу Жовтня”, “селянським Брестом”, і продовжував непохитно вірити у близькість світової революції.

Георгій Леонідович вважав надзвичайно актуальним надання Радянською країною всебічної допомоги революційним силам зарубіжжя, перемога і, навіть, посилення позицій яких дозволять комуністам Росії, України відмовитися від непу, відновити “революційний штурм капіталізму”.

Господарська діяльність Г. Пятакова – переконлива ілюстрація недооцінки нової економічної політики, серйозних причин значних прорахунків у керівництві розвитком радянської економіки в першій половині 20-х років.

25 листопада 1920 року за пропозицією ЦК РКП(б), рішенням президії Вищої Ради народного господарства РСФРР одного з найдосвідченіших партійних працівників було призначено головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну (ЦПКП)⁶². 7 грудня В. Ленін підписав відповідну телеграму до Реввійськради Південного фронту з вимогою до Г. Пятакова негайно виїхати до Харкова і приступити до виконання нововизначених обов'язків⁶³. А вже через тиждень, 13 грудня голова РНК РСФРР прийняв Георгія Леонідовича, мав з ним бесіду⁶⁴.

На той час Донбас став однією з найвідповідальніших, ключових ланок економіки і України й Росії. В період громадянської війни Донецький басейн було піддано страшній руйнації. На кінець 1920 року, в порівнянні з довоєнним часом, обсягпродукції великої промисловості в Україні скоротився майже у 9 разів, а видобуток вугілля знизився до 18%.

Величезного значення відбудові Донбасу надавали радянська влада, В. Ленін. Останній наголошував, що без відбудови цього центру, справжньої основи всієї економіки ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови⁶⁵. Голова РНК вів вельми активне листування з головою ЦПКП з найрізноманітніших питань – від наукових до технологічно-практичних⁶⁶. Георгій Пятаков у той час перетворився на постійного адресата керівника Комуністичної партії.

Перед ЦПКП, створеного з метою відродження вугільної промисловості Донбасу, стояли великі і надзвичайно складні завдання. Як доповідав Г. Пятаков на нараді у Вищій раді народного господарства в травні 1921 року, робота почалася з організації апарату правління і перебудови всієї системи вуглевидобутку. Значної уваги було надано налагодженню постачання в Донбас продуктів харчування, що дало можливість відчутно підняти продуктивність праці шахтарів.

ЦПКП сконцентрував під своїм керівництвом усі напрямки роботи в Донбасі під лозунгом “диктатури вугілля”. “Ми розраховуємо, – говорив Георгій Леонідович, – йти в подальшому по шляху інтенсифікації праці, збільшення напруженості роботи, – цей шлях важкий, вимагає більшого нажиму, більшої всесторонньої діяльності по організації робочої сили”⁶⁷.

З ініціативи Г. Пятакова не тільки на поверхневих роботах – як це було раніше – але спочатку невеликими, а згодом дедалі більшими, групами, з поступовим освоєнням складних шахтарських професій використовувались бійці Української трудової армії. Це сприяло вирішенню дуже складної проблеми робітничих кадрів.

Діяльність усієї системи ЦПКП – від правління до бригади – була вибудована на принципах суворості, по суті військової дисципліни, яку Георгій Пятаков переносив з армії. Голова правління в повсякденній роботі виявляв вимогливість, яка іноді межувала із жорстокістю. Заради справедливості слід підкреслити, що так само суворо він питав з себе, і сам являв приклад самовідданої, на грані людських можливостей, праці.

Сотні наказів по ЦПКП, що їх підписав Георгій Леонідович як голова правління протягом 1921 року, створюють враження, що для цього керівника, котрий прийшов у кам'яновугільну промисловість з фронту, пріоритетними справами були: створення гірничих управлінь на місцях у масштабах великого промислового регіону, організація гірничо-технічних і електроексплуатаційних відділів, керівництво роботою рудоремонтних майстерень, оцінка потужності вугільних пластів, контроль за станом парового і котельного господарства, веденням маркшейдерських робіт...

В результаті того, що Донбасу допомагали всім, чим тільки могли, внаслідок суворості і чіткої організації робіт по вуглевидобутку, напруженої і героїчної праці шахтарів за короткий строк – протягом кількох місяців 1921 року – вдалося домогтися помітних зрушень. Якщо в 1920 році Донбас дав 272 мільйони пудів вугілля, то наступного року – 350 мільйонів пудів.

Про істотні досягнення у справі вуглевидобутку говорив у грудні 1921 року на VI Всеукраїнському з'їзді Рад голова РНК УСРР Х. Раковський: "...Особливо ясний успіх, який ми одержали за останні 10 місяців у галузі відновлення нашої кам'яновугільної промисловості. Вже з початку 1921 року було ясно, що ми пішли вірною лінією в Донецькому басейні і що увага, надана вугільній промисловості, цілком виправдовується досягнутими результатами"⁶⁸. За оцінками доповідача, вже наступного, 1922 року, були всі підстави сподіватися досягнення половини видобутку вугілля від довоєнного рівня, що стало б "блискучою перемогою на нашому господарському фронті"⁶⁹.

Голова ЦПКП Георгій Пятаков міг по праву пишатися такими результатами. Вони були певною мірою плодом його організаторського таланту, витрачених зусиль.

Г. Орджонікідзе, направлений у Донбас ЦК РКП(б) в кінці грудня 1921 року, високо оцінив результати роботи Г. Пятакова і ЦПКП. Ця галузева установа, писав Г. Орджонікідзе в Політбюро ЦК РКП(б), є рідкісним винятком серед радянських і господарських органів, виділяючись своєю дисципліною, порядком, точним і швидким виконанням своїх обов'язків. Керівна група працівників ЦПКП підібрана дуже вдало. Робота, проведена ЦПКП – колосальна⁷⁰.

Перші успіхи у відродженні промисловості Донбасу давали підставу В. Леніну говорити про керівників вугільної промисловості у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії в березні 1922 року: "... На чолі ЦПКП... стояли люди не тільки, безперечно, віддані, але люди дійсно освічені і з великими здібностями, і навіть не помилюся, коли скажу – талановиті люди..."⁷¹.

Але діяльність Г. Пятакова в Донбасі характеризувалася також відсутністю гнучкості у спілкуванні з людьми, невмінням уникати дрібних сутичок: військові, "натискні" методи роботи викликали невдоволення керівних господарських кадрів і робітників.

Під його керівництвом правління кам'яновугільної промисловості відверто подавляло ініціативу місцевих партійних і профспілкових органів, губернської економічної наради. Ось як писав про це Серго Орджонікідзе у згадуваному листі: "ЦПКП і його керівна група, проводячи "диктатуру вугілля", виносячи на своїх плечах важку і відповідальну роботу щодо відбудови крупної кам'яновугільної промисловості, природно, зайняли економічно домінуюче становище в губернії і прагнули до цього ж в галузі партійній"⁷².

Потрібну країні "диктатуру вугілля" Г. Пятаков проводив нетактовно, нетворчо, грубо, не рахуючись з інтересами інших галузей. У статті "Поранений гігант", вміщеній газетою "Коммунист", він наголошував: "Дотримуватись партійно-професійного протоколу ніколи, і хай не запідозрять нас у злому умислі у випадку неодноразового порушення цього етикету.

Перед нами поставлено завдання, і це завдання ми будемо виконувати, наступаючи, можливо, декому на ноги. Цього вимагає Республіка, цього вимагає робітничий клас, цього вимагає наша партія, а мандаринські етикетки – набік!"⁷³

До речі, цю статтю, як і інші публічні виступи Г. Пятакова в пресі, аналізували В. Ленін, Г. Орджонікідзе, небезпідставно, очевидно, вважаючи, що особисті погляди, позиція голови ЦКПК мають принципове значення для розвитку подій в Донбасі⁷⁴. Адже досить швидко з'ясувалося, що на ґрунті різного бачення і підходу до нагальних проблем розв'язання питання про зростання вуглеводобутку в керівництві Донбасу виник і розрісся конфлікт між Г. Пятаковим і головою Донецького губвиконкому та губекономради М. Рухимовичем, профспілковими працівниками. “Товариш Пятаков зі своїми пятаковцями, – говорив М. Рухимович, – почав поводитися як завоєвник серед папуасів, де все і вся повинно беззаперечно підкорятися...”⁷⁵.

Предметом конфлікту було широке коло питань – від постачання продуктів харчування для робітників і розподілу цих продуктів між різними відомствами, до функціонування комісії по використанню дрібних копалень, яка підлягала губекономраді, від перспектив розвитку у Донбасі вуглеводобутку до налагодження роботи металургії, хімічної промисловості тощо. Жорсткі методи керівництва Георгія Пятакова викликали невдоволення і частини робітників, профспілок.

Значної гостроти конфлікту додавали політичні мотиви. Г. Орджонікідзе, визначаючи причини незгод між Г. Пятаковим і М. Рухимовичем, на початку січня 1922 року писав: “Наші українські товариші, переконавшись, що Пятаков зібрав навколо себе всіх троцькістів і поставив перед собою завдання оволодіння Донською організацією (КП(б)У – В. С.), повели проти Пятакова жорстоку боротьбу, вирішивши вибити Пятакова з Донбасу”. Однак у справедливості припущення, що пятаковці – дійсно троцькісти, що ведуть роботу щодо створення фракції, Серго сумнівався: “Троцький не мовчав би так, якби в його руках був Донбас”⁷⁶.

Мабуть тут можна припустити наступне. Г. Пятаков, безперечно, поділяв погляди Л. Троцького, навіть виступав проти конкурентів – групи “Робітничої опозиції”, однак активної фракційної роботи не вів, оскільки весь час був зайнятий господарськими проблемами. Очевидно, грало роль і те, що у своїй діяльності Георгій Леонідович відчував постійну підтримку В. Леніна, з яким підтримувався постійний, мало не щоденний контакт з найрізноманітніших питань⁷⁷.

Очевидно, саме ці моменти мав на увазі делегат VI Всеукраїнської конференції Ізаков, коли при обговоренні політичної

доповіді ЦК відзначав: “Я буду говорити про ту лінію, яку в Донбасі проводив член ЦК тов. Пятаков. Справа в тому, що, з одного боку, ЦК, звичайно, відповідальний за лінію кожного зі своїх членів, з другого боку, деяка політика протягування чи нав’язування партійної думки проти волі партійної організації, яка проводилась одним із членів ЦК, має за собою крупніші фігури і крупніші течії”⁷⁸.

Звісно, зауваження, висловлені у такий спосіб, коли можна гадати, що мова йде й про іншу силу, скажімо, про троцькістську опозицію. Однак, на користь того, що на увазі малися саме В. Ленін, ЦК РКП(б) говорить характер обговорень розвитку конфлікту на кількох засіданнях Політбюро ЦК РКП(б) в листопаді 1921 року, коли В. Ленін прагнув до того, щоб примирити сторони, які ворогували, і не допустити усунення з відповідальної посади Г. Пятакова⁷⁹.

Голова РНК знайшов можливість прийняти 28 листопада 1921 року голову ЦПКП, мав з ним бесіду⁸⁰, що у тих обставинах виглядало як демонстративна підтримка Георгія Леонідовича.

Але заходи щодо забезпечення нормальних взаємин і ділової роботи не дали результату.

Сплеск емоцій стався на Донецькій губернській конференції 2 – 6 грудня 1921 року.

Напередодні давній ідейно-політичний конкурент Г. Пятакова Е. Квірінг відвідав Москву і радився в ЦК РКП(б) з питання взаємостосунків між більшістю членів губкому і Г. Пятаковим. За наполяганням ЦК на доповідь Е. Квірінга було ухвалено не виносити суперечності на обласну конференцію. Однак уже в ході зібрання члени бюро губкому КП(б)У Е. Квірінг та М. Рухимович, порушивши домовленості з ЦК РКП(б) (директиви), виступили проти включення Г. Пятакова до погодженого списку кандидатів на обрання до нового складу губкому⁸¹. Однак більшістю голосів делегатів конференції Г. Пятакова все ж було обрано до складу Донецького губкому КП(б)У⁸².

Тоді конфлікт було перенесено на VI Всеукраїнську конференцію КП(б)У (9 – 14 грудня 1921 року). Більшість Донецької делегації ультимативно зажадала від ЦК КП(б)У усунення Г. Пятакова з посади голови ЦПКП. Їх підтримала Харківська делегація⁸³. Центральний Комітет КП(б)У змушений був згодитись на висунуту вимогу, хоча вона і суперечила директивам ЦК РКП(б). Своєрідною “компенсацією” стала домовленість з делегаціями двох ключових губернських організацій про

обов'язкове обрання (“проведення”) Г. Пятакова до складу ЦК КП(б)У⁸⁴.

Георгій Леонідович справді безпроблемно став членом ЦК⁸⁵, а на пленумі, що відбувся 14 – 15 грудня 1921 року, його було обрано членом Політбюро ЦК КП(б)У і призначено відповідальним редактором центрального органа – “Коммуниста”⁸⁶. Тоді ж було вирішено члена ЦК КП(б)У М. Рухимовича залишити на роботі в Донбасі і висунути його кандидатуру для призначення головою ЦПКП, наполягати на цьому перед ЦК РКП(б)⁸⁷.

22 грудня 1921 року Політбюро ЦК РКП(б) затвердило постанову про зняття Г. Пятакова з відповідальної посади голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості і призначення на цю посаду В. Чубаря. Цю постанову було підтверджено пленумом ЦК РКП(б) 28 грудня 1921 року⁸⁸.

Голова РНК РСФРР відверто жалкував з приводу відставки Г. Пятакова. У звіті ВЦВК і РНК “Про внутрішню і зовнішню політику республіки” на IX Всеросійському з'їзді Рад 23 грудня 1921 року В. Ленін відзначав: “Що ми досягли чималих успіхів, це особливо показав, наприклад, Донбас, де працювали з надзвичайною відданістю такі товариші, як т. Пятаков – в галузі великої промисловості”⁸⁹. І згодом лідер Комуністичної партії не раз говорив з присмаком прикrostі про донбасівський конфлікт: “Очевидно, там була інтрига і всяка каша, і Істпарт не розбереться навіть і через 10 років, якщо цим займеться”⁹⁰.

Дійсно, і сьогодні повної ясності в цій заплутаній історії немає. В книзі “Сталінська школа фальсифікацій” Л. Троцький вказував на причетність до даної неприглядної справи Й. Сталіна: “...Пятакова витіснено було з Донбасу закулісними підступами Сталіна. Ленін вважав це серйозним ударом для вугільної промисловості, обурювався в Політбюро і публічно протестував проти дезорганізаторських дій Сталіна.

... Всім членам старого Політбюро – і Сталіну краще за інших відомо, що жовчні слова Леніна про інтригу проти відданих, освічених і талановитих керівників Донбасу мали на увазі інтригу Сталіна проти Пятакова”⁹¹.

Суть донбасівського конфлікту В. Ленін визначав як сколю (до цього схилився не раз і Г. Орджонікідзе) і виводив з цієї історії важливий політичний урок в оволодінні складною справою управління саме на прикладі Г. Пятакова: “...Вся заковика не в політичній владі, а в тому, щоб уміти управляти, уміти правильно розставляти людей, уміти уникати дрібних сутичок,

так щоб державна господарська робота не припинялась. Цього у нас немає – ось у чому помилка”⁹². Відзначаючи здібності Георгія Леонідовича, голова РНК вказав і на його серйозну ваду: невміння поєднати адміністрування з політикою; однією місткою, лапідарною фразою охарактеризував діяльність Г. Пятакова на чолі вугільної промисловості Донбасу: “як один талановитий комуніст “переадміністрував”⁹³.

Ставлення В. Леніна до Г. Пятакова ґрунтувалося, передусім, на високій оцінці економічних знань і організаторського таланту молодшого колеги. Звісно, вождь більшовиків не забував і про його теоретичні хитання в минулому, водночас бачив схильність до ігнорування об’єктивних умов суспільного розвитку, невіру в нову економічну політику. Однак, попри усі помилки і хиби вірив у те, що безсумнівно талановита, щиро віддана справі соціалізму особистість зрешті вийде на правильний шлях і принесе вагому, величезну користь творенню нового суспільства.

А поки ж що Георгій Леонідович Пятаков залишав Україну, і, як потім з’ясується, цього разу вже назавжди...

VIII. МОСКОВСЬКІ ЩАБЛІ ДОЛІ

---

1. “Видатний і відданий працівник”

У свої 31 рік Георгій Пятаков був достатньо зрілим, до-свідченим політичним і господарським діячем, постійно пере-бував у полі зору найвищого керівництва більшовицької партії. Його революційний запал, велетенська енергія, непохитна воля, широченна ерудиція, беззавітна віра в комуністичні ідеали явно імпонували В. Леніну.

Не випадково у своєму політичному заповіті – “Листі до з’їзду” вождь партії включив Г. Пятакова до числа шістьох най-видатніших особистостей, (ще – Й. Сталін, Л. Троцький, Г. Зи-нов’єв, Л. Каменєв, М. Бухарін), які, на погляд В. Леніна, мали виняткові здібності, що дозволяли їм об’єктивно вису-нутись у вузьке коло претендентів на керівну роль у партії, на якнайефективніше продовження більшовицької справи. При-чому, в шестірці Г. Пятаков був єдиним, хто не належав до складу Політбюро ЦК РКП(б).

В. Ленін вважав Георгія Пятакова людиною “безсумнівно видатної волі і видатних здібностей”, а разом з Миколою Бу-харіним відніс його до “найвидатніших сил” із “наймолодших сил” у партії. Відзначаючи також вади однопартійця (“він надто захоплюється адміністраторством і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покласти у сер-йозному політичному питанні”), В. Ленін, втім, припускав, що Георгій Леонідович все ж зможе “змінити свої однобічності” і врешті покладав великі надії на цього “видатного і відданого працівника”¹.

Безумовно, явно прихильне ставлення вождя партії до Георгія П’ятакова відіграло вирішальну роль у долі останнього. “Закриваючи очі” на конфлікти з колегами в Україні, їх об’єк-тивно негативні наслідки, В. Ленін вивів Георгія Леонідовича на нову, московську “орбіту”, яка назавжди відірвала його від України, включила у надскладні політичні процеси, пере-творила на діяча значно масштабнішого плану.

З прямої санкції В. Леніна 5 січня 1922 року Г. Пятаков став членом президії Вищої Ради народного господарства РСФСР², а в березні 1922 року його було призначено заступником голови Держплану РСФРР Г. Кржижановського. “Новий заступник голови Держплану, Пятаков, – писав Ленін, – ...допоможе Держпланові позбутися свого недоліку...” (“перевантаженість від занадто дрібної, злободенної “вермішелі”³).

Влітку і восени 1922 року Георгій Леонідович бував у хворого Леніна в Горках. Секретар Раднаркому Лідія Фотієва пише у спогадах: “22 вересня у Володимира Ілліча було побачення з Пятаковим. Володимир Ілліч розмовляв з ним про роботу Держплану”⁴.

Від тієї зустрічі збереглася фотографія: Георгій Пятаков поряд з вождем радянської держави. Вражає вигляд Георгія Леонідовича – страшна втома на обличчі і в усій постаті, зажурливі (це видно навіть через скельця окулярів) очі, погляд, видається, немолодої людини. А на той час йому виповнилося лише 32 роки.

Після однієї з таких зустрічей Володимир Ілліч писав: “Тов. Пятаков! Ось приблизний запис нашої вчорашньої розмови:

1) На т. Пятакова покладається організація (і підтягування по-військовому) самого апарату Держплану...

2) Головне завдання т. Пятакова: а) перевірка загальнодержавного плану, в першу чергу господарського, з погляду переважно апарату в цілому, б) скорочення апарату, включаючи наші трести, в) перевірка пропорційності різних частин держапарату, г) робота над здешевленням держапарату за типом американського тресту: непродуктивні витрати – геть...”⁵.

Ленінський лист розкриває глибоке розуміння особистості адресата (“військова струнка” – підтягування по-військовому апарату Держплану: інтерес до адміністративної роботи; знання фінансової справи, що їх виявив Г. Пятаков на посту головного комісара Держбанку в грудні 1917-го – березні та в жовтні – листопаді 1918 років) та прагнення ефективно “включити” у дію цей характер. Свідчить документ і про товариські взаємини з молодшим колегою.

Однак, здоров’я В. Леніна неухильно погіршувалось. Він не міг брати такої ж участі, як і раніше, у керівництві державними справами, так же могутньо впливати на всі процеси в країні, як уже стало звичним. Можна передбачити, і, навіть, з високим рівнем ймовірності стверджувати, що це врешті нега-

тивно позначилося і на долі Георгія Пятакова. В. Ленін володів даром розвивати позитивні якості людей, ефективно спрямовувати їх на користь справі, допомагати, водночас долати негативні риси характеру, поведінки. Георгій Пятаков виходив на найвищі щаблі політики, коли вже не міг зазнати на собі благотворного впливу унікальної історичної особистості. Щонайвідповідальніші рішення доводилось приймати самому, а загальна атмосфера загострення внутріпартійної боротьби, складність завдань, які ще ніким не розв'язувались, затягувала у такий вир стосунків, коли дотриматися вірних орієнтирів, десь не схибити було надто непросто.

Діяльність Георгія Пятакова у 20-х – 30-х роках стала досить яскравою ілюстрацією висловленого міркування і повинна стати предметом спеціального розгляду. Попри всю свою об'єктивну цікавість і малодослідженість (хоча нині для того є всі необхідні передумови), ці сторінки політичної біографії, вочевидь, ще чекають свого ретельного, глибокого вивчення. На сьогодні ж є можливість відтворити наступні звиви долі Г.Пятакова дуже стисло, з акцентом на найголовніше, найвагоміше, спробою хоча б у найзагальнішому збагнути логіку найприкметніших вчинків, поведінки, оцінити фінал життєвого шляху.

2. Віце-президент Вищої ради народного господарства і перманентний опозиціонер

У середині 20-х років Георгій Пятаков обіймав ряд керівних посад у системі господарських органів Союзу РСР. 15 травня 1923 року його було призначено заступником голови щойно створеної Вищої ради народного господарства країни. Незадовго перед тим на XII з'їзді РКП(б) Г. Пятакова обрали членом ЦК РКП(б).

Одночасно він очолював ряд комісій – спеціальних тимчасових міжвідомчих органів для розв'язання гострих народногосподарських проблем. “Комісія Пятакова” – така назва часто зустрічається в документах того періоду щодо промисловості, фінансів, статистики: комісія по обстеженню гідроторфу, обліково-позиковий комітет, тантьємна комісія тощо.

Він офіційно відповідав у ВРНГ за розв'язання питань закордонної політики, здійснював нагляд за роботою текстильного синдиката.

Окрім того, з 11 лютого 1924 року на Георгія Леонідовича було покладено функції голови правління Центрального уп-

равління державної промисловості ВРНГ, а з 1 липня 1925 року ще й голови бюро нафтового машинобудування⁶.

І хоча, здавалось би, наділення такими високими повноваженнями об'єктивно зобов'язувало до надзвичайно відповідального виконання службових обов'язків, важливих доручень, Георгій Пятаков, виявляючи необхідні дисциплінованість, організованість, зібраність, працездатність, компетентність, був інертнішим, аніж зазвичай, не таким енергійним, ініціативним, самовідданим. А причина була та ж сама, що й раніше: апологія “лівих” поглядів. Саме вони гасили ентузіазм, змушували діяти начебто з примусу, всупереч з особистісними уподобаннями. Грати за “чужими правилами” він не міг, не бажав.

Вважаючи неп “перепочинком” світової революції, тимчасовим відступом пролетаріату перед “новим штурмом капіталу”, Г. Пятаков продовжував віддавати перевагу військово-політичним методам управління народним господарством, які дедалі пробивали собі дорогу в партійному керівництві країни в період “після Леніна”.

Як і інші “ліві”, він вважав, що вирішення чи не найважливішої соціально-економічної проблеми – змички пролетаріату з селянством – можна досягти тільки через “приборкання” стихії ринку соціалістичною державною промисловістю. Ілюстрацією цієї позиції Георгія П'ятокова може бути його виступ на XIII партійній конференції (січень 1924 року): “Якщо підходити до питання про планове господарство так... як до створення плану всього народного господарства Союзу Республік, включаючи і селянське, то, зрозуміло, ми повинні сказати: такого плану створити в даний момент, за наявності колосального за розмірами селянського господарства, неможливо...”⁷.

Якщо ми своєчасно не зуміємо впоратися з питанням зміцнення державного господарства, наполягав Георгій Леонідович, якщо ми надамо можливість стихії непу розвиватись так, як вона розвивається досі, то ми ризикуємо, що протягом найближчих років капіталістичне начало почне “забивати” начало соціалістичне, тобто почне душити наше державне і кооперативне господарство.

У цьому виступі – емоційному, гостро-полемічному, багато де в чому плутаному – Г. Пятаков висловив і своє концептуальне розуміння перспективи соціалістичного розвитку. Він, зокрема, іронічно твердив: “Зрозуміло, якщо хто-небудь буде заперечувати, що неможливо збудувати нинішнього року соц-

іалізм, – я сперечатися з ним не буду. Але нам треба з усією енергією давити в цьому напрямку”⁸.

Г. Пятаков повністю поділяв погляди О. Преображенського – автора відомого “закону первісного соціалістичного нагромадження”, згідно з яким соціалізм (як первісний капіталізм) повинен будуватися на базі “експлуатації досоціалістичних форм господарювання”, ресурсом селянського і міського дрібнобуржуазного господарства.

Звісно, такі позиції знаходилися у серйозній суперечності з сутністю нової економічної політики, з уявами про тактику її здійснення. Цікаво, що на подібну платформу наприкінці 20-х років, після зміцнення особистої влади Й. Сталіна в країні, пристане більшість із його оточення у ВКП(б), затіявши відомий “стрибок у соціалізм” із застосуванням форсованих методів соціально-економічних перетворень. Однак до того було ще далеко і Георгій Пятаков поспував чимало нервів тим, кого він заступав на основному службовому державному посту – О. Рикову (голова ВРНГ до лютого 1924 року), Ф. Держинському (до липня 1926 року), В. Куйбишеву (його заступником Георгій Леонідович був до липня 1927 року).

Однак господарське будівництво здійснювалося в СРСР в умовах щонайгострішої внутріпартійної боротьби, перепліталася з нею і світоглядна позиція Георгія Пятакова, специфічне розуміння ним економічних проблем і шляхів їх розв’язання визначили його місце в політичних процесах 20-х років. І це місце виявилось поряд з Л. Троцьким.

Хоча контакти двох непересічних особистостей зав’язалися ще 1910 року і спорадично продовжувалися протягом наступного десятиліття, міцне співробітництво зав’язалося наприкінці громадянської війни. Саме тоді Георгій Пятаков увійшов до кола не просто ближчих співробітників, а й став особистим другом чи не найскандальнішого діяча в керівництві РКП(б) – ВКП(б).

Сам Лев Троцький пізніше згадував: “Боротьбу з напіванархістськими поглядами Пятакова на будівництво армії я повів тим способом, що дав йому відразу відповідальне призначення, яке змусило його від слів перейти до справи... Адміністративний смисл скоро підказав йому, що треба застосовувати саме ті методи, проти яких він вів словесну війну”⁹. Можна лише гадати, про яке саме призначення йде мова: можливо – комісаром 42-ї дивізії в листопаді 1919 року, можливо – на керівництво Академією Генштабу РСЧА, а – найбільше – до 1-ї

трудової революційної армії на Уралі. В усякому разі саме відтоді і до 1927 року Георгій Леонідович йшов поряд з Л. Троцьким.

Великий вплив на Г. Пятакова справили неабияка ерудиція, високий рівень загальної освіченості і працездатності Л. Троцького. В цій людині уособлювались саме ті риси і якості, котрих, як відчував Георгій Леонідович, бракувало йому самому. Хоч як важко він завжди піддавався чужій зверхності, мало кого вважав авторитетом, але імпазантна, феєрична особа голови Реввійськради, його блискучий ораторський таланти (це також було слабким місцем Г. Пятакова: говорив темпераментно, але важко), його здатність долати будь-які перепони – не могли не завоювати симпатій схильного до революційного романтизму і ще досить молодого політика.

Усе це, а в ідейних питаннях ще й спільність поглядів на перспективи розвитку суспільства – стало основою більш як семирічної дружби і співпраці Г. Пятакова і Л. Троцького. Втім, Лев Давидович після довгих років близькості оцінював молодшого товариша не вельми високо: “На Україні Пятаков мав значний вплив, – писав Л. Троцький в 1928 році – і не випадково: це доволі освічений марксист, особливо в економічній галузі, і безсумнівний адміністратор, з запасом волі. В перші роки у Пятакова була і революційна енергія, яка швидко, однак, переродилася на бюрократичний консерватизм”¹⁰.

У “профспілковій дискусії кінця 1920 – початку 1921 років, яка була породжена необхідністю різких змін в організації й управлінні суспільством в умовах мирного будівництва, відображала важку економічну, соціальну, політичну кризу радянської влади, Г. Пятаков, звичайно, був на платформі Троцького (зрештою вона стала платформою Троцького – Бухаріна). У ній йшлося про плани мілітаризації робітничого класу, “одержавлення” професійних спілок – тобто перетворення їх на виробничі осередки держави.

У дискусії перемога залишилася за В. Леніним та його однодумцями, що розглядали профспілки як масову організацію трудящих, “школу комунізму”. Платформа Л. Троцького зібрала зовсім незначну кількість голосів. Однак на кар’єрі Г. Пятакова це особливо не позначилося: на X з’їзді партії його було обрано кандидатом у члени ЦК РКП(б).

У запеклій боротьбі за владу, що розгорілася вже у останній рік життя В. Леніна, який через посилення хвороби відійшов від роботи, не міг впливати на перебіг подій, Георгій Леонідович

спробував було зманеврувати, але надовго його не вистачило – займати нейтральну позицію, намагатись сидіти водночас на “двох стільцях” було не в його вдачі – він того просто не вмів. Коли до “трійки” (Й. Сталін, Г. Зінов’єв, Л. Каменєв) приєднались М. Бухарін, О. Риков, М. Томський і В. Куйбишев, а позиція Л. Троцького стала вкрай слабкою, Г. Пятаков, як і завжди, не плив за течією, не підлаштовувався під кон’юнктуру, а чинив у відповідності з переконаннями.

Об’єктивно йому було нелегко.

З одного боку, згідно рішення вересневого (1923 року) пленуму ЦК РКП(б), він мав увійти до оновленого складу Реввійськради республіки – дуже висока посада у тодішній політичній ієрархії. На чолі військового відомства продовжував перебувати Л. Троцький – основна мішень Й. Сталіна, якому вдалося схилити на свій бік переважну більшість партійного проводу і низових організацій.

Наступним кроком якраз і планувалось обмежити вплив Л. Троцького через створення при голові РВР виконавчого органу, до якого мали увійти С. Каменєв, Г. Пятаков, Е. Склянський, М. Лашевич і, звісно, сам Й. Сталін.¹¹

Лев Троцький, уже добре обізнаний на тонкощах політичних ігр, розгадав задуманий маневр і найрішучішим протестом (лист до членів ЦК і ЦКК РКП(б) від 8 жовтня 1923 року¹²) зірвав його негайну реалізацію.

З іншого боку, звинувачений чи не у найстрашнішому для тогочасних канонів гріхів – фракційності, замаху на найсвятіше – єдність партії, Л. Троцький продовжував боротьбу, як то мовиться, “на всіх фронтах”. Він зокрема енергійно підтримував лінію Г. Пятакова на шляхи подолання кризових явищ в економіці. При цьому, за оцінкою Л. Троцького, господарські негаразди були результатом неправильної політики “тріумвірату”. Так два “архілівих” діячі начебто об’єктивно опинились по один бік “барикад”.

І Г. Пятакова довго вмовляти не довелося. 15 жовтня 1923 року, окрилений повідомленнями про нові могутні спалахи класових битв у Німеччині, він підписав “Заяву 46-ти” до Політбюро ЦК РКП(б). Заява стала першим колективним документом, яким група видних господарських і партійних діячів засуджувала економічний і політичний курс Політбюро і ЦК партії, гостро критикувала сталінське керівництво, а по суті була спробою підірвати зростаючий вплив Й. Сталіна, усунути його з поста генерального секретаря ЦК.

Документ “бив на сполох” проти загрози бюрократичного переродження партії. “Режим, що встановився всередині партії, зовсім нетерпимий, – говорилося в “Заяві 46-ти”. – Він вбиває усяку самодіяльність в партії, підміняючи партію підібраним чиновницьким апаратом...”¹³.

Так само гостро документ розвінчував економічну політику, яку проводило вище партійне керівництво: “Випадковість, необдуманість, безсистемність рішень ЦК, який не зводять кінці з кінцями в сфері господарства, привели до того, що ми, за наявності безперечних успіхів в галузі промисловості, сільського господарства фінансів і транспорту... стоїмо... перед важкою загальноекономічною кризою”¹⁴. Висловлювалась думка, що керівництво РКП(б) не має довгострокової індустріальної політики, а тому висувались вимоги енергійного планового розвитку індустрії, по можливості незалежно від стану сільськогосподарського ринку; жорсткої концентрації промисловості; рішучих кроків до мілітаризації праці; суворішої політики щодо селянства та інше. Отже, в пропонованих опозицією радикальних рішеннях втілювалось прагнення знайти і привести в дію засоби максимально швидкого розвитку державної промисловості як єдино можливого шляху розвитку народного господарства.

Чи не найпоспідовнішим провідником такої лінії і був Георгій Пятаков.

Так склалася загальнопартійна “ліва”, названа Й. Сталіним, “троцькістською” опозиція, до якої протягом наступних чотирьох років незмінно належав Георгій Леонідович. Характеризуючи тодішню боротьбу і “ліву” опозицію, Л. Троцький писав у 1932 році: “Боротьба більшості Політбюро проти Троцького, розпочавшись значною мірою як особиста змова, вже скоро розгорнула свій політичний зміст. Він не був ні простим, ні однорідним. Ліва опозиція включала навколо авторитетного більшовицького ядра (крім себе, Лев Давидович, безумовно, мав на увазі і Георгія П’ятакова – персонажа ленінського “Листа до з’їзду”, адже це дозволяло створювати і у себе самого і оточення враження того, що серед нащадків В. Леніна Троцький залишився не на самоті, а мав солідного союзника – В. С.) багатьох організаторів жовтневого перевороту, бойовиків громадянської війни, значний прошарок марксистів з учнівської молоді”¹⁵.

У ході дискусії “ліві” зазнали жорсткої політичної поразки. Використовуючи своїх прихильників у керівництві партії

усіх рівнів, домігшись більшості на партійних зборах і конференціях, керівництво ЦК домоглося майже одностайного за судження “лівої опозиції”.

XIII конференція РКП(б) у січні 1924 року підвела під сумки дискусії, кваліфікувавши “троцькістів” як дрібнобуржуазний ухил у партії. Це був початок кінця опозиції “лівих”. Проте Л. Троцький залишався поки що членом Політбюро ЦК, а Г. Пятаков – членом ЦК РКП(б).

Належність до опозиції, потяг до перманентного протистояння загальноприйнятому курсу, характерні для усієї політичної біографії Георгія Леонідовича, були для нього чимось звичайним, обов’язковим, своєрідною нормою. Цікаве і, гадається, точне визначення цієї риси дав Л. Троцький: “Він примикав взагалі до всіх і всяких опозицій, щоб кінчати чиновників”¹⁶.

Замолоду для Георгія Леонідовича внутрішній протест проти усталеного слугував тим ферментом, що спричиняв бродіння в поглядах, спротив у діях. Важко навести приклад того, щоб чийсь ідеї – окрім ідеї світової революції – ставали для Пятакова “його” ідеями. Будь-які серйозні питання він намагався вирішувати сам, по-своєму, інколи б’ючися у відчинені двері, часто зриваючись у цьому борюканні, набиваючи собі гулі, потерпаючи політичних катастроф. Однією з найважливіших глибинних причин опозиційності Г. Пятакова була невгамована честолюбність. Скільки разів він прагнув, і небезпідставно, до лідерства в керівництві України, і домагався свого. І майже кожного разу потім зазнавав політичної поразки.

Восени 1924 року Л. Троцький здійснив нову атаку на вищі ешелони партійної влади, опублікувавши до річниці Жовтневої революції брошуру “Уроки Жовтня”. Він доводив, що головна роль у підготовці і здійсненні жовтневого повстання 1917 року належала йому – Л. Троцькому, що В. Ленін переховувався в підпіллі, Й. Сталін був задіяний на розв’язанні другорядних справ, а Л. Каменев і Г. Зінов’єв і поготів – виявили незгоду з курсом на збройне повстання. Хоча в 1917 році позиція Г. Пятакова багато в чому об’єктивно перегукувалась із поглядами Л. Каменева і Г. Зінов’єва, цього разу він солідаризувався з Л. Троцьким.

Бурхлива дискусія навколо “Уроків Жовтня” завершилася новою поразкою Л. Троцького. Його було звинувачено в підміні ленінізму троцькізмом, знову скомпрометовано в очах партійної громадськості. Репутації Л. Каменева і Г. Зінов’єва було завда-

но неоправної шкоди, чим спритно скористався Й. Сталін. Поки йшла полеміка, він зумів остаточно привернути на свій бік членів Політбюро М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, позбавитися опіки своїх вчорашніх спільників.

“Відсічення” Сталіним Л. Каменева і Г. Зінов’єва мало своїм наслідком створення так званої “нової опозиції”. Вона висунула головною тезу про неможливість побудови соціалізму в СРСР до перемоги світової революції, звинувачувала керівництво партії, передусім Й. Сталіна, в недооцінці куркульської загрози. Основна боротьба “нової опозиції” проти сталінської більшості ЦК розгорнулася на XIV з’їзді партії в грудні 1925 року, де опозиція зазнала поразки. Г. Пятаков, як і Л. Троцький та інші його прибічники, не брав участі в “новій опозиції”, зайнявши позицію мовчазної її підтримки. А відтак – продовжував залишатись мішенню для офіційної критики. Тепер, правда, в умовах взятого партією і владою курсу на індустріалізацію народного господарства, його “ліві” погляди кваліфікувались як політика “зверхіндустріалізації”.

Тимчасом, на весну 1926 року у ВКП(б) знову оформилась опозиція “лівого” характеру. Цього разу між Л. Троцьким і його в недавньому запеклими ворогами Г. Зінов’євим і Л. Каменевим – проти Й. Сталіна. З “легкої руки” останнього, а також М. Бухаріна, за яким встиг закріпитися статус найавторитетнішого ідеолога і полемічного бійця сталінської групи, угруповання одержало назву, за формою адекватну своїй суті: “троцькістсько-зінов’євська об’єднана опозиція”.

Активно не сприймаючи Й. Сталіна як узурпатора влади, спритного інтригана, “перманентний” опозиціонер Г. Пятаков не міг не стати активним учасником і нового блоку. Формула “з Троцьким – проти Сталіна” була для Георгія Леонідовича незаперечною. На нього, схоже, не справляли враження ні усунення Л. Троцького в січні 1925 року з поста голови Реввійськради і наркомвоєнмора, і виведення його зі складу Політбюро у розпал опозиційної боротьби в жовтні 1926 року. Головне – погляди опозиції були цілком співзвучні пятаковським настроям.

Георгію Леонідовичу імпонувало, що троцькістсько-зінов’євська опозиція мала яскраво виражену антисталінську спрямованість, була однією з альтернатив “генеральному курсу” Й. Сталіна.

Світоглядною основою платформ опозиції залишалась ідея світової революції, яку продовжував і далі сповідувати Г. Пя-

таков. Вона спростовувала гасло, взяте на озброєння Й. Сталіним і М. Бухаріним: побудова соціалізму в одній, окремо взятій країні. Навколо цього лозунгу, який опозиціонери кваліфікували як найпереконливіший доказ дальшого відходу партійного керівництва від ленінізму, від ідеалів Жовтня, як ознаку переродження партії, зав'язувалася запекла дискусія.

Як один із керівників державної промисловості, Георгій Леонідович був одним із авторів економічної платформи опозиції. Маючи пряме відношення до зачаткової розробки п'ятирічного плану, він ратував за забезпечення пріоритетного розвитку важкої індустрії. За участі Г. Пятакова формулювалися такі вимоги опозиції, як підвищення заробітної плати робітникам, посилення оподаткування “нової буржуазії” – непманів і куркулів, підтримки на селі виробничих кооперативів тощо. Стрижнем і основною метою роботи було прискорення темпів розвитку промисловості за будь-яку ціну, що часом межувало з економічним екстремізмом.

Пропозиції опозиціонерів у галузі економіки можна звести до такого: негайна інтенсивна індустріалізація країни за рахунок оподаткування в першу чергу підприємців-непманів і сільських багатіїв (у розмірі 150 – 200 мільйонів карбованців, а не 5 мільйонів, як було тоді насправді); закупівлі за кордоном промислового устаткування в обмін на експорт вилученого у куркульства зерна (автором цього принципу “товарної інтервенції” знову таки був Г. Пятаков).

В цілому троцькістсько-зінов'євська опозиція звинувачувала сталінське керівництво партії і держави в ігноруванні завдань класової боротьби, яку вели пролетаріат і сільська біднота в союзі з середняком проти куркуля, непмана і бюрократа; у зростанні залежності державної промисловості від куркульсько-капіталістичних елементів; у відході від бідноти і батрацтва як соціальної бази диктатури пролетаріату на селі; у підміні непом соціалізму (на основі старої тези “лівих” “неп не є соціалізм”); у злитті верхів партії з верхами непманської буржуазії; в бюрократичному переродженні партії.

Об'єктом гарячих дискусій і причиною гострих нападів опозиції на Й. Сталіна і М. Бухаріна стала низка серйозних невдач зовнішньої, точніше – комінтернівської політики. В 1926 році зазнав невдачі Англо-радянський профспілковий комітет, створений за принципом “єдиного фронту” Комінтерном і лівим крилом британських тред-юніонів. Комітет не зумів, зокрема, запобігти провалу загального страйку в Англії.

Ще більш далекосяжними виявилися провали з 1927 році в Китаї, коли керівництво Комінтерну продовжувало підтримку Гоміндану, прогледівши його сповзання на антикомуністичні позиції, що призвело до тяжких поразок революційного руху в країні.

Однак, найобґрунтованішою була критика (хоч часом і перебільшена, зумовлена боротьбою за владу) з боку опозиції стану внутріпартійного життя у ВКП(б). Сталінська лінія перетворення партійного апарату на бюрократичну структуру воєнізованого зразка ставала дедалі домінуючою.

Майже дворічна історія існування, боротьби троцькістсько-зінов'євської опозиції, її поразки досить складна і заплутана. В обстановці зміцнення тоталітаризму, не маючи легальної трибуни, можливості відкрито роз'яснювати свої погляди, а затим – і репресій з боку урядових органів опозиція вдалася до нелегальних форм – організації друкарень, випуску листівок, проведення своїх зборів.

У відповідь посилювалося розвінчання опозиційної платформи у пресі, підкріплене характерним для Й. Сталіна кадровим маніпулюванням. Зокрема, у липні 1926 року голвою ВРНГ став активний прибічник Й. Сталіна, до цього – голова Центральної контрольної комісії ВКП(б), член неофіційної сталінської “сімки” В. Куйбишев.

Це рішення було націлене на витіснення Г. П'ятова з високої господарської позиції – посади віце-голови ВРНГ. Звертає на себе увагу вже процедура призначення. Вона була типово “апаратною” – 29 липня Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило В. Куйбишева головою ВРНГ, а 4 серпня той же орган прийняв пропозицію Й. Сталіна вважати постанову від 29 липня затвердженою голосуванням всіх членів ЦК¹⁷. Отже, в тому числі, і Г. П'ятова як члена ЦК ВКП(б).

Тоді ж сталінське керівництво спробувало здійснити ще глибше переміщення Г. П'ятова – на дипломатичну роботу, направити його представником СРСР до США або Канади. Правлячі кола США неофіційними каналами повідомили про відмову в дозволі на в'їзд Г. П'ятова як “людині, що засудила на смерть кращих громадян Росії”. Малося на увазі головування Георгія Леонідовича на процесі у справі партії правих есерів влітку 1922 року. Хоча присуд щодо есерівських ватажків був умовно-демонстративним, і розстріляні вони не були, урядові інстанції США демонстрували своє рішуче несприйняття особи одного з відомих, авторитетних діячів ленінської

генерації. А в лютому 1927 року Л. Троцький, тоді вже на порозі остаточної поразки в боротьбі з “більшістю” ЦК ВКП(б), спробував відвернути призначення Г. Пятакова дипломатом у Канаду. “Посилка Пятакова у Канаду є велика необережність після того, як Пятакова не пустили в Сполучені Штати, – писав Л. Троцький у приватному листі тодішньому голові ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе. – Мотивування цілком достатнє для есерівського (взагалі білогвардійського) терористичного акту (проти Г. Пятакова в Канаді – В. С.)”¹⁸. Було зрозуміло, що Лев Давидович в інтересах опозиції намагався вберегти активного діяча антисталінської опозиції не стільки від білогвардійського терористичного акту в Канаді, скільки від “заслання” його за океан.

Г. Орджонікідзе відповів різко: “Прикрите небажання виконати рішення ЦК про поїздку тов. Пятакова спекуляцією на “небезпеці” і т. д., що не має прецедента в нашій партії, – я не можу вважати хоч скільки-небудь лояльним і коректним щодо рішень ЦК. Таких норівів у нас досі не було”¹⁹. Важко сказати напевне, можливо втручання Л. Троцького певною мірою і вилинуло, оскільки Г. Пятакова було призначено торговим представником Радянського Союзу у Франції. Й. Сталін все ж домігся свого: одного з дуже серйозних опонентів було віддалено від головного поля бою.

На вулицю Гренель у Парижі, де розміщувалися радянські представництва, Георгій Леонідович прибув 19 травня 1927 року. Нова робота була цікавою і змістовною. Торгові представництва були наділені виключними правами ведення експортно-імпорتنих справ, тому відкривалася можливість спрямувати зусилля на зміцненні торгово-економічних позицій Союзу РСР на міжнародній арені, а також на здійсненні того, що мовою опозиції називалося “торгова інтервенція”.

Разом з Християном Раковським – Повноважним Представником СРСР у Франції, колишнім колегою в уряді УСРР та нинішнім спілником по опозиції Г. Пятаков очолював радянську делегацію на переговорах про борги царського і Тимчасового урядів, які, хоч і не дали результатів, але залишилися позитивним моментом у розвитку радянсько-французьких відносин.

Уже перебуваючи на дипломатичній роботі у Франції, Георгій Пятаков підписав у травні 1927 року найважливіший документ опозиції – “Заяву 83-х”, яка кидала серйозний політичний виклик Й. Сталіну, його оточенню. У вересні того ж

року Георгій Пятаков поставив свій підпис і під “Заявою 13-ти”, яка повторювала основні положення 83-х і містила вимогу розпочати перед XV з’їздом ВКП(б) широку дискусію в партії.

Але об’єднана троцькістсько-зінов’євська опозиція була приречена. Партійні маси за нею не пішли. За “антипартійні виступи” пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 21 – 23 жовтня 1927 року вивів Л. Троцького і Г. Зінов’єва зі складу Центрального Комітету партії. А після спроб опозиціонерів влаштувати свої демонстрації в десяти роковини Жовтня 7 листопада 1927 року в Москві та Петрограді рішенням ЦК і ЦКК 14 листопада вони були виключені із партії. Напередодні XV з’їзду ВКП(б), який відбувся в грудні 1927 року, Г. Пятакова відкликали до Москви. За належність до троцькістсько-зінов’євської внутріпартійної опозиції, як один з її активних діячів, в числі 75-ти він був виключений з партії. Комісії з питання про опозицію, як доповідав з’їздові Г. Орджонікідзе, Г. Пятаков відповів: такі дії опозиціонерів, як нелегальні друкарня і збори, фракційні лозунги на демонстрації 7 листопада він не схвалював. Однак вважав, що це було викликано режимом у партії, який він засуджував. Платформу опозиції розцінював як правильну, висловлював навіть упевненість, що на неї зрештою пристане вся партія²⁰.

Що ж, не можна не віддати належного його мужності у принциповому відстоюванні власної позиції, здатності не підкорятись більшості, якщо до того не було внутрішніх переконань. У своїй політичній діяльності Георгій Леонідович завжди відзначався твердістю, послідовністю, що в конфліктних ситуаціях, межуючи з упертістю, залишали бажати кращого застосування.

Як і інші опозиціонери, Г. Пятаков відкрито заявив про підкорення рішенням з’їзду. У заяві партійному форуму, під яким стоїть і його підпис, про це говорилося: “Ми ні в якому разі не прагнемо заперечувати ту долю відповідальності, яка належить нам за загострення внутріпартійного становища. В боротьбі за свої погляди ми стали на шлях фракційності, ... в ряді випадків вдавалися до засобів, які йшли всупереч із партдисципліною.

На цей шлях нас штовхало лише глибоке переконання у правоті і ленінському характері наших поглядів, наше прагнення довести ці погляди до відома маси членів партії, ті перепони, що їх ми зустрічали на нашому шляху, ті нестерпимі для більшовиків звинувачення, під які ми підпадали”²¹.

Автори заяви підкреслювали, що не можуть відмовитися від своїх переконань, але заради збереження єдності партії заявляють з'їздові, що припиняють всяку фракційну діяльність і розпускають всі фракційні організації. Однак партійний з'їзд не знайшов у тій заяві "роззброєння" опозиціонерів.

Так людина, що віддала партії, революції, справі соціалізму все своє свідоме життя, усі сили, увесь талант, раптом опинилася в таборі, який кваліфікувався як злісно ворожий. Що може бути страшніше?!

Слід було обдумати все як слід, у всьому ретельно розібратися і, не кваплячись, шукати виходу, жити далі...

3. На передньому краї господарського штурму

Можливо час, який настав після виключення з партії, був для Георгія Пятакова найтяжчим. Чи не вперше за всі роки революційного життя він чинив незвично, всупереч своїм глибоким переконанням, тобто переставав бути самим собою.

Думки були різними. Іноді здавалось: досить, слід кинути назавжди юнацький екстремізм (виповнилось бо 37 років!), діяти як більшість (свідомість ятрили всі минулі поразки і невдачі, що подумки вишиковувались у вже достатньо довгий ряд), адже не можна монополювати претендувати на істину – інші ж також немало розуміються на політиці, її таємницях.

Сумніви підсилювались і тією атмосферою загального піднесення, яка запанувала в суспільстві, що в більшості з ентузіазмом сприймало радикальні плани партії, щиро прагнуло їх втілити в життя, не жалкувало сил для наближення майбутнього, що малювалось лише світлим, прекрасним. То, можливо, керівництво партії пропонувало вірний курс, в усякому разі такий, який сприймається масами, відповідає їх інтересам? А якщо так, то чи ж можна бути осторонь таких животворних процесів, осторонь самої ходи історії! Тим паче, що впродовж останнього десятиліття Георгій Пятаков звик бути в епіцентрі життя велетенської країни, що невторованими шляхами кинулась долати вершини прогресу і, начебто мимохідь, докорінно змінювала всю геополітичну ситуацію, відкривала нові світові горизонти.

Він же й після з'їзду змушений був залишатися далеко від Радянського Союзу, на другорядній, як для нього, ролі керівника торговельного представництва у Парижі.

Можна думати, що були ще якісь внутрішні мотивації тогочасної поведінки Г. Пятакова, а, можливо, всі перераховані

причини в сумі зумовили його рішення. Так чи інакше, після затажених нелегких роздумів 28 лютого 1928 року Георгій Леонідович зробив окрему, особну заяву про розрив з опозиціонерами, з Л. Троцьким, і просив відновити його в лавах Комуністичної партії²².

Чекати довелося довго. Чи то владоможці хотіли, щоб людина, яка жити не могла без масштабної, натхненної праці, кожен новий день каралася вимушеною бездіяльністю, нестерпно мучилася. Чи ж, може, вичікували, перевіряли – а чи не зробить пристрасна, імпульсивна, із загостреним почуттям правди і справедливості натура якогось необачного кроку, не виявить свого непокірного, бунтівного, вибухового характеру.

Однак від колишнього Георгія Леонідовича Пятакова якимось ураз уже мало що залишилося. В ньому начебто щось надломалося, згасло. Він раптом став значно іншим. Не те щоб задокументували нещирість, безпринципність, компромісність. Ні! Найголовніше, що у цій людині значною мірою було зруйновано стрижень, пригнічено волю, жагу боротьби, підірвано віру у вимріяні, вистраждані з юнацтва ідеали.

Такі зміни досить швидко помітив багато хто з оточення, та й просто знайомих Г. Пятакова. Так, тодішній заступник головного редактора “Торгово-промислової газети”, з яким раніше “пересікались” шляхи Георгія Леонідовича, М. Валентинов (Вольський) у кінці березня 1928 року мав нагоду зустрітися з керівником радянського торгпредства в Парижі. В ході непростого розмови, що часом набувала різкого характеру, журналіст висловив докір одному з найвизначніших опозиціонерів з приводу браку у нього моральної мужності а також критичні зауваження на адресу згаданої заяви у пресі.

Хоча сприймати відтворену М. Валентиновим відповідь Г. Пятакова, попри запевнення у тому, що принаймні найголовніші положення передаються “майже зі стенографічною точністю”²³ не можна як абсолютну (зроблено це значно пізніше, по пам’яті, з урахуванням наступних подій, у контексті, явно розрахованому на створення сприятливого іміджа самого автора – спочатку більшовика, а з 1904 року – меншовика і зрештою, з 1930 року – політичного емігранта тощо), є, водночас, чималий сенс зупинитись на наведеному свідченні. Воно понад усе прикметне своєю загальною психологічною достовірністю (“приголомшливою філософією” – В. Валентинов), яка досить органічно кореспондується зі всією наступною логікою поведінки Георгія Леонідовича.

Він наголосив на тому, що не меншим “дивом” за Жовтневу революцію було інше “диво” В. Леніна – більшовицька партія, яка не має “жодних історичних прецедентів, ні на яку іншу партію не схожа ні своєю організацією, ні своїм духом, ні силою своєї дії”²⁴. Згадавши всі історичні перемоги, здобуті під керівництвом комуністів (від Жовтневої революції до створення СРСР і господарських успіхів), Георгій Пятаков заключав: “Коли даєш собі звіт, що таке партія, що вона зробила і робить, просто дивовижним здається ваше питання – чому ви так засмучені, що вас – П’ятова – виключили з партії. Чому ви так хочете якомога швидше до неї повернутися?..

Більшовизм є партія, що несе ідею втілення в життя того, що вважається неможливим, нездійсненним. ...Справжні більшовики–комуністи – люди особливого гарту, особливої породи, яка не має історичної подоби. *Ми ні на кого не схожі*. Ми партія, яка складається із людей, що роблять неможливе можливим; переймаючись думкою про насильство, ми спрямовуємо його на самих себе, і, якщо партія того вимагає, якщо для неї це потрібно або важливо, актом волі зуміємо за 24 години викинути з мозку ідеї, з якими носились роками. Вам це абсолютно незрозуміло, ви не в змозі вийти з вашого вузького “я” і підкоритись дисципліні колективу. А ось справжній більшовик це може зробити. Особистість його не замкнена межами “я”, а розпливається в колективі, який іменується партією”²⁵.

У руслі висловленого Г. Пятаков доводив, що він щиро відмовляється від старих поглядів і навіть засуджував тих, хто готовий був загинути, аніж зрадити ідеї. “Відмова від життя, – стверджував він, – постріл у лоб з револьвера – справжні дурниці перед іншим виявом волі, саме тим, про який я говорю. Таке насильство над самим собою відчувається гостро, болісно, однак, вдаючись до цього насильства з метою зламати себе і бути в повній згоді з партією і виявляється сутність справжнього більшовика–комуніста, до кінця пов’язаного з партією”²⁶.

Георгій Пятаков беззавітно, майже до фанатизму вірив у прийдешні господарські успіхи Комуністичної партії, радянської держави, в невідворотне (і не таке далеко!) торжество світової революції. Він з непідробним пафосом виголосив: “В революції, яка підбирається до світу, невже ви думаєте, що я – Пятаков – не буду брати участі? Де ж тоді я буду? А задля якого дідька я тоді жив? Невже ви думаєте, що у великому світовому перевороті, в якому вирішальним фактором буде наша партія, я буду поза нею? А поза – значить бути нулем.

Щоб бути в партії, брати участь у її рядах в прийдешніх світових подіях – я повинен віддати їй без лишку самого себе, злитися з нею, щоб у мені не було жодної часточки, яка б не належала партії, з нею неузгодженою. І ще раз скажу, *якщо партія для її перемог, для здійснення її мети – вимагатиме біле вважати за чорне – я це прийму і зроблю це моїм переконанням*²⁷.

В черговий раз переконуєшся, якою неординарною постаттю був Георгій Леонідович Пятаков, як ефектно, красиво він міг аргументувати свої висновки (звісно, М. Валентинова вони багато де в чому буквально шокували, однак залишимо це за дужками). І хочеться, дуже хочеться вірити випробуваному більшовикові, що він залишився таким же, як і в попередні роки і, навіть, вкотре подивуватися щонайгіднішим його чеснотам, у першу чергу просто священній вірі у визвольні ідеали. Проте, мабуть бувають і такі життєві ситуації, коли вище за, здавалось би, бездоганну логіку, вражаючі докази, стоять не-виразні сумніви, непевні відчуття, які не дозволяють погодитись з найрозумнішими словами, залишають тріщину між ними (словами) і тими діями, які вони покликані пояснити.

Звичайно, викладені міркування (радіше – застереження) зовсім не вичерпні, не абсолютні, вони – лише штрихи до розуміння такої непростой особистості, як Г. Пятаков.

Про це слід згадати ще й тому, що існували й простіші, поверховіші спроби витлумачення складного феномена. Так Лев Троцький, згідно його спогадів, передбачав можливі зміни у поведінці молодшого колеги задовго до капітуляції опозиції. В тому ж таки 1928 році він писав: “Років три – чотири тому (тобто в розпал опозиційної боротьби “лівих” – В. С.), коли Пятаков ще належав до одного зі мною угруповання, я жартома передрікав, що на випадок бонапартистського перевороту Пятаков візьме наступного дня свого портфеля і піде в канцелярію. Тепер я повинен більш серйозно прибавити, що, якщо цього не станеться, то хіба за відсутністю бонапартистського перевороту, тобто ніяк не з вини самого Пятакова”²⁸.

Неважко помітити, що й у даному випадку нїзатятїший опозиціонер залишається вірним собі: понад усіх ставить власну персону, підкреслює особливі здібності психоаналітика. Одного ж із вчорашніх ближчих прибічників, безсумнівно талановиту особистість, зневажливо плюндрує.

Ні! Георгій Пятаков був явно масштабнішим, елементарно розумнішим.

Повертаючись з цього погляду до розповіді М. Валентинова, слід зупинитись ще на ряді її показових деталей. Створюється враження, що Г. Пятаков досить майстерно зміг спровокувати журналіста на зауваження, яких той намагався спочатку передбачливо уникнути, а потім не стільки відповідав на них, вів бесіду, скільки робив добре продуману, безумовно, зарані підготовлену розлогу заяву, всі фрази якої “були відшліфовані”, “начебто він читав щось написане, притому з очевидним фанатизмом”. І ця заява за обсягом була не меншою за документ, опублікований в “Правде”, а за смисловим навантаженням ґрунтовнішою, змістовнішою (до речі, В. Валентинов зауважує, що “потворний”, “хаотичний” покаятний документ для “Правды”, за чутками, видний опозиціонер написав у п’яному стані).

Г. Пятаков вирішив витратити стільки часу і зусиль, щоб переконувати випадкового відвідувача (що взагалі за не дуже певних обставин опинився в Парижі, а до того в Москві мав не завжди рівні стосунки з ним), у правоті вчиненого кроку. Тут, гадається, надзвичайно важливим було те, як поводив себе Георгій Леонідович на зустрічі. “...Пятаков почав свою відповідь сидячи, потім встав і почав говорити, походжаючи по кімнаті, то підходячи до мене, то відходячи до вікна, – оповідає М. Валентинов. – І там, повернувшись до мене спиною, не дивлячись на мене, начебто не тільки мені, а ще комусь крім мене, твердими, відчekanеними фразами роз’яснював свою позицію, вірніше б сказати – скриті основи свого світобачення”²⁹.

Ось це “ще комусь крім мене” важить у даному разі дуже багато і навряд чи потребує розшифровки. А чого варта ще прозоріша підказка: якщо журналіст “занадто дипломатничатиме”, “занадто обережнішатиме”, в Москву, “куди слід” може бути “настроєно” листа з порадою якомога пильніше придивитись до нього! Знову провокативний хід! Якщо нежданий гість з’явився не від спецслужб (що було зовсім не виключено), то йому варто вказати на дорогу до них.

Тобто, опублікована в “Правде” заява отримувала додаткове підтвердження через “нейтрального” кур’єра, який мав донести її сутність “куди слід”, або хоч подати бажаний знак. І не виключено, що відтворений епізод не був єдиним у своєму роді. Можливо, просто, він єдиний, що був задокументований.

Так чи інакше, Георгія Пятакова почули в Москві. Й. Сталін і його оточення, вочевидь, також досить швидко збагнули, що, колишній опозиціонер не становить більше небезпеки.

Г. Пятаков не зазнав такого остракізму і репресій, як його колеги по фракційній діяльності. Система вирішила використати знання, досвід, здібності вже нового, “незагрозливого” Георгія Леонідовича. Та й де їй було взяти фахівців-економістів його гатунку, його ерудиції і здібностей для здійснення справді гігантських господарських перетворень, до яких приступили в радянській країні наприкінці 20-х років.

Восени 1928 року Г. Пятакову вдалося таки перевестися з Франції, яку встиг незлюбити, до Москви. Він одержав призначення на посаду заступника голови Держбанку Союзу РСР. Жив більше, ніж скромно. Згаданий М. Валентинов, що відвідав його на квартирі у Гніздіниковському провулку, так зобразив побут високого банківського, державного службовця: “Пятакова я знайшов в убогій вузькій кімнаті, в якій розташовувалось ліжко, тумбочка, стіл і більше нічого... Він був хворий, лежав у ліжку, вкритий зношеною, поганою ковдрою, на зразок тих, що бувають у в'язничних камерах або казармах...”³⁰.

Однак побут для професіонального революціонера ніколи не грав домінуючої ролі. А ось працювати Георгій Леонідович міг неабияк. І організатор, керівник з нього був справді блискучий. Тож невдовзі він став головою правління Держбанку Радянського Союзу. А 14 листопада 1929 року сталось довгоочікуване відновлення в правах члена ВКП(б).

Настрій був піднесений. І не лише через перемиші у особистому житті, суспільному становищі. Розбиваючи чергову, на цей раз – “праву” опозицію (О. Рикова, М. Бухаріна, М. Томського), сталінське керівництво дедалі запозичувало аргументи і методи діяльності із арсеналу уже розвінчаних, знищених не так давно “лівих”. Форсовану індустріалізацію, здійснювану значною мірою за рахунок “данини” з селянства, політику ліквідації куркульства як класу, взагалі всіх залишків буржуазії Г. Пятаков сприймав і як торжество власних підходів та пропозицій. Отже старі розбіжності з Й. Сталіним можна було вважати подоланими? Авжеж!

І він беззастережно орієнтується на генерального секретаря ЦК ВКП(б), вважає його єдиним у Політбюро, якому взагалі тільки й можна та слід підкорятись, бо саме з ним тепер асоціюється шлях трансформації “неможливого у можливе”.

Саме назрів сталінський ювілей. 21 грудня 1929 року вся країна славилася “вождя”. В центральній пресі з'явилися численні статті соратників – Г. Орджонікідзе, Л. Кагановича, К. Ворошилова, В. Куйбишева, А. Мікояна, М. Калініна, А. Бубнова.

Георгій Пятаков волів би не відстати від публічної демонстрації вірнопідданства. Проте до нього черга дійшла лише через два дні – 23 грудня: в “Правде” було опубліковано статтю Г. Пятакова “За керівництво”, яка може бути розцінена як суміш нової порції покаяння за минулі “гріхи” з урочистою клятвою бути всією істотою у всьому внутрішньо згодним з керівництвом партії на чолі з Й. Сталінім.

“Демонстрація до дня 50-річчя тов. Сталіна має щонайглибший політичний смисл, – писав Георгій Леонідович. – Партія перевірила за ці роки не лише свою лінію, але і своїх вождів. Питання про керівництво розв’язане – такий головний, основний, вирішальний підсумок. Тепер ясно, що не можна бути за партію і проти даного Центрального Комітету, не можна бути за Центральний Комітет і бути проти Сталіна. Я був прсти керівництва і проти т. Сталіна. Це щонайтяжча у моєму житті політична помилка. Немає комуністичної партії без твердого керівництва, як немає і не може бути диктатури пролетаріату без комуністичної партії. Лінія партії і її ЦК показала свою вірність. Індустріалізація, колективізація сільського господарства, боротьба проти класових ворогів – все це до того очевидно, що немає потреби доводити”³¹.

Апофеозом статті стала фраза: “...Лише безнадійні паскудники і ті, хто осліплений ненавистю до партії, можуть тлумачити так, що мова йде про те, кого слухатися”³².

Для Г. Пятакова, як видно, такого питання не існувало, бо він свій вибір зробив, твердо заявляв, кого він буде “слухатися”. Що ж, начебто у відповідь, і до нього влада була лояльнішою, м’якшою. Георгія Леонідовича обрали делегатом на XVI з’їзд партії (червень – липень 1930 року), який, у свою чергу, обирає його членом ЦК ВКП(б). Начебто й не було XV з’їзду, виключення з партії, мук невизначеності...

Навпаки, послідувала низка урядових призначень: 18 жовтня 1930 року Г. Пятакова рішенням РНК затвердили головою правління об’єднання Весхімпрому; 21 жовтня – членом президії ВРНГ; 26 липня 1931 року – першим заступником голови ВРНГ СРСР, 15 жовтня – начальником планового відділу ВРНГ. У січні 1932 року Георгій Леонідович став заступником народного комісара важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе.

Що йговорити, в час, коли на передній край всього розвитку Союзу РСР висунулася індустріалізація, більше того, вважалося, що саме від її успіху цілком залежить доля країни, доля

світової революції, результат невідворотного майбутнього воєнного зіткнення світів, Г. Пятаков став однією із ключових фігур всього господарського будівництва.

Він знову опинився в рідній стихії, там, де найбільше й хотів працювати. Не лише близьке оточення, а й широкий загал знав, що не було людини, більше за Георгія Леонідовича, закоханого у “процес індустріалізації”, ніхто індустріалізацію так не звеличував, не поетизував, не оспівував, не віддавався їй до втрати всіх сил. Тут він залишався невинним романтиком, непереборним ідеалістом, невиліковним утопістом. “Наша партія – переконано, пристрасно доводив він, – знайшла чудодійний засіб змусити радянську країну крокувати вперед недоступними для інших країн семимильними кроками. Цей засіб називається п’ятирічними планами. ...З допомогою цих планів ми зробимо неможливе можливим і в найкоротший час станемо найсильнішою індустріалізованою країною в світі. Для мене це неспростовна істина. А кожен день нашого існування, нашого зміцнення і могутності, нашого впливу на світ – скорочує на 5 – 10 років саме існування капіталізму. Ми йдемо вгору, капіталізм вниз. Я переконаний, що через 15 – 20 років капіталістичний світ буде являти собою руїни, охоплюватись революціями”³³.

Ситуація складається так, що саме Георгій Леонідович у паркоматі важкої промисловості став відповідальним за організацію апарату галузі. Саме він складав і підписував всі директиви і накази з цього приводу. Його рукою залишена і остаточна правка на рукописах основних, найвідповідальніших документів, підготовлених Георгієм Костянтиновичем Орджонікідзе³⁴, який довіряв Г. Пятакову найскладніші завдання організації нових підприємств і вважав його “своєю правою рукою”.

Георгій Леонідович брав активну участь у реконструкції діючих підприємств, створенні нових галузей промисловості, зокрема хімічної, відповідав за роботу Сталінградського тракторного та Горьківського автомобільного заводів. На нього було покладено контроль за ходом будівництва Дніпровського металургійного комбінату³⁵. В 1934 – 1935 роках виводив з прориву кольорову металургію. Часто їздив по країні, побував практично на всіх великих будовах першої та другої п’ятирічок.

І при цьому встигав ще брати участь у редагуванні “Большой Советской Энциклопедии”, очолювати редколегію “Советской химической энциклопедии”, разом з Максимом Горь-

ким редагувати журнал “Наши достижения”. За його редакцією було започатковано випуск альбомів “СССР на стройке”. Вони випускались російською, англійською, французькою і німецькою мовами і були покликані пропагувати всьому світу грандіозні будови перших п’ятирічок, закарбовані в сотнях, тисячах фотографій.

Ритм життя був просто неймовірним. Переважна частина дня припадала на роботу. У своєму службовому кабінеті заступник наркома часто ночував. Великою відрадою була серйозна музика, на якій добре знався ще змалку, однак тепер міг насолоджуватись так зрідка.

На XVII з’їзді ВКП(б) в січні 1934 року виступ Г. Пятакова в обговоренні доповіді про другий п’ятирічний план тривав більше години. На відміну від інших він поводив себе з високою гідністю. Зокрема у виступі не було вже майже ритуального запопадливого каяття. Хоча в тексті і відчувається, можливо, півсвідомий мотив вини, в тих місцях промови, де колишній троцькіст “добиває” троцькізм: “...Партія і її Центральний Комітет блискуче провели політику індустріалізації, так чітко сформульовану на XIV з’їзді товаришем Сталіним, розгромивши контрреволюційний троцькізм... “Індустріалізм” троцькістів, не пов’язаний з соціалістичним піднесенням сільського господарства, і тому меншовицько-гнилий, був по суті виразом невіри в практичну індустріалізацію країни, був плотьтю від плоті, кров’ю від крові контрреволюційної теорії заперечення будівництва соціалізму в нашій країні”³⁶.

Є у виступі і величання на адресу “загальноновизнаного світового вождя пролетаріату товариша Сталіна”. Але в цілому промова заступника наркома важкої промисловості стала фактично діловою, детальною доповіддю про розвиток галузі, її стан і перспективи, з цифровими викладками, що їх полюбляв Г. Пятаков, з глибоким аналізом нагальних господарських проблем. Закінчуючи, Георгій Леонідович говорив, що 5-мільйонний загін робітників важкої промисловості йде на завоювання нових соціалістичних позицій, переконаний в успіху і в надії рапортувати на XVIII з’їзді партії: завдання, поставлені XVII з’їздом, виконані³⁷. Але рапортувати Г. Пятакову на наступному партз’їзді не довелося...

4. Прелюдія трагедії

Георгій Пятаков зробив свій вагомий внесок у формування радянської адміністративно-командної системи управління. Це

завдяки і йому кожен господарський крок сприймався як фронтова атака, зведення новобудови як бій, а випуск першої продукції гігантів індустрії, флагманів п'ятирічок – мало не як воєнна перемога. Одним словом, і господарська сфера була перетворена на своєрідний плацдарм класової боротьби. А, значить, обов'язково мали бути переможці, вороги, переможені. Ось тільки в числі переможених, а точніше – жертв, опинялись і ті, хто насправді не був ані ворогом нового ладу, ані ворогом пароду, хоча саме так їх наіменували, а потім довгі десятиліття не наважувались відійти від очевидної неправди.

Серед останніх був і сам Георгій Леонідович Пятаков.

Здавалось би, він мав шанси й уникнути трагічного фіналу, на який було приречено багатьох його колег. Поповившись у ВКП(б), Георгій Леонідович сторонився суто політичної, ідеологічної діяльності. Він при нагоді заявляв про беззастережну підтримку здійснюваного курсу і “з головою” поринав у господарські справи.

Втім, велика економіка, керівництво нею – то, звісно, теж політика. Ще й неабияка! І тут заступник наркома важкої промисловості також грав за домінуючими правилами, не даючи жодних підстав запідозрити його у тому, що він їх не поділяє, діє хоча б у чомусь з примусу – адже всім була відома його традиційна схильність до застосування надзвичайних засобів, натискних методів, штурмових принципів у творенні нового ладу. І прикладів тому – безліч.

Ось один із них. 18 лютого 1934 року в “Правде” була надрукована величезна стаття “Красноуральський мідноплавильний комбінат, який він є”. Вона була суціль побудована на матеріалах так званої “бригади Пятакова”, яка була направлена для вивчення питання про стан справ на підприємстві. Оціночні позиції були зовсім у дусі часу: “Керівництво, яке вкрай заплуталося, до цього часу не усвідомлює своєї провини і своєї відповідальності за нинішній стан заводу, не згодне з окремими висновками бригади тов. Пятакова, саботує проведення в життя її вказівок.

Роботу комбінату і його керівництва інакше як злочинною назвати не можна.

...1/3 міді гине... У відвальні плаки йде руда з високим вмістом міді...

Першокласне обладнання знаходиться в руках безвідповідальних людей... На очах у всіх робітників обкрадають. Недавно, під час перебування на комбінаті тов. Пятакова в Красно-

уральську, в робітничій столовій було виявлено розбавлення їжі. В їдальнях і магазинах займаються шахрайством ...”³⁸.

Як бачимо, штампи, характерні швидше для прокурорського звинувачення тих років. І вони дійсно використовувались не лише у розмовах на найвищому рівні (нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе доповідав у означеному ключі про результати діяльності “бригади Пятакова” на XVII з’їзді ВКП(б)³⁹), а й у цілком реальних судових процесах, що набирали обертів і були спрямовані проти саботажників, шпигунів, шахраїв – одним словом відвертих і замаскованих “ворогів”.

Отже, Г. Пятаков діяв “у дусі часу”, як органічний елемент сформованої державно-репресивної машини. І робив це абсолютно свідомо. Він вважав, що його місце у класовій боротьбі, що, згідно тверджень Й. Сталіна, мала наростати з успіхами соціалістичного будівництва, на боці політичного керівництва країни, генерального секретаря ЦК ВКП(б). А тому і під час політичних процесів над колишніми спільниками по опозиції без вагань виступав з їх осудом, підтримував жорстокі, в тому числі смертні вироки, вітав розстріли.

Так, після появи звинувачувального заключення у справі троцькістського центру (процес Л. Каменєва – Г. Зінов’єва) Г. Пятаков надрукував 21 серпня 1936 року у “Правде” велику (на цілий підвал) статтю “Нещадно знищити огидних убивць і зрадників”. Ось коротка передача її змісту зі збереженням авторської стилістики: “Трудящі всього світу знають і люблять свого Сталіна і пишаються ним. ... Країна наша під блискучим керівництвом ЦК і товариша Сталіна в першу голову на всіх парах пішла на небачене піднесення... Контрреволюційні погляди і Троцького, і Каменєва, і Зінов’єва... не мали нічого спільного з лінією Леніна, продовжувачем і творцем якої в нових умовах був і залишається тов. Сталін... Перемогла єдино правильна, єдино переможна лінія партії – лінія нашого великого Сталіна...”. У бандитів, “яких надихає Троцький із-за кордону”, немає “жодних ідей... одне голе нічим не завуальоване честолюбство і звіряча ненависть до переможної партії Леніна-Сталіна...”

Мені нестерпно соромно, що і я в 1925 – 1927 роках ішов разом з цими бандитами... Вину свою за тодішні щонайтяжчі політичні помилки я ніскільки не применшую і до цього часу гостро усвідомлюю... Я був винним, що не зрозумів партійного керівництва, не зрозумів вірного шляху розвитку соціалізму...” Коли зрозумів, “пішов новим, вірним шляхом, шляхом Ста-

ліна, яким з тих пір твердо і радісно йду разом зі всією партією...”.

Безмежна пихатість і самозакоханість Троцького, Каменєва і Зінов'єва привели їх на огидний шлях дворушництва, брехні, нечуваного обману партії. “Їх треба знищувати як падло, що заражає чисте, бадьоре повітря радянської країни, падло небезпечне, яке може спричинити смерть нашим вождям... Товариш Сталін, як завжди, прозорливо вчив нас не втрачати революційної пильності, не забувати, що класовий ворог продовжує і буде продовжувати будь-якими доступними йому засобами намагатись нанести яку-небудь шкоду диктатурі пролетаріату... Ворог наш в країні соціалізму, який перемагає, сприятливий. Він пристосовується до обстановки. Прикидається. Бреше. Замітає свої сліди. Втирається в довір'я....

Добре, що органи НКВС викрили цю банду... Честь і слава органам НКВС. Кожен із нас повинен дедалі підвищити свою пильність, проникливіше придивлятися у своє оточення, щоб допомогти партії, допомогти НКВС, цьому разючому мечу в руках диктатури пролетаріату, викривати агентуру класового ворога і вчасно знищити її”⁴⁰.

А наступного дня, 22 серпня 1936 року, було опубліковано заяву прокурора Союзу РСР А. Вишинського. В ній говорилося, що під час процесу у справі “троцькістсько-зінов'євського терористичного центру” підсудні Л. Каменєв, Г. Зінов'єв та І. Рейнольд показали на М. Томського, М. Бухаріна, О. Рикова, М. Угланова, К. Радека, Г. Пятакова, Л. Серебрякова і Г. Сокольнікова як на осіб, причетних тією чи іншою мірою до контрреволюційної діяльності “центру”. Прокурором було зроблено відповідне розпорядження про початок розслідування діяльності названих осіб. Залежно від результатів розслідування Прокуратура мала дати законний хід новій справі⁴¹.

...А поряд уже завбачливо містилися вимоги зборів трудових колективів “до кінця розплутати увесь злочинний клубок”, розслідувати зв'язки названих осіб з “троцькістсько-зінов'євською бандою”⁴².

З'явилися і нові елементи, яких не було у тільки-но закінченому процесі – про шпигунство, про плани апріорних ворогів розчленувати Радянський Союз, організувати диверсії і шкідницькі акції на військових підприємствах, інших стратегічно важливих народногосподарських об'єктах тощо.

Звідки, здавалось би, було взятись таким шокуючим, фантастичним звинуваченням – здогадкам ще до заведення офі-

ційної справи, тим більше – до суду? А все було просто. Доки Г. Пятаков підшукував найдошкульніші епітети для плямування засуджених “негідників-опозиціонерів”, “огидних ворогів” на нього самого вже було заведено досьє (дехто із вже заарештованих устиг чимало наговорити на свого колегу, начальника, звідси і “запозичувався” “компрогат” для преси).

Кожного дня вал таких публікацій наростав і навряд чи в нього уже залишались сумніви, що невдовзі гряне новий гучний процес і однією з його центральних “дійових осіб” буде Георгій Леонідович Пятаков.

Сам він, людина мудра, досвідчена, мабуть, також цілком певно прозрівав логіку розвитку ближчих подій, їх невідворотний фінал. Однак до кінця зрозуміти смислу того, що відбувалося, він не міг. Бо то швидше було зовсім незбагнено, абсурдно, врешті – дико. Він – Георгій Пятаков, революціонер з самої юності, більшовик зі справді героїчним минулим, партієць, до мозку кісток відданий соціалістичній справі, має загинути від того, чому вірою і правдою служив усе свідоме життя, на що поклав усі сили, увесь неабиякий талант...

Однак уже 12 вересня 1936 року заступника наркома важкої промисловості, члена ЦК ВКП(б) було заарештовано у Свердловську.

На перших допитах і очних ставках (з Г. Сокольниковим, Голубченком, В. Логіновим та ін.) звинувачення відкидав, винним себе не визнавав⁴³.

Однак поступово, через два–три тижні почав підтверджувати, що ще з 1928 року начебто давав вказівки Ю. Коцюбинському, Голубченку, В. Логінову, Я. Ліфшицю, також виключеним з партії, про необхідність повернення до лав ВКП(б) з дворушницькою метою, відтворення в Україні троцькістського центру, передавав отримані від Л. Троцького директиви щодо організації терору проти керівників партії і уряду, зокрема проти С. Косіора і П. Постишева, проведення шкідницьких акцій⁴⁴.

Що ж до інших тверджень (начебто про антирадянську діяльність Г. Пятакова, вирваних у підслідчих), то їх він категорично відхилив, тримався впевнено, навіть твердо. А ініціаторам процесу дуже хотілося (їм потрібно було) одержати від випробуваного більшовика і свідчення (якомога більше свідчень!) про вигадану діяльність “паралельного троцькістського центру” не лише на периферії, в одному регіоні, а й у центрі країни, у всесоюзному масштабі.

Історики, публіцисти, письменники, психологи, політики та, в принципі, всі, кому доводилось знайомитись і замислюватись над ходом гучних політичних процесів 30-х років, у яких проглядають очевидні фальсифікації, низькосортні підробки, тут і там виявляються “нестиковки”, “неув’язки”, найбільше дивуються самооговорам, “самовизнанням” підслідчих. Адже саме на них, “як цариці доказів”, врешті і вибудовувалась практично вся аргументація провини, визначались вироки.

Так, один із зарубіжних авторів, що впродовж довгих десятиліть прагнув “розкрутити” внутрішні, потаємні пружини незбагнених феноменів, Артур Кестлер в автобіографічному творі “Невидима література” виділив спеціальний сюжет під красномовною назвою ““Сталеві” люди”. Поважний автор пише: “...Визнання звинувачених на московських процесах здаються однією з найкрупніших загадок сучасності. Чому старі більшовики, – керівники і герої революції, які так часто грали зі смертю, що самі називали себе “покійниками на канікулах”, – чому, запитується, вони визнавали цю жахливу маячню, яка льодянить кров? Якщо навіть не брати в розрахунок тих, хто, як Радек, просто-напросто рятував шкуру, тих, хто був деморалізований, як Зінов’єв, тих, хто сподівався вигородити рідних, як, наприклад, Каменєв, що, за чутками, пристрасно любив свого сина, то були ж серед них і “сталеві” – люди типу Бухаріна, Пятакова, Мрачковського, Смирнова та інших з десятками років революційного стажу, ветерани царських в’язниць і заслань, і ось їх патетично-безоглядне відречення від себе видавалось незрозумілим”⁴⁵.

Єдина площина, у якій ще можливі якісь реалістичні тлумачення – це цілком серйозне припущення про непохитну віру багатьох згодом репресованих у те, що своїми зрадами правді, підтвердженням нісенітниць вони востаннє (хай перед смертю!) прислужують справі більшовизму, революції, соціалізму (згадаймо пятаковське: якщо партії потрібним буде видати біле за чорне, я зроблю це, не задумуючись!).

Правда, Г. Пятаков мав бути переконаним, що його поведінка підпорядкована справді високій суспільній меті, благородному ідеалу. В іншому випадку домовитись з ним було важко, практично неможливо. Наприклад, генерал НКВС Олександр Орлов, що не повернувся із закордонного відрядження і тим зберіг своє життя, знав багато про процеси 30-х років, так би мовити, зсередини, розповів про те на сторінках своїх творів. “Я майже впевнений, – писав він, – що якби серед “другої

хвилі” заарештованих більшовиків з’явилася людина, здатна протистояти своїм тюремникам, то цією людиною був би Пятаков. Тому мене дуже здивувало, що він порівняно легко здався...”⁴⁶.

В цьому пункті і мемуаристи і дослідники сходяться на тому, що особливу роль у справі Георгія Леонідовича відіграв Серго Орджонікідзе. Правда, версії, оцінки тут розходяться аж до діаметрально протилежних.

Так, згідно тверджень А. Мільчакова, знаючи про певні суперечності між наркомом важкої промисловості і його заступником, Й. Сталін провокував їх поглиблення і водночас сам займався організацією тиску на Г. Орджонікідзе (зокрема, особисто давав завдання відвідувати Серго з документами НКВС і вимагав останнього підписати санкцію на суд і арешт Г. Пятакова), однак із цього нічого не вийшло⁴⁷. Версія сумнівна з багатьох позицій. Виникають питання: для чого Й. Сталіну треба було займатись по-суті вербовочними функціями, чи домагатись санкцій, без яких і він, і НКВС давно обходилися тощо?

С. Гінзбург відстоює точку зору, згідно якої Й. Сталін побоювався авторитету Г. Орджонікідзе в партії і країні, можливого його виступу проти своєї влади і шукав шляхів впливу на нього. Ось у цьому зв’язку, начебто з метою психологічного тиску на Г. Орджонікідзе було запрошено на допит уже “обробленого” Г. Пятакова (на ньому буцімто був присутній і сам Й. Сталін та деякі інші партійні керівники – ?), де колишній заступник наркома повністю зізнався у шкідництві в галузі, якою відав Серго⁴⁸.

А О. Орлов доводить, що все виглядало зовсім інакше: “Одного разу ввечері в НКВС приїхав Серго Орджонікідзе і висловив бажання переговорити з Пятаковим. Єжова, який на той час змінив Ягоду, не було на місці. Його заступник Агранов, поколивавшись, зателефонував до внутрішньої тюрми і наказав привести Пятакова до нього. Орджонікідзе рушив назустріч Пятакову, що зайшов, явно бажаючи обійняти його. Пятаков ухилився і відвів його руки.

– Юрій! Я прийшов до тебе як друг! – вигукнув Орджонікідзе. – Я витримав через тебе цілий бій і не перестану за тебе боротись! Я говорив про тебе *йому*... (тобто Й. Сталіну – В. С.).

Після цього вступу Орджонікідзе попросив Агранова залишити його удвох з Пятаковим. Їх розмова продовжувалася віч-на-віч⁴⁹. Звісно, про зміст розмови залишається лише гадати. О. Орлов вважає, однак, що вона виявилася вирішаль-

ною для подальшого розвитку подій і пропонує свій варіант їх логіки: “Чи вів Орджонікідзе підступну гру з Пятаковим під тиском Сталіна, чи був щирим? Наступний хід подій повинен був дати відповідь на це питання.

Отже, Пятаков, очевидно, вирішив довіритись Орджонікідзе. Він підписав фальшиве визнання, у якому підтверджував, що, скориставшись із поїздки до Берліна в грудні 1935 року, написав звітти листа Троцькому, який знаходився тоді в Норвегії. Пятаков нібито запрошував директив Троцького про надання фінансової допомоги заколотникам всередині СРСР. Далі він підтвердив, що отримав відповідь Троцького: той начебто повідомив, що ним досягнуто угоду з німецьким нацистським урядом. За цією угодою німці зобов'язались вступити у війну з Радянським Союзом і допомогти Троцькому захопити владу в СРСР. За це Троцький обіцяв віддати німцям територію України і надати ряд економічних поступок. У зв'язку з цією угодою Троцький начебто вимагав у листі до Пятакова, щоб антирадянське підпілля посилювало свою шкідницьку діяльність у промисловості”³⁰.

Можливо, приймаючи “гру”, Георгій Леонідович, окрім іншого, підписував абсолютно абсурдний документ у розрахунок на здоровий глузд суспільної думки. Якщо так, то він істотно прорахувався. На суспільну свідомість, принаймні, у Радянському Союзі, почався пропагандистський обвал, який не залишав місця ані іронії, ані сумнівам. Матеріали слідства видавались за доведену істину і “на повному серйозі” кваліфікувались як достовірні факти. 8 жовтня 1936 року у передовій статті “Докотились...” “Правда” так передавала сутність вищенаведених “зізнань”: “Троцькістські організації за кордоном кишають шпигунами і агентами буржуазії. Вони знайшли тут для себе сприятливе середовище. Факти і відверті зізнання ряду зонайвидніших троцькістів (імена не називались, однак сумніву ні в кого не залишалось, що один із них – Георгій Пятаков – В. С.) показують, що ці мерзотники не лише за страх, але й за совість виконували службу шпигунів і диверсантів в Радянському Союзі на славу своїх імперіалістичних і фашистських господарів, в надії на прискорення свого приходу до влади. Ставши на позицію пораженців щодо Радянського Союзу, троцькістська агентура по шпигунству і диверсіям уже зарані рила яму для трудящих СРСР, прагнучи полегшити перемогу імперіалістичних і фашистських військ у прийдешній війні проти нашої країни”³¹.

Ідейно-психологічний пресинг наростав з кожним днем, додаючи до звинувачень все нові й нові “пункти”. “За прямою директивою Троцького і його довірених людей – Пятакова, Муралова, Дробніса – виконавці диявольських задумів ставили своїм завданням зірвати стаханівський рух, збаламутити робітників, викликати в них невдоволення”, – страхала “Правда” 20 листопада⁵².

А через три дні вона ж пророчила: “Ім’я Пятакова віднині буде затавроване як ім’я мерзенного дворушника, терориста, агента гестапо. Воно стоїть поряд з іменами найогидніших зрадників і реставраторів капіталізму – Троцького, Каменєва, Зінов’єва, Смирнова”⁵³.

...На третю декаду січня 1937 року режисери спектаклю на ім’я “процес паралельного антирадянського троцькістського центру” вирішили, що все готово: ведучі, актори, публіка вже дозріли для того, щоб дійство відбулося, а в його успіху вони були впевнені.

20 січня 1937 року Прокуратура Союзу РСР повідомила про “нові злочини Троцького та його банди”. Йшлося про те, що на процесі в серпні 1936 року підсудні не все говорили до кінця. Вони розраховували понести з собою в могилу таємницю про троцькістський “паралельний центр”, що залишався на свободі. Поряд із Г. Зінов’євим, Л. Каменєвим, Смирновим та іншими творили свою злочинну роботу глибоко законспіровані Г. Пятаков, К. Радек, Г. Сокольніков, Л. Серебряков. Але і цей “паралельний центр” контрреволюції викрили тепер органи НКВС.

“Правда” за 21 січня поруч з передовицею “Вперед, до комунізму!”, що була присвячена річниці смерті В. Леніна, вміщувала редакційну статтю “Троцькістські шпигуни, диверсанти, зрадники Батьківщини”, в якій розтлумачувалося повідомлення Прокуратури. “Зрадники... ставили своїм завданням прискорити військовий напад на СРСР у розрахунку на його поразку у війні, – писав орган ЦК ВКП(б). – За завданнями Троцького вони організовували шпигунство, шкідництво на найважливіших підприємствах, готували і здійснювали диверсійні акти, щоб послабити оборону нашої країни”. У статті розкривалося, що поєднало в одній групі “зрадників” таких загалом різних людей, як Г. Пятаков, К. Радек, Л. Серебряков, Г. Сокольніков. Ці імена були супутними усім “фракційним, опортуністичним, контрреволюційним виступам проти більшовицької партії”.

Такою була в організаторів кампаній проти “ворогів народу” “невмолима логіка історичних фактів: хто став на шлях захисту капіталізму, проти пролетарської революції (так заднім числом кваліфікувалася участь поіменованих в опозиціях – В. С.), хто пішов з буржуазією проти робітничого класу, той неминуче набуде усіх ганджів капіталізму, засвоїть його розбійницьку “мораль””⁵⁴.

З усього було ясно – настає вирішальний момент.

5. Центральна постать процесу

23 січня 1937 року опівдні в Колонному (Жовтневому) залі Будинку Спілок у Москві відкрився судовий процес у справі “Антирадянського паралельного троцькістського центру”. Військова колегія Верховного суду Союзу РСР почала розгляд звинувачення Пятакова Ю. Л. (так у офіційному документі – його звикли звати “товариш Юрій” і судочинці припустились фактологічної помилки – В. С.), Радека К. Б., Сокольнікова Г. Я., Серебрякова Л. П., Муралова М. І., Лівшиця Я. А., Дробніса Я. Н., Богуславського М. С., Князева І. О., Ратайчака С. А., Норкіна Б. Й., Шестова О. О., Строїлова М. М., Турока Й. Д., Гроше І. Й., Пушина Г. Є. та Арнольда В. В. – у зраді Батьківщині, шпигунстві, диверсіях, шкідництві та підготовці терористичних актів.

Вів засідання голова військової колегії Верховного суду Союзу РСР армвійськюрисст В. Ульріх. Державним обвинувачувачем був Прокурор Союзу РСР А. Вишинський. Захист здійснювали члени Московської колегії адвокатів І. Брауде, Н. Комодов, С. Казначеев.

Саме тут, у цьому залі, проходили ще тоді, коли партію і державу очолював В. Ленін, партійні з’їзди. Саме тут він, Г. Пятаков, делегат багатьох з’їздів, зазнав широкого визнання, глибокої пошани – саме тут його вперше обирали членом Центрального Комітету РКП(б)...

А тепер у цьому залі він на лаві підсудних. І сотні очей (для заповнення залу на засідання у трудових колективах відбирали “найнадійніших”) дивляться на нього навіть без співчуття, навпаки – з ненавистю, обуренням, гнівом. Чи вистачить сил витримати, зіграти свою роль у цьому “театрі абсурду” до кінця?..

Процес широко висвітлювався у пресі – друкувались щоденні звіти. Того ж року наркомат юстиції СРСР через юридичне видавництво видав зведений звіт, складений за текстами газет

“Известия ЦИК СССР” і “Правда” з додатком матеріалів судово-технічної експертизи.

Те, що відбувалося у Будинку Спілок впродовж останніх восьми днів січня 1937 року, десятки і, навіть, сотні разів стало предметом досліджень фахівців різних галузей знання, публіцистів у роки перебудови, у добу розвінчання тоталітарної системи в СРСР, тобто впродовж ось уже майже двох останніх десятиліть.

В результаті надзвичайно ретельно проаналізовано не лише головну канву судового дійства, а й найдрібніші його деталі, їх комбінації, висловлено припущення про те, що залишилось “за кадром” – одним словом, створено літературу, в якій за потреби чи бажання можна знайти відповіді на багато й багато питань, які можуть виникнути перед самим прискіпливим читачем. А відтак немає сенсу відтворювати весь хід процесу, обмежившись у даному разі лише епізодами, пов’язаними з Г. Пятаковим.

Георгій Леонідович став центральною постаттю судових засідань, чи ж був “призначений” на “головну роль” – що, втім, одне й те ж, якщо мова заходить про судочинство 30-х років.

Серед звинувачуваних він мав найбагатшу політичну біографію і до арешту займав найвизначніший державний пост, був справді крупномасштабним діячем.

Відразу після виключення XV з’їздом з партії він одним з перших розпочав боротьбу за відновлення членства в ВКП(б), що стало сигналом і прикладом для інших, а, за бажання, могло бути витлумачено як заходи до консолідації колишніх опозиціонерів (тобто з дворушницькою метою), створення організаційних осередків – центрів, груп тощо.

Як один із найкрупніших діячів колишніх троцькістських опозицій він мав більше за інших шансів на відновлення контактів з Л. Троцьким (листування, особиста зустріч), здійснення координаційних функцій серед емігрантських і внутрі-радянських антикомуністичних сил.

Займаючи високу посаду у державній, господарській службовій ієрархії, Георгій Леонідович міг дієво впливати на визначальні процеси соціалістичного будівництва – від вироблення економічної політики до її конкретного втілення на окремих об’єктах, передусім, звісно, стратегічно важливих.

Та й, зрештою, авторитет Г. Пятакова в країні, серед самих широких верств населення був ще з ленінських часів справж-

нім, здобутим визначними справами, а не посадами. Отож можна було розраховувати на “повчальний ефект”, якщо удавані, приписані “вождистські амбіції” видавати за справжні і кваліфікувати як реальну боротьбу за зміну партійно-радянського керівництва для реставрації старого суснільного ладу.

Тому то Георгій Леонідович Пятаков відкривав список підсудних, був першим номером – недарма пізніше процес іменували ще процесом “Пятакова – Радека”. Йому було відведено центральне місце і в офіційному звинувачувальному заключенні і в звинувачувальній промові Прокурора СРСР О. Вишинського, і в ході допитів інших підсудних, свідків.

Тримався Г. Пятаков спокійно, відповідав виважено, чітко (переконливо “вів свою партію”), і тим також виділявся серед інших звинувачених. Це кидалось у вічі, передусім, фахівцям. Так британський юрист Дадлей Коллард зауважував: “Пятаков, без сумніву, є “главою” всієї зграї. Навіть зараз він веде поєдинок вправно, не підтверджуючи жодного факта і не викриваючи жодного імені більше, ніж вимушений це робити”⁵⁵.

В ході усного викладу свідчень під час судового процесу Георгій Леонідович кілька разів припускався відступів від наперед визначеного тексту, чим вів до порушення “драматургії” А. Вишинського. Особливо це вдавалося, коли мова заходила про конкретизацію окремих фактів, зв’язок між якими вочевидь був “шитий білими нитками”. Ось, наприклад, фрагмент зі стенограми: “– засідання від 23 січня (допит підсудного Пятакова):

“Вишинський: Розкажіть про вашу диверсійну діяльність.

Пятаков: Власне, усе відбувалося за нашими вказівками і моїми, зокрема. Настанова давалася, але я не можу конкретно сказати, що я давав вказівки провести саме таку чи таку диверсію”.

“Тверда рука” прокурора повертала хід розмови до відрепетируваного тексту, але непокірний підсудний знову намагався уникнути уточнень щодо його вказівок про конкретні злочиння:

“Вишинський: А відносно Кемерова не було так?

Пятаков: Ні, це також занадто конкретно...”.

Підсудний явно намагався “збити” хід слухання. Підтвердив, що давав вказівку у відповідності з “директивами Троцького” про виведення кемеровських підприємств з ладу з початком війни “тим чи іншим способом”. На “навідне” запитання: чи говорилося про певні засоби? – відповідав, що не може точно згадати...

Тоді для “випрямлення лінії” прокурор А. Вишинський нейтралізує наївну спробу Г. Пятакова, звернувшись до “слухнянішого” підсудного – Б. Норкіна, який відразу з готовністю підтвердив: було сказано ясно, що необхідно підготувати в момент війни виведення оборонних об’єктів з ладу шляхом підпалів і вибухів; нічого турбуватись про те, що при цьому загинуть люди, це неминуче і навіть бажано: відповідальність ляже не на виконавців диверсійних актів, а на керівників партії і держави.

Це змушувало “незговірливого” Г. Пятакова згодитись: так, такі розмови були⁵⁶. Але все ж одна справа – розмови, а вже зовсім інша – конкретна вказівка про конкретну диверсію.

Гірко було слухати Георгію Леонідовичу твердження, що він не стільки опікувався зведенням у рекордні строки велетів радянської індустрії (що, між іншим і донині нерідко залишаються флагманами економіки країн Співдружності Незалежних Держав), скільки розробляв хитромудрі плани руйнування важкої промисловості: свідоме порушення синхронності вводу до ладу основних і підсобних виробництв на Маріупольському, Ново-Єнакієвському, Криворізькому, Горлівському комбінатах, на коксохімічних заводах, що, в результаті істотно затримувало їх введення до ладу, відкладало випуск оборонної продукції тощо (так говорив, зокрема, свідок Логінов)⁵⁷. Однак колишній заступник наркома важкої промисловості не протестував.

Не робив він того й тоді, коли доходило до курйозів. Хоча у багатьох на пам’яті була інспекція “бригадою Пятакова” мідноплавильних підприємств, яка набула дуже широкого розголосу і завершилася досить жорсткими висновками, які ефективно стимулювали випуск міді в країні, на другому московському процесі про це начебто забули. Навпаки, відставання від планових завдань у виробництві міді стали одним із звинувачень Г. Пятакова у шкідницькій діяльності. На допиті Георгій Леонідович не без іронії зауважить, що шкідницька робота в даній галузі велася так грубо і безцеремонно, що він змушений був сказати керівникові Середньо-Уральського мідноплавильного заводу Жарікову, щоб той працював акуратніше і “ховав кінці у воду”.

Та де там було до сприйняття іронії чи ніяковіття від курйозів. Організаторів процесу не могли “вивести з рівноваги” навіть очевидні конфузи, до яких доходило через того ж таки “зарозумілого жартівника” Г. Пятакова.

Йому запропонували “зізнатись” у тому, що під час перебування у відрядженні в Берліні у грудні 1935 року він не задовольнився письмовими інструкціями від Троцького, а злітав для особистої зустрічі до Норвегії. Причому О. Орлов, який користувався чутками – інформацією з джерел, близьких до високопоставлених осіб, вважав ініціатором легенди поїздки до Осло самого Й. Сталіна. Коли останнього переконали, що подорож поїздом виглядала б надто неправдоподібно, оскільки насправді зайняла б неприпустимо багато часу, він наполіг на тому, що для побачення Г. Пятаков міг скористатися німецьким літаком. Був то справді генсек, чи ні – перевірити неможливо.

А Георгій Леонідович заперечувати не став і в перший же день судових засідань в офіційному звинуваченні було оголошено “винайдену” історію⁵⁸. Однак трапилось непередбачене: буквально через день, 25 січня 1937 року в норвезькій газеті “Афтенпостен” з’явилася замітка: “Нарада Пятакова з Троцьким в Осло виглядає зовсім неправдоподібно. ...Він начебто прибув літаком на аеродром Хеллер. Однак персонал цього аеродрома твердить, що жодні цивільні літаки в грудні 1935 року там не приземлялись⁵⁹”.

Тоді режисери фарсу змусили Георгія Леонідовича підтверджувати факт польоту до Норвегії у залі суду. “Дійові особи” розіграли епізод так:

“Вишинський. Підсудний Пятаков, скажіть, будь ласка, ви літали на аероплані в Норвегію для зустрічі з Троцьким? Ви не знаєте, на якому аеродромі ви знижувались?”

Пятаков. Поблизу Осло.

Вишинський. Ніяких не зустрічалось утруднень при спуску чи допуску аероплана на цей аеродром?”

Пятаков. Право, я не можу сказати. Я був схвильований незвичністю поїздки і не звертав на це уваги...”⁶⁰.

Державному обвинувачувачу така відповідь видалася дещо ухильною і щоб ні в кого не закралося сумнівів, він ще раз наполягає на відповіді на питання, яка вже звучала:

“Вишинський. Ви підтверджуєте, що ви спустились на аеродром поблизу Осло.

Пятаков. Біля Осло. Це я пам’ятаю.

Вишинський зачитує довідку: “Консульський відділ Народного комісаріата іноземних справ даним доводить до відома прокурора СРСР, що згідно отриманої повпредством СРСР в Норвегії офіційної довідки, аеродром в Хеллері, поблизу Осло, приймає круглий рік, згідно міжнародних правил, аероплани

інших країн, і що приліт і відліт аеропланів можливі і в зимові місяці. (Пятакову) Це було в грудні?

Пятаков. Так точно”⁶¹.

Ось так. Світові відповідально говорять, що жоден літак не приземлявся на аеродромі в Хеллері, а їм відповідають, що в принципі аеродром може приймати літаки. Очевидної асиметрії “не помічали” і того ж вимагали від інших.

Однак “вперті норвежці” не здавались, – не хотіли “розуміти” організаторів судових слухань. 29 січня вже інша газета “Арбейдербладет”, орган правлячої соціал-демократичної партії, надрукувала ще одне повідомлення: “Сьогодні, у відповідь на запит кореспондента газети “Арбейдербладет”, управитель аеродромом в Хеллері Гулліксен повідомив телефоном, що в грудні 1935 року там не приземлялось жодного іноземного літака”⁶².

Однак фальсифікатори на таку “дрібничку” вже не зважали. Тим більше, що за сценарієм час, відпущений на процес, вичерпувався і прокурор у розлогій промові, як міг ганьбив підсудних, знову не особливо турбуючись про відповідність реальних фактів його твердженням. Тим більше, що слідчі попрацювали “творчо”, “натхненно” і поряд з вигадками і наговорами майстерно вклали у уста Г. Пятакова й слова, які дійсно говорив Л. Троцький (а потім і ті, яких він не говорив).

Автори – складачі “визнань” підсудного мали можливість запозичити думки Л. Троцького з “Бюллетеня опозиції”, що виходив за кордоном. Г. Пятаков, наприклад, описуючи в ході процесу, на пропозицію А. Вишинського, свою вигадану зустріч з Л. Троцьким, “свідчив”: “Під час бесіди він (Троцький) мене переривав, кидав усякі в’їдливі слівця та репліки щодо примиренства, нерозуміння обстановки, на зразок: “Живете по-старому”, виявляв ознаки невдоволення. Коли дійшло до шкідництва, він вибухнув цілою філіппікою: “не можете відірватися від сталінської пуповини, все сиріймає сталінське будівництво за соціалістичне”⁶³.

Остання теза про те, що здійснюване під керівництвом Й. Сталіна будівництво не є будівництвом соціалізму, справді належала Л. Троцькому. Він її доводив і пропагував протягом багатьох років.

На цій основі автори сценарію і режисери другого московського процесу “закладали” в діяльність Л. Троцького і руйнацію в Радянському Союзі соціалістичного суспільства. Справді, якщо Л. Троцький говорить і пише (що дійсно мало місце):

“Соціалізм в одній країні побудувати неможливо”, “Крах сталінської держави абсолютно неминучий”, то чому не може той же Л. Троцький говорити і планувати й таке: “Капіталізм виходить з кризи, починає міцніти, і довго терпіти подальше посилення, особливо військової промисловості, обороноздатності радянської держави ми не можемо. Військові сутички неминучі, і якщо ми будемо ставитися до цього пасивно, то в руїнах сталінської держави загинуть і всі троцькістські кадри”. Тому шкідництво – не просто метод боротьби троцькістів в СРСР, але й зовсім неминуче, випливає із самої суті позиції Л. Троцького.

Так само легко було вкласти в уста Л. Троцького і латинське прислів'я: “чого не зціляють ліки, те зціляється залізом, що не зціляється залізом, те зціляє вогонь” – яке ніби-то навів Л. Троцький, прогулюючись Булонським лісом, у розмові з “агентом троцькістів в СРСР” Роммом. Хіба це не доказ того, що Л. Троцький прагне знищення соціалізму в СРСР, ліквідації “сталінської держави”?⁶⁴

Як можна було цьому не вірити? Адже про дійсні погляди і дії Л. Троцького мільйони людей в Радянському Союзі могли судити лише з того, що повідомлялося офіційною пресою. А говорив таке – публічно, щиро – один з найближчих сподвижників Л. Троцького в 20-ті роки, нині викритий ворог Г. Пятаков, котрий, виявляється, і тепер контактував з Л. Троцьким, більше того, злодіяв під його керівництвом.

І вже на основі всієї суми “доказів” (хоча з юридичної точки зору окрім самозізнань, самооговорів з боку звинувачення практично нічого не було). А. Вишинський без тіні сумніву робив висновки про “злочинну діяльність” троцькістів, які “давно уже перетворились на передовий і злісний загін міжнародного фашизму”, на “штурмовий загін фашизму, один з відділів фашистської поліції”, “на загін простих бандитів, шпигунів і убивць, які цілком надали себе в розпорядження іноземних розвідок, остаточно і безповоротно перетворилися на лакеїв капіталізму і реставраторів капіталізму в нашій країні”⁶⁵.

Природно, А. Вишинський у персональних звинуваченнях на перше місце поставив Георгія Леонідовича, відвів йому найбільше часу. “Почнемо... з Пятакова, – говорив він, – після Троцького першого отамана цієї бандитської зграї.

Пятаков не випадкова людина серед троцькістів. Пятаков, який до цього часу вперто і вміло маскувався, завжди був і

є ворогом ленінізму, ворогом нашої партії і ворогом радянської влади”⁶⁶.

Для доведення висунутого твердження прокурор досить детально зупинився на всій політичній біографії Георгія Леонідовича, подавши її рік за роком під одним кутом зору – підсудний завжди був проти В. Леніна і Й. Сталіна, проти радянської влади, соціалістичного будівництва, замахувався на зміщення обох вождів з найвищих державних посад і заміни їх своєю персоною.

“15-й рік, 16-й рік, 17-й рік, 18-й і 19-й, 21-й і 23-й, 26-й і 27-й – більше десятиріччя Пятаков незмінно захищає троцькістські позиції, веде відкриту боротьбу проти Леніна, проти генеральної лінії партії і проти Радянської держави.

1926-й – 1936-й рік – це друге десятиріччя майже безперервної, але уже таємної підпільної боротьби Пятакова проти Радянської держави і нашої партії, боротьби, яку він вів систематично і, не покладаючи рук, доки, врешті, не був спійманий на гарячому, не був викритий, не був посаджений на цю лаву підсудних, як зрадник і запроданець”⁶⁷.

Немає смислу зупинитися на юридичних і логічних недосконалостях виступу А. Вишинського, на його перетримках і підтасовках. Просто, принагідно, досить зауважити, що звинувачувальний жанр у виконанні прокурора СРСР досяг особливого рівня, став своєрідним безсоромним “демагогічним мистецтвом”, втіленням немислимої словесної еквілібристики.

Чого тільки вартий, скажімо, наступний пасаж з промови А. Вишинського: “Лише в такому середовищі, яке створили Пятакови і Радеки, – ці найбезпринципніші, остаточно пропаші люди, які використовували своє високовідповідальне становище в радянській державній системі для облаштування своїх ганебних, брудних і кривавих злочинів, і могли опинитися в числі, так би мовити, троцькістського активу такі авантюристи і пройдисвіти, як Ратайчаки, Князєви, Шестови, Арнольди, Строїлови, Граше... Пятаков знав, кого обирав. Ратайчик протискується до високих чинів. ... Він начальник Головхімпрома!..

Якби у Пятакова не було ніяких інших злочинів, тільки за одне те, що він цю людину відпустив ближче одного кілометра до хімічної промисловості, його слід було притягнути до найсуворішої відповідальності”⁶⁸.

А якщо так, то про яку поблажливість може йти мова щодо Г. Пятакова, звинуваченого у нескінченному ланцюгу значно страхітливіших діянь!

Створену у судовій залі височенну напругу, яка весь час штучно нагніталася, підтримували галасливим ажіотажем, так би мовити ззовні: з усіх усюд велетенської країни приходили тисячі телеграм, листів із висловленням обурення, гніву поведінкою звинувачених, з рішучими вимогами найсуворіших покарань. В блюзнірську кампанію були втягнуті всі верстви населення, і пересічному громадянину було не розібратися в справжніх мотивах процесу, виробити власне об'єктивне ставлення до того, що відбувалося в Будинку Спілок. Багато хто більше довіряв не стільки офіційним версіям, скільки позиції тих відомих, шанованих, авторитетних людей, що вважались народною совістю. Це, безумовно, враховувалось і здійснювались відповідні заходи. Так, участі групи письменників у судовому засіданні першого дня процесу виявилось достатнім, щоб уже наступного дня в "Правде" з'явився їх матеріал під красномовною назвою "Шпигуни і вбивці". Майстри слова нанизували один щонайдошкульніший епітет на інший, щоб виразити всю глибину своєї зневаги до підсудних і заключали: "Щедрін, Гоголь, Достоевський, що зображали найогидніші картини людського падіння, не змогли б намалювати образ такого зрадника і циніка, дволикого політикана як Пятаков або Радек, як Сокольніков або Серебряков.

Ті, кого ненавидять всі народи нашої країни, понесуть заслужене покарання і ми, разом зі всіма чесними людьми, вимагаємо безпощадного покарання для тих, хто торгує батьківщиною, для запродавців, шпигунів і убивць"⁶⁹. І підписи: О. Фадєєв, О. Толстой, П. Павленко, М. Тихонов, Бруно Ясенський, Л. Нікулін.

...Навіть Н. Крупська не змогла залишитись осторонь масованої кампанії і в тій же "Правде" не жалкувала фарб, щоб заплямувати "злісних ворогів трудящих"⁷⁰.

В такій атмосфері губилися навіть ті, хто був здатний до критичного мислення, займав незалежну позицію. Так, у останній день процесу своїми враженнями в періодиці ділилися Ліон Фейхтвангер і Мартін Андерсен-Нексе. Вони вітали ідейний розгром троцькізму за кордоном і в СРСР як торжество справедливості і демократії, схвалювали характер і результати діяльності судових органів СРСР. І, забігаючи наперед, слід відзначити, що ніякі наступні спростування, очевидні фальсифікації не поколивали переконань відомих громадських і культурних діячів у праведності того, що відбувалося в останню декаду січня 1937 року в Москві. Ліон Фейхтвангер, зокрема,

порівнюючи перший і другий московські процеси, відзначав, що про процес Л. Каменєва і Г. Зінов'єва він склав враження з матеріалів преси, який видався театральною інсценівкою, поставленою з якимось моторошним мистецтвом. “Коли ж я, – продовжує письменник, – був присутній у Москві на другому процесі, коли я побачив і почув Пятакова, Радека та їх друзів, я відчув, що мої сумніви розчинилися, як сіль у воді, під впливом безпосереднього враження від того, що говорили підсудні та як вони це говорили. Якщо все це було вигадано чи підлаштовано, то я не знаю, що тоді означає правда”⁷¹.

Лев Троцький, який був змушений залишити Європу і перебрався до Мексики, слідкував за московським процесом із-за океану. Він помітно нервував. Спочатку заявляв, що має переконливі документи про “безвинність Пятакова і його товаришів”⁷². Потім, після визнання підсудними своєї вини Л. Троцький став твердити, що зізнання стали результатом страшних тортур і якихось “сильнодіючих наркотиків”. В одній статті політичний емігрант характеризував фігурантів процесу як людей “благородної душі”, “гарячих і щирих старих більшовиків”, а іншого разу всіляко картав Пятакова і його колег “нікчемами, людьми, позбавленими волі”⁷³.

...У завершальній фазі московського процесу звинувачені одержали можливість звернутись до суду з останнім словом. Георгій Пятаков говорив чітко, ясно, послідовно. Навряд чи впевнено і переконливо – відчувалося, що внутрішньо він терзався, стримував себе, щоб “не вийти з рамок”. Підсудний №1, який відмовився від захисної промови, обрав, у останньому слові, як йому видавалося, достатньо шляхетну логіку. Він не став спростовувати висунуті звинувачення, окрім одного: у тому, що й надалі залишається ідейним троцькістом, що не позбавився своїх колишніх поглядів і настроїв.

Георгій Леонідович не просив помилування. Він заявляв, що сприйме будь-який вирок, вважатиме його за справедливий, що найбільшим, найстрашнішим покаранням для нього стало усвідомлення колишніх провин.

Саме тому згодився підтвердити всі висунуті проти нього звинувачення, розкаювся в троцькістському минулому і нині вільний від нестерпного тягаря негідних вчинків⁷⁴.

Революціонер зі значним стажем, великим досвідом, він рішуче відхилив можливі підозри, начебто його зізнання стали результатом насильства, тортур, страху. Переконавшись у закономірності поступального розвитку радянського суспільства,

перемог соціалізму і, бажаючи сприяти об'єктивним історичним процесам, він знайшов за необхідне зробити свій внесок у під-рив троцькізму як теорії і практики, як посібника реакційних сил⁷⁵.

Останніми словами Георгія Леонідовича Пятакова, адресованими суддям, були: “Я надто гостро визнаю свої злочини і не наслідуюсь просити у вас поблажливого ставлення. Я не наважуюсь просити у вас навіть пощади.

Через кілька годин ви винесете ваш вирок. І ось стою я перед вами у багні, розчавлений своїми власними злочинами, позбавлений усього зі своєї власної волі, втративши свою партію, не маючи друзів, втративши сім'ю, втративши самого себе.

Не позбавляйте мене одного, громадяни судді. Не позбавляйте мене права на усвідомлення того, що й у ваших очах, нехай і занадто пізно, я знайшов у собі сили порвати із своїм злочинним минулим”⁷⁶.

...Суддям не довелося довго мучитися з визначенням вини підсудних, вибором міри покарання – це все було вирішено наперед і зовсім не в залі проведення процесу. Військова колегія Верховного суду СРСР у справі антирадянського паралельного троцькістського центру 30 січня 1937 року винесла вирок: Г. Сокольнікова, К. Радека, В. Арнольда і О. Строїлова покарати 10-ти і 8-річним тюремним ув'язненням, а всіх тринадцятьох інших звинувачених на чолі з Г. Пятаковим засудити до страти – розстрілу. Всі засуджені до вищої міри покарання відразу звернулися до Президії ЦВК Рад СРСР з клопотанням про помилування. Наступного дня клопотання було відхилено і вирок приведено у виконання...

Так завершився земний шлях Георгія Леонідовича Пятакова, чи не найпоказовішою ознакою якого виявився неспокій, перманентна боротьба, вражаючі перемоги і нищівні поразки.

По смерті у Г. Пятакова залишилася сім'я – дружина Дітяєва Людмила Федорівна, донька – Рада, 14 років і син Юрій, 8 років. Мабуть, хотілося, щоб партійний псевдонім батька став рідним ім'ям сина і “юрійівська” естафета продовжувалася...

Не судилося. Досить швидко рідних “ворога народу” виселили з помешкання, яке ще не так давно було об'єктом сталінської пропаганди. Це Карл Радек, талановитий публіцист, що на процесі йшов “другим номером” і своєю запопадливістю, прислужництвом домогся збереження життя, по-конформістському проводив себе і раніше. Ось він і “обіграв” факт одер-

жання одним із найкрупніших радянських державних функціонерів нової квартири. Лаври дісталися, як водиться “вождю”. “Коба – людина дивовижна! – зачудовано вигукує популярний публіцист. – Він довідався, що новий заступник наркома тулиться в крихітній квартирці, і наказав перевести його сім’ю в розкішні апартаменти, пречудово умебльовані. Ось як Коба ставиться до того, хто чесно роззброївся і розірвав з опозиціонерами, зрозумівши потворну сутність Троцького...”⁷⁷.

Тепер про добродійності Коби (Й. Сталіна) ніхто не згадував. Дружину Георгія Пятакова було невдовзі репресовано. Її сліди губляться у таборах ГУЛАГу. Письменниця Євгенія Гінзбург згадувала що саме її в таборах чомусь нерідко приймали за дружину Пятакова⁷⁸.

Про долю дітей Георгія Леонідовича взагалі нічого невідомо. Навряд чи вона склалася щасливо.

...Вирок Верховного суду і його здійснення були енергійно використані владою для посилення ідеологічної кампанії проти антисталінських елементів, зміцнення засад тоталітарного режиму. Заходи були традиційними – гучні передовиці (“Зробити всі висновки з процесу” – “Правда”⁷⁹), численні кореспонденції з різних регіонів, резолюції зборів, мітингів з висловленням підтримки курсу ВКП(б), засудженням ворогів радянської влади. Заголовки також стали звичними – “Будемо охороняти вождів, як прапор на полі битви”, “Понесли заслужену кару”, “Ворогу народу Троцькому – не втекти від нашого суда”, “Смерть Іуді – Троцькому”, “Вирок – воля народу”, “Країну соціалізму зуміємо захистити!”, “Воля народу виконапа”, “Дякуємо славним чекістам” (це ще не всі матеріали лише з одного номера⁸⁰), а скільки їх було взагалі!..).

Навіть Серго Орджонікідзе кілька разів публічно слав прольони на адресу страченого “негідника” Г. Пятакова і бідкався з того, що не виявив достатньої пильності для викриття ворога, який між тим був поряд, впливав на розстановку кадрів, прийняття принципових рішень тощо⁸¹.

Щоправда, були спроби й інакше подати реакцію Г. Орджонікідзе на розстріл Г. Пятакова. Юліан Семьонов опублікував версію, про яку дізнався від старого партійця Федора Петрова. Той розповідав, що дізнавшись про вирок Георгію Пятакову, Серго, начебто, розлютився. М. Єжов завіряв наркома важкої промисловості, що його колишній заступник живий, обіцяв навіть зустріч з ним після одужання. Г. Пятаков буцім-то “переніс шок після фарсу, розіграного норвежцями (?! – В. С.)...”⁸².

Ф. Петров стверджував, що Георгій Леонідович свідомо, з розрахунком дав показання про скандально відомий політ до Осло з подачі Серго і тим “прокричав про свою безневинність з камери тюрми”, дав зрозуміти всьому світу про фальшиву сутність процесу. Це розгнівало Й. Сталіна, який відмовився прийняти Г. Орджонікідзе на його прохання. І тоді нарком, начебто вирішив виступити з викривальною промовою на черговому, лютневому пленумі ЦК ВКП(б), почав навіть готуватися, однак смерть за загадкових обставин не дозволила реалізувати задуму⁸³.

Що у цій версії безспірно – так це те, що Серго Орджонікідзе не міг спокійно переносити втрату друзів, з якими довелося жити і боротись пліч-о-пліч десятиліттями, знати про їх чесність, порядність, відданість благородним ідеалам.

Інше ж із вищенаведеного вимагає підтвердження, чого до цього часу ніхто не спромігся зробити.

...Єдина людина, яка, мабуть, потаємно торжествувала після процесу, була рада смерті Георгія Пятакова – так це був Й. Сталін.

У боротьбі за особисту владу він подолав ще одну важливу сходинку. З п'яти визначених В. Леніним найімовірніших претендентів на успадкування керівної ролі в партії і державі (звісно, за винятком самого Й. Сталіна) найгрізніший, найнебезпечніший – Л. Троцький давно був вигнаний з СРСР, змушений поневірятися по закордонах, осісти врешті аж у далекій Мексиці. В результаті процесу він отримав ще одного нищівного удару, не міг надалі скільки-небудь ефективно впливати на події. Л. Каменев і Г. Зінов'єв, попри їх інтелектуальні здібності, сильними політичними бійцями ніколи не були і їх першими фізично “усунули” з політичної арени.

Не володів вольовими рисами характеру, як для такої боротьби, що розгорілася у ВКП(б) і СРСР в середині 30-х років, і М. Бухарін. Кампанія проти нього, на думку Й. Сталіна, буде виграна порівняно легко.

А ось Георгій Пятаков уявлявся “міцним горішком”, з яким впоратись не так то легко. Від нього можна було чекати “сюрпризів”, серйозного спротиву – точно, зважаючи на добре відомий імідж перманентного опозиціонера, для якого не існувало авторитетів перед якими б він безумовно схилявся.

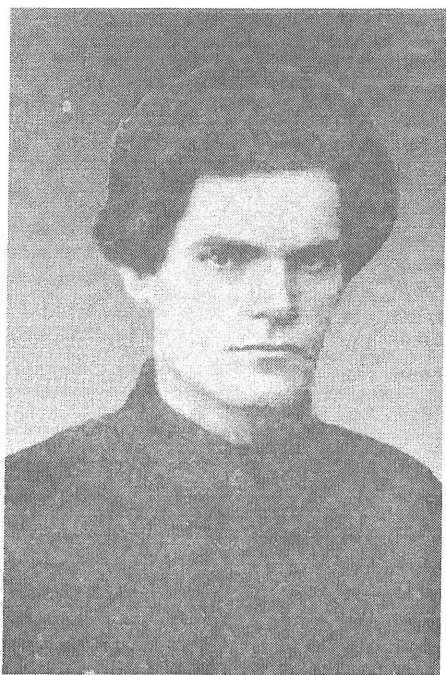
Тому “вибити” з поля змагань таку фігуру, як Г. Пятаков, та ще й без великих ускладнень – то була велика перемога Й. Сталіна.

Георгій Леонідович Пятаков

Г. Пятков

И. Жук

Е. Бойн

КИЇВСЬКИЙ КОМІТЕТ РСДРП 1911 – 1912 РР.

Г. Пятаков

Д. Шварцман

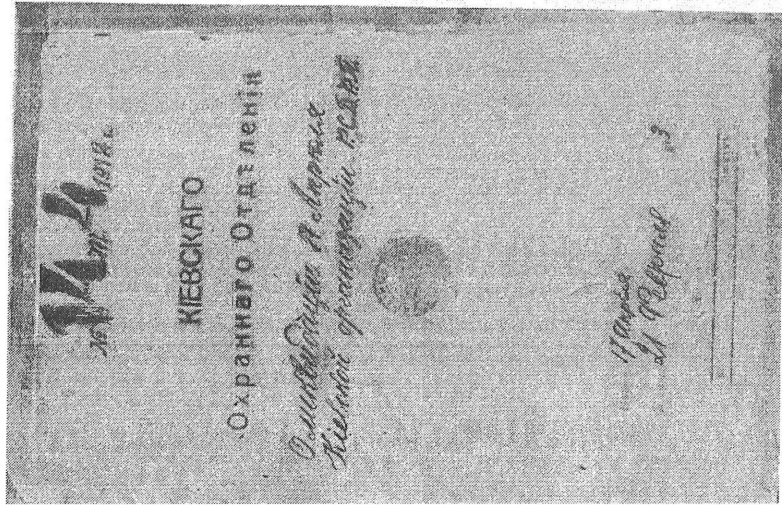
Е. Бош

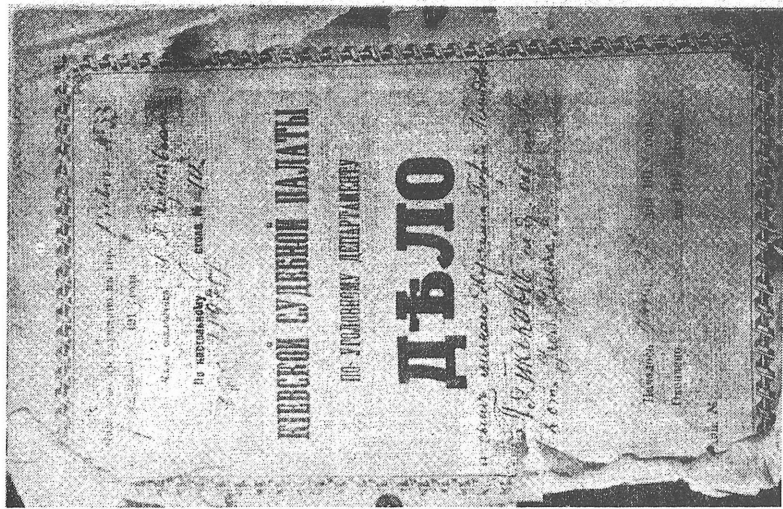
В. Аверкин

Г. Серебряников

Справа Київського охоронного відділу про ліквідацію Київської організації РСДРП.

Судова справа Г. Пятакова.

Журнал "Коммунист"

М. Бухарин

Л. Пятаков

ЧЛЕНИ ЦК КП(Б) У, ОБРАНОГО НА І ЗІЗДІ ПАРТІЇ

Г. Нятаков

І. Амосов

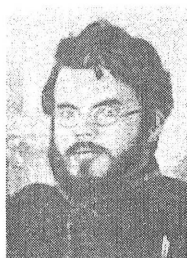
А. Бубнов

А. Буценко

М. Глузман

В. Загонський

Д. Карвелішвілі

Е. Квірінг

С. Косіор

І. Крейсберг

Ю. Лутюнов

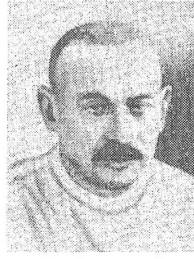
Н. Ровнер

Л. Тарський

Р. Фарбман

І. Шварц

Г. Пятаков, Х. Раковський, М. Скришник, В. Антопов-Овсієнко,
Е. Квірінг під час похорон жертв революції в Харкові у січні 1919 р.

Г. Пятаков і М. Скришник у день вступу
до Києва радянських військ. 4 лютого 1919 р.

А. Бубнов

Х. Раковський

Г. Пятаков (перший зліва) на засіданні ЦК КН(б) У,
обраного VI конференцією КН(б) У.

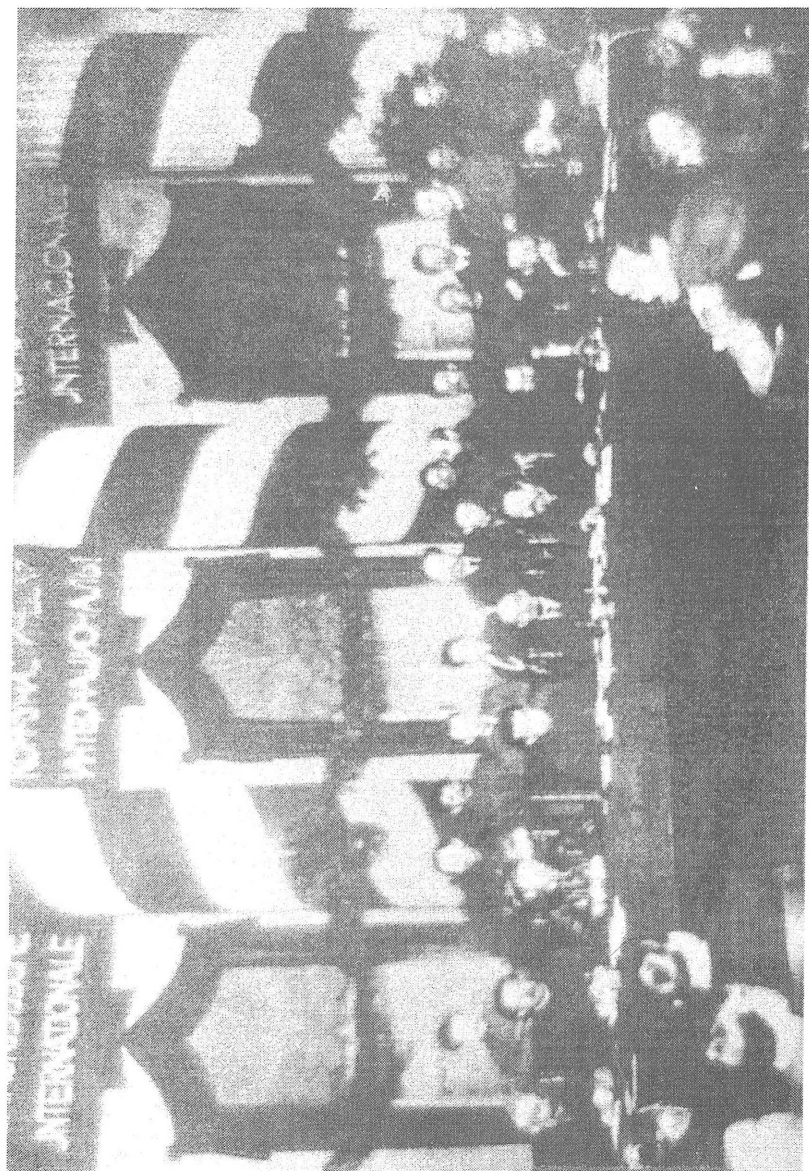

В. Ленін і Г. Пятаков у Горках. 24 вересня 1922 р.

Графічний портрет Г. Пятакова.

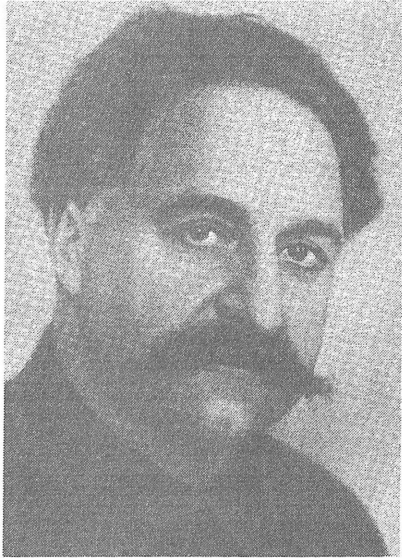

Г. Пятаков (сидить третій справа) у президії VIII з'їзду РКП(б).

Ф. Дзержинський

Г. Орджонікідзе

Г. Пятаков виступає з доповіддю на XVII з'їзді ВКП(б).

ЛІДЕРИ "ЛІВОЇ ОПОЗИЦІЇ" СЕРЕДИНИ 20-Х РР.

Л. Троцький

Л. Каменєв

С. Прображенський

Г. Зінов'єв

К. Радек

РАБОЧЕ ПОЧИНАЄ СМЕРЬ ПРІГОТОВИ МОСКВИ І ЛЕНІНГРАДА ЄДИНУЮ ОДНОБІТНУ ПРІГОТОВУ ВЕРХОВОЇ СУДИ НАД ТРОЦКІСТСЬКОЮ БАНДОЮ ІЗМІННИКІВ ГОДИНА, АГЕНТІВ ІЗДАЮЧОГО ФАШИЗМА

Будем охранять покой, как знамя на поле битвы

Решительная оборона закончилась только в Ленинграде. Ленинградцы и ленинградки в решающей битве с фашистскими захватчиками, вступившими в город 9 сентября 1941 года, проявили героизм и мужество. Они с честью выдержали все трудности и лишения, связанные с героической обороной. Ленинградцы и ленинградки в решающей битве с фашистскими захватчиками, вступившими в город 9 сентября 1941 года, проявили героизм и мужество. Они с честью выдержали все трудности и лишения, связанные с героической обороной.

Смерть Иуде-Троцкину

Троцкий, как и все изменники, не имеет права на жизнь. Его предательство и измена Родине являются позорными пятнами на чести советского народа. Его смерть — это торжество справедливости и законности. Мы будем охранять покой, как знамя на поле битвы.

Понесли заслуженную кару

Ленинградцы и ленинградки в решающей битве с фашистскими захватчиками, вступившими в город 9 сентября 1941 года, проявили героизм и мужество. Они с честью выдержали все трудности и лишения, связанные с героической обороной. Ленинградцы и ленинградки в решающей битве с фашистскими захватчиками, вступившими в город 9 сентября 1941 года, проявили героизм и мужество. Они с честью выдержали все трудности и лишения, связанные с героической обороной.

ПРІГОТОВ — ВІСІЛ ПАРЛАДА

Парламентський процес над Троцьким і його бандою є великим торжеством правосуддя. Це свідчить про те, що ніхто не може бути вільним від відповідальності за свої вчинки. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Судити злочинця

Судити злочинця — це наш обов'язок. Ми не можемо допустити, щоб злочинці втекли від правосуддя. Судити злочинця — це наш обов'язок. Ми не можемо допустити, щоб злочинці втекли від правосуддя.

Враги народа — Троцькини — не утяти

Враги народа — Троцькини — не утяти. Їхній злочинний вплив на нашу країну є великим. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви. Враги народа — Троцькини — не утяти. Їхній злочинний вплив на нашу країну є великим. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Фронтальний захист

Фронтальний захист є великим торжеством правосуддя. Це свідчить про те, що ніхто не може бути вільним від відповідальності за свої вчинки. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Й. Сталін та Г. Орджонікідзе.

Слово рабочим Ленинграда

Рабочие Ленинграда! Мы будем охранять покой, как знамя на поле битвы. Мы не позволим врагам народа вернуться к власти. Мы будем охранять спокій, як прапор на полі битви. Ми не позволим ворогам народу повернутися до влади. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Справедливый приговор

Справедливий приговор є великим торжеством правосуддя. Це свідчить про те, що ніхто не може бути вільним від відповідальності за свої вчинки. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви. Справедливий приговор є великим торжеством правосуддя. Це свідчить про те, що ніхто не може бути вільним від відповідальності за свої вчинки. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Благодарим славных чекистов

Благодарим славных чекистов за их героический труд. Чекисты — это герои нашей страны. Мы будем охранять спокій, як прапор на полі битви. Благодарим славных чекистов за их героический труд. Чекисты — это герои нашей страны. Мы будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

ПОЩАДЯ НЕТ!

Пощады нет! Мы будем охранять покой, как знамя на поле битвы. Мы не позволим врагам народа вернуться к власти. Мы будем охранять спокій, як прапор на полі битви. Ми не позволим ворогам народу повернутися до влади. Ми будемо охороняти спокій, як прапор на полі битви.

Кореспонденція в "Правді" про ставлення до вироку на процесі Г. Пятакова — К. Радека.

Чималими вимальовувалися і її ідейно-психологічні наслідки. На сторінках газет, “на людях” разом з іншими історичними заслугами звичним уже стало приписувати генеральному секретарю ЦК ВКП(б) й ідеї п’ятирічок, і авторство мобілізуючих, афористичних гасел на кшталт того, що начебто немає в світі таких фортець, яких би не могли взяти більшовики. А насправді, ті, хто працював поруч з Г. Пятаковим, добре знали як п’ятирічні плани, перспективи планування взагалі безпосередньо виростили з функціонування “Особливої наради по відтворенню основного капіталу промисловості” (скорочено російською мовою відомий “Освод” – В. С.), створеної за ініціативи Георгія Леонідовича в структурі ВРНГ ще в 1925 році, а потім поширеної і на Держплан СРСР⁸⁴ (не даремно, наприклад, Н. Валентинов присвятив у своїх мемуарах досить розлогу главу проблемі “П’ятирічні плани і роль Ю. Л. Пятакова”⁸⁵). Як добре знали і дуже характерне саме для того ж Георгія Леонідовича твердження, яке він часто повторював з першої половини 20-х років: “У нас, у комуністів розуміння неможливого відрізняється від розуміння його некомуністами. Неможливе для них – для нас можливе”⁸⁶. Й. Сталін здійснив згаданий перефраз у 1931 році... Однак про це всі швидко забудуть, а ті, хто пам’ятатимуть, боятимуться згадувати навіть ім’я “ворога народу”, все, що з цим ім’ям пов’язано.

А відтак Георгій Пятаков став однією з перших жертв 1937 року, який у нашу вітчизняну історію війшов під чорним лиховісним знаком.

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ (ЗАМІСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЯ)

Закінчуючи відтворювати доступні (гадається, до їх числа потрапили основні, або ж усі скільки-небудь значимі) сторінки політичної біографії Георгія Леонідовича Пятакова, ловиш себе на думці, що все ж залишається якесь непевне почуття.

Нібито, якщо не все, то в усякому разі багато з того, що можна було віднайти, – віднайдено. Зроблено оцінку визначальних суспільних тенденцій епохи, її принципових зламів, які тим чи іншим чином детермінували життєві колізії непересічної особистості. Проведено аналіз виявлених фактів, подій, поглядів, розплутано клубки непростих, суперечливих ситуацій, до яких був причетний герой розповіді. Наскільки можливо, з'ясовано причини складних суспільних і особистісних стосунків, розкрито риси характеру, здібності, уподобання масштабного політичного і державного діяча. Обґрунтовано версії прийняття різних рішень, обрання орієнтирів, здійснення вчинків. Зроблено спробу розібратися у сутності допущених прорахунків і помилок, без яких не обходиться доля жодної людини. Одним словом, витримано, здається, всі необхідні дослідницькі параметри (принаймні, традиційні), які зумовлюють і супроводжують історичну реставрацію будь-чийого політичного портрета.

І все ж, здається, чогось важливого, хоч і невлучимого, щоб вивершити загальну картину, зробити “останній мазок”, поставити “останню крапку”, одержати насолоду від реалізації вдалого проекту, не вистачає.

Додаткове заглиблення в зібраний матеріал (а в такому обсязі це зроблено в історіографії вперше – ні в кого іншого просто не існувало подібної фізичної можливості), тривалі, напружені розмірковування над каркаломною долею, без перебільшення – вартою шекспірівського пера, приводять до висновку: життя і боротьба Георгія Пятакова, при всьому бажанні, не можуть бути охарактеризовані якоюсь іншою, всезагальною і водночас простою, ланідарною, втім і примітивно-тривіальною

формулою, аніж як *надскладні*. І природне, настійне для будь-якого дослідника прагнення наблизитись до істини, тобто вищості, ясності лише збільшує міру інтуїтивного переконання у тому, що зробити цього не вдається і навряд чи це взагалі можливо, принаймні, на сьогодні.

А усвідомлюючи вищевикладене, гадається, буде хоча б якоюсь мірою виправданим, у чомусь навіть доцільним обмежитись висловленням лише кількох думок, які виникають при спробі аналізу й оцінки життя, діяльності героя цього твору.

Передусім, про епоху кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття. Очевидно, то був такий етап світового розвитку, який з необхідністю породив рішучі, радикальні спроби істотного вдосконалення суспільних відносин, принаймні, у найрозвинутішій частині світу – Європі. Людство, з одного боку, дійшло такого перманентного кризового стану, який втягував у активне політичне життя величезні маси населення багатьох і багатьох країн, штовхав їх бідніші верстви на протестні дії (різних ступенів стихійності і свідомості) проти незносних умов існування, що мали усталену тенденцію до погіршення, зумовлювали загострення цілого клубка суперечностей.

З іншого боку, якісні зрушення в гуманітарних науках й привели до появи теорії, яка переконливо обґрунтовувала шляхи позбавлення від очевидних суспільних хвороб, подолання антагоністичних суперечностей і досягнення гармонійних, справедливих відносин між людьми. Повсюдне і поголовне захоплення критично мислячими індивідуумами марксистським вченням, соціалістичними ідеями – свідчення їх органічної відповідності глибинним потребам прогресу, корінним інтересам абсолютно переважаючої частини суспільства, найзаповітнішим прагненням до торжества найвищих, найблагородніших моральних принципів і ідеалів.

Недарма ж бо інтелектуальна еліта, за незначним винятком, щиро співчувувала розвитку революційних процесів, а її найкраща, найталановитіша частина ставала на шлях безпосередньої участі у боротьбі за кардинальний переустрій світу.

Георгій Пятаков – один з численних наочних прикладів того, як різнобічно і багато обдарована особистість підкоряє всього себе, віддає всі розумові і фізичні сили справі революції. Він належав до когорти історичних постатей, справжніх подвижників-титанів, які полум'ям свого серця, як горьківський Данко, освітлювали людству шлях у його майбутнє, майбутнє, гідне кожної людини, кожного індивіда.

На превеликий жаль, естафету велетів не прийняли, “правити бал” почали політичні карлики, які несправедливим шляхом захопили ключові позиції в суспільстві і прагнуть будь-що принизити все це суспільство до свого нікчемного рівня – незавидного зросту.

Що ж, таке не раз бувало в історії. Однак історія незмінно доводила й те, що тимчасово затримати суспільний прогрес можна. Не можна його довго втримувати на одній якійсь межі, тим більше – абсолютно марна справа – прагнути повернути колесо історії назад...

Будівництво соціалізму, розпочате після Жовтня на одній постій планети, стало як першим блискучим доказом вірності наукового комунізму, політики ленінської партії більшовиків, так і героїчною спробою вторувати шляхи людства у майбутнє. Цей досвід не у всьому виявився бездоганним; шляхи і методи досягнення світлої мети часом обирались не найкращі, а іноді набували й неприпустимих форм, призвели, зокрема, до загибелі цілого покоління відважних першопроходців нового життя. Серед останніх і Георгій Пятаков – справжній романтик революції, безмежно відданий справі соціалізму. Його загибель, його свідомо жертва – зовсім не доказ порочності ідеї, мети, за які він боровся, а яскраве свідчення їх всеодолаючої, всеперемагаючої притягальності і незнищенності. Люди із такою загостреною чутливістю до чужого болю, з таким непримирним несприйняттям несправедливості, насильства, експлуатації, з такою світлою мрією про суспільство рівноправності, братерства, гуманізму – це не “привілей” якогось одного часу, однієї епохи. Вони з’являлися завжди. Однак далеко не завжди у наявності були передумови для реалізації віковичних прагнень. Безперечно, з’являться такі особистості – справжні піонери суспільного поступу і в майбутньому. І треба думати, підстав для досягнення успіху значно побільшає, оскільки можна буде ефективно спертись і на досвід покоління Г. Пятакова, творчо взяти з нього на озброєння все краще, і застерегтися від повторення негативного, хибного, неперспективного...

Коли закінчувалась робота над рукописом останньої глави книги, в пам’яті сама по собі не раз зринала згадка про похованих біля Кремлівської стіни у Москві. На одній із вмурованих ніш із упокоєним прахом – чорна табличка з написом золотими літерами: “Андрій Януарович Вишинський”, далі – скупі супровідні слова і відповідні дати життя.

Всі давно добре знають, яку зловісну роль відіграв Прокурор СРСР у політичних процесах 30-х років ХХ століття – однієї з чорних, важкозбагнених сторінок нашої історії, як багато невинної крові і гірких невтішних сліз на його особистій совісті. А урна з його прахом до цього часу на “червоному погості”, як назвав Володимир Маяковський місце колективного поховання жертв революції. І на цьому місці вільно чи не вільно, за звичаєм схиляються в жалобі голови.

Могила ж Георгія Пятакова, як і багатьох тисяч репресованих, і донині невідома, та, мабуть, ніколи і не буде встановлена.

Як же іноді несправедлива історія!

А може не історія, а ми, ті, хто її пише, вивчає і не може адекватно оцінити, витлумачити?..

Останніми роками з'явилася маса літератури, яка має на меті довести, що комуністична ідеологія і практика – злочинні, що соціалістична революція і будівництво соціалізму обернулися для України страшними трагедіями (жертви голоду, політичних репресій тощо). А на підтвердження – поява все нових і нових книг про тих, хто уособив у собі гірші людські якості – безідейність, безпринципність, аморальність. Здавалося б, подібного роду антигерої повинні апріорно викликати лише відразу, небажання навіть брати до рук нариси про них. Однак, навпаки, все робиться для того, щоб привернути увагу читачів, зацікавити, змусити зупинити погляди саме на подібних виданнях. І виходять вони великими накладками, у розкішних поліграфічних оздобленнях, коштують недорого.

Вочевидь це когось не просто влаштовує. Більше того – комусь це потрібно. А що, власне, потрібно?

Потрібно, щоб гальмувався процес нашого прозріння, самоусвідомлення?

Потрібно, щоб і сьогодні ми не знали правди про наше минуле, не знали “чиїх батьків діти”?..

Вочевидь тут не місце для розмов про те, кому вигідна така ситуація, якої шкоди вона завдає суспільству, як негативно впливає на вибір моральних і політичних орієнтирів, як калічить тендітну психіку молодих поколінь, дурманним гіпнозом застилає очі, масово “зомбує” поведінку. Тут потрібна серйозна, ґрунтовна розмова, побіжними зауваженнями не обмежитись. Водночас і чекати не можна, штучно створену оманливу ситуацію конче необхідно міняти, міняти якнайшвидше і якнайрадикальніше.

Постає закономірне питання – як це робити?

Відповідь взагалі-то лежить на поверхні:

Осягненням правди.

Осягнення історичної правди – то найпереконливіша, всеперемагаюча зброя. Тому так багато тих, хто її боїться, а відтак замовчує, або спотворює.

Сьогодні настав час неупереджено, об'єктивно розповісти про покоління наших дідів і батьків, зробити спробу зрозуміти смисл їх життя, боротьби, жертв. Визначальними, відправними моментами при тому має бути непохитна вірність принципам високої людської моралі, послідовна науковість, принциповість, тверді переконання в неминучому остаточному торжестві добра.

Місце Георгія Пятакова в нашій історії особливе.

Долею судилося, щоб саме він очолив перший із загонів більшовиків, який організаційно оформився в лавах РКП(б) у Комуністичну партію України. Хоча перший секретар ЦК КП(б)У далеко не завжди ставив на належну височінь національний чинник, практичною діяльністю, тією роллю, на яку його висунула історія, він разом з колегами по республіканській партійній організації об'єктивно привернув увагу до цілої низки надважливих проблем: про співвідношення соціальних і національних аспектів суспільних перетворень, про оптимальні пропорції між партійним будівництвом і національним державотворенням, про узгодження інтернаціонально-загальних і національно-регіональних завдань.

Особливе, справді доленосне значення мало питання про рівень автономності Компартії України, прерогативи її керівного центра і характер взаємостосунків з ЦК РКП(б). Довгі роки сутність пошуку вірного рішення оцінювалася однобічно, лише через призму лепіньських висловлювань і висновків, продиктованих здебільшого потребами Радянської Росії. До того ж, робилося це не завжди бездоганно, об'єктивно, коректно, а в багатьох випадках упереджено і тенденційно. Сьогодні настав час інших підходів, які передбачають врахування всіх тогочасних чинників, дозволяють скорегувати відношення до поглядів Г. Пятакова, принципова, оригінальна позиція якого практично завжди детермінувалася інтересами розвитку світової революції і в конкретних історичних обставинах 1918 року порівняно більшою мірою, аніж інші точки зору, відповідала інтересам України. Не може не викликати захоплення його самовіддана боротьба за владу трудящих, за створення

умов для повноцінного розкриття всіх потенцій народу, кожної особистості. І чи можна без поваги ставитись до його наймовірних зусиль піднести економіку країни, надати їй максимального динамізму і ефективності?!

Звичайно, було б невірною та й нераціонально абсолютизувати постагь, діяння, історичні заслуги Юрія Пятакова. Він припускався прорахунків, помилок, далеко не завжди його вчинки можна оцінювати позитивно. Він був живою людиною з усіма притаманними їй якостями (нерідко дуже суперечливими, часом навіть непривабливими). А чи буває взагалі інакше в реальному житті?!

Головне в іншому – Георгій Леонідович Пятаков, як і багато прекрасних представників його покоління, щиро прагнув покращення світу і чим швидше і ґрунтовніше ми усвідомимо що його життя і боротьба не були марними, що в результаті людство хоча б на якусь частку стало досконалішим, справедливішим, ми, врешті, не лише віддамо, хай і запізнілу, однак заслужену шану чесній, порядній, висококультурній, високоідейній людині, а й, можливо, зацікавимосся і переймемосся мотивацією його думок і вчинків...

А це ще один крок до того, щоб заново оцінити день вчорашній і зробити спробу додатково визначитися щодо дня завтрашнього.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

1. Див., напр.: Деятели СССР и революционного движения. Энциклопедический словарь Гранат. – Репринтное издание. – М., 1989. – С. 591 – 592; *Валентинов Н.* Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП. – М., 1990.

2. *Сапун М.* “Видатний і відданий працівник”: Штрихи біографії Георгія Пятакова // Робітнича газета. 1989. – 31 березня, 1 квітня; *Його ж.* Георгій Леонідович Пятаков // Під прапором ленінізму. – 1989. – №8. – С. 43 – 48; *Його ж.* Завжди в опозиції. Політичні погляди Г. Л. Пятакова // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 522 – 539; *Його ж.* Георгій Пятаков у Києві. До 100-річчя з дня народження // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С. 125 – 132.

3. *Солдатенко В. Ф.* Г. Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – №4. – С. 92 – 106; *Його ж.* На повороті історії. Епізоди життя і діяльності на Україні Г. Л. Пятакова // Радянська Україна. – 1989. – 4, 5, 6, 11, 14 травня; *Його ж.* Апрельские тезисы В. И. Ленина: процесс и итоги обсуждения в большевистской организации Киева // Дискусии в РСДРП(б) – Сборник статей. – М., 1990. – С. 76 – 97.

4. Див.: *Сапун М. М., Солдатенко В. Ф.* Секретар першого ЦК КП(б)У // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 209 – 236.

5. Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. – В 2-х ч. – Ч.1. – К., 1977. – 711 с.; Ч.2. – К., 1982. – 960 с.; *Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф.* В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. – К., 1980. – 373 с.; *Їх же.* Силочення большевиков Украины на идейно-политической платформе Апрельских тезисов В. И. Ленина // Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 140 – 159; *Солдатенко В. Ф.* Идти впереди всех. Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу социалистической революции. – К., 1986. – 176 с.; *Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгуни П. М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – 625 с.

6. Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 458; Сторінки історії

Компартії України. Запитання і відповіді. – К., 1990 – 488 с.;
 Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991.
 – 478 с.

7. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5 – 12 июля 1918 г.: Протоколы – К., 1988. – 258 с.; Больше-
 вистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918): Сб. документов и материалов. – К.,
 1990 – 801 с.; Второй съезд Коммунистической партии (больше-
 виков) Украины, 17 – 22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. –
 241 с.; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1 –
 6 березня 1919 р.: Протоколи. – К., 2002. – 255 с.

8. Колодежний В. Пятаков Георгій (Юрій) Леонідович // По-
 литические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энци-
 клопедия. – М., 1996. – С.494; Українська революція і державність
 (1917 – 1920 рр.). – К., 1998. – 248 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська
 революція. Історичний парис. – К., 1999. – 976 с.; Пятаков Георгій
 Леонідович // Уряди України у XX ст.. Науково-документальне ви-
 дання. – К., 2001. – С. 342 – 344.

9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX
 века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 494.

10. Див.: *В. И. Ленин*. Неизвестные документы 1891 – 1922 гг. – М.,
 1999. – С. 636.

11. Див.: Государственная власть СССР. Высшие органы и управ-
 ления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-биографический
 справочник. – М., 1999. – С. 153, 488.

12. *Солдатенко В. Ф.* Георгій Пятаков: портрет без ретуші. До
 110-річчя з дня народження // Комуніст України. – 2000. – №4. –
 С. 82 – 92.

13. К вопросу о роли “правых” и “левых” в создании КП(б)У // *Комуніст України*. – 2001. – №4. – С. 72 – 84.

I. СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ

1. Деятели СССР и революционного движения России: Энцикло-
 педический словарь Гранат. – С. 591.

2. Центральний державний історичний архів України в Києві
 (ЦДА України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 149.

3. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

4. Прожектор. – 1926. – 31 березня. – № 6 (78).

5. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

6. Див.: *Моршанская М.* Иустин Жук. Очерк его жизни и дея-
 тельности. – Л. – 1927. – С. 10 – 14.

7. Там само. – С. 14 – 58.

8. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

9. *Моршанская М.* Назв. Праця. – С. 10.

10. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

11. Там само.

12. Там само.

13. Там само.

14. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 458.
15. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

II. У ПОШУКАХ БЕРЕГА

1. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3065. – Арк. 28.
2. Нелегальна організація РСДРП у Києві за роки піднесення (1910 – 1914 рр). Зб. статей, спогадів і матеріалів. – Харків, 1930. – С. 81.
3. Там само. – С. 82 – 83.
4. Там само. – С. 107.
5. Там само. – С. 202.
6. “Летонись революции”. – 1926. – №6. – С. 116.
7. *Ленин В. І.* Повне збір. тв. – Т. 21. – С. 201.
8. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 140 – 140 зв.
9. Там само. – Арк. 139, 147, 147 зв.
10. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 75.
11. Там же. – С. 81.
12. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 75 – 76.
13. Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 – февраль 1917 годов): Сб. документов. – К., 1960. – С. 392.
14. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 62 – 63.
15. Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. – С. 410 – 412.
16. *Ленин В. І.* – Повне збір. тв. – Т. 48. – С. 49.
17. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 89 зв.
- Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. – С. 431 – 432.
18. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 6.
19. Там само. – Арк. 21.
20. Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 365. – Арк. 252.
21. Там само.
22. Там само.
23. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 102.
24. ЦДІА України. Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2573. – Арк. 141.
25. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 85.
26. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.
27. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 223.
28. Там само. – С. 60.
29. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2573. – Арк. 51.
30. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 177 – 179.
31. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 49.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само; Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 177 – 178.

35. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 177.
 36. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Ч. II. – Спр. 2573. – Арк. 49 зв.
 37. Див.: *Сапул М. М.* Завжди в опозиції. Політичні погляди Г. Л. Пятакова // *Маршрутами історії.* – С. 523 – 524.
 38. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 188 – 192.
 39. Там само. – С. 190, 191.
 40. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2970. – Арк. 361 – 361 зв.; Ф. 442. – Оп. 863. – Спр. 23. – Арк. 1 – 2 зв.
 41. Там само.
 42. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2573. – Арк. 132.
 43. Там само. – Арк. 132 зв.
 44. Там само. – Арк. 132 зв. – 133.
 45. Там само. – Арк. 133, 142, 143.
 46. Там само. – Арк. 133.
 47. Там само.
 48. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2970. – Арк. 113 – 181; Оп. 4. – Спр. 46. – Арк. 79 – 88.
 49. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2573. – Арк. 133; Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 47. – Арк. 8 зв.
 50. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2573. – Арк. 17.
 51. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2969. – Арк. 310.
 52. Там само. – Арк. 311.
 53. Там само. – Арк. 312.
 54. Там само. – Арк. 150 б.
 55. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2969. – Арк. 115, 119, 172.
 56. Там само. – Арк. 117, 118.
 57. Там само. – Арк. 121.
 58. Там само. – Спр. 2971. – Арк. 185.
 59. Там само. – Спр. 2969. – Арк. 2, 173, 174; Оп. 4. – Спр. 365. – Арк. 365.
 60. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 150 зв.
 61. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 103.
 62. Там само.
 63. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 6.
 64. Там само. – Арк. 1503.
 65. Там само. – Арк. 1508.
 66. Там само. – Арк. 1503.
 67. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 97.
 68. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2971. – Арк. 1501.
 69. Там само. – Арк. 261.
 70. Нелегальна організація РСДРП у Києві. – С. 86.
 71. Там само.

III. КРУГОСВІТНІ МАНДРИ

1. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 365. – Арк. 494.
 2. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 591.

3. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 365. – Арк. 494.
4. Там само.
5. Там само. – Арк. 504.
6. Пролетарская революция. – 1925. – № 5. – С. 185.
7. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 10. – Спр. 27394. – Арк. 1.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – 1898 – 1917. – М., 1970. – С. 417 – 418.
9. Пролетарская революция. – 1925. – №5. – С. 180 – 185.
10. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49 – С. 186.
11. “Большевик”. – 1920. – №15. – С. 86 – 88; “Историк-марксист”. – 1929. – №11. – С. 38.
12. *Бош Е.* Зустрічі і бесіди з Володимирем Іллічем // Пролетарская революция. – 1924 – №3(26). – С. 155 – 173.
13. Там само.
14. *Крупская Н. К.* Воспоминания о Ленине. – М., 1972. – С. 254.
15. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 38. – С. 423.
16. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 69.
17. *Бош Є.* Назв. праця. – С. 160 – 161.
18. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 226.
19. Коммунист. – 1915. – №1 – 2. – С. 1.
20. Там само. – С. 1 – 2.
21. Там само. – С. 2.
22. Там само. – С. 1.
23. Там само. – С. 3.
24. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 80.
25. Там само. – С. 82.
26. Там само.
27. *Бош Є.* Назв. праця. – С. 161.
28. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 103.
29. Там само. – С. 102.
30. Там само. – С. 103.
31. Там само.
32. РДАСПІ. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 602. – Арк. 2.
33. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 146.
34. Там само. – С. 204; Вопросы истории КПСС. – 1989. – №9. – С. 73.
35. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 205.
36. Там само. – С. 204.
37. РДАСПІ. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 675. – Арк. 1 зв.; *Див. також:* Там само. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 594. – Арк. 1 – 2; Спр. 602. – Арк. 1 – 2; Спр. 620. – Арк. 1; Спр. 675. – Арк. 1 – 1 зв.; Спр. 691. – Арк. 1; Спр. 724. – Арк. 1 – 1 зв.; Спр. 726. – Арк. 1 – 1 зв.
38. *Ленін В. І.* Полн. Собр. соч. – Т. 27. – С. 279 – 281.
39. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 27. – С. 263 – 264.
40. *Див.:* Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 3. – 1912 – 1917. – М., 1972. – С. 405.
41. РДАСПІ. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 620. – Арк. 1.
42. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 509 – 510.

43. Там само. – С. 383; *В. И. Ленин*. Неизвестные документы. – С. 209.
44. *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 30. – С. 56.
45. Деятели СССР и революционного движения России. – С. 55.
46. *Бухарин Н.* Политическая экономия рангье: Теория ценности и прибыли австрийской школы. – М., 1988. – С. 6.
47. Пролетарская революция. – 1930. – №1. – С. 45 – 46.
48. *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 49. – С. 186.
49. РДАСП. – Ф. 28. – Оп. 5. – Спр. 29622. – Арк.
50. Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В 5-ти т. – Т. 1. – К., 1987. – С. 412.
51. Там само.
52. *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 30. – С. 67.
53. Там само. – С. 70.
54. Там само. – С. 107.

IV. У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ

1. Див.: *Коллонтай А.* В тюрме Керенского // Каторга и ссылка. – 1927. – №7(36). – С. 27.
2. *Ленин В.И.* Повне збір. тв. – Т. 31. – С.7.
3. Протоколы и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б) /март 1917 г./ – Вопросы истории КПСС. 1962. № 3. – С.145, 147, 151.
4. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции /март – ноябрь 1917 г./ . Сб. документов и материалов. – К., 1957. – с.228, 230.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника... Ч.І. – С.59, 61.
6. Протоколи Київської організації РСДРП /більшовиків/ 1917 року. – Літопис революції. –1931. №4. – С. 155.
7. Там само. – С. 168. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. – С.72, 88.
8. Большевистские организации Украины... /март – ноябрь 1917 г./ . – С.239.
9. *Ленин В.И.* Повн. збір. тв. – Т.30.– С. 38 5 – 386.
10. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. – Ч. 1. – С.89.
11. *Савельев М.О.* *Ленин В.І.* Жовтень // Український історичний журнал. 1977. №10. – С. 112.
12. Протоколи Київської організації РСДРП /більшовиків/ 1917 року. – С.180.
13. Там само. – С. 171 – 180.
14. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Харьков. – 1927. – С. 33, 37.
15. Там само.
16. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 33 – 37.
17. Там само. – С. 33.
18. Там само. – С. 37.
19. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 34.

20. РДАСПІ. – Ф.70. – Оп.3. – Спр.42. – Арк.179.
21. Там само. – Арк. 154, 155, 178, 184, 193.
22. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.– С. 103, 107.
23. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. – С.112.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.3-а. – Арк.111 – 112 об.
25. Большевистские организации Украины... / март – ноябрь 1917 г. / . – С.193 – 209.
26. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 43 – 44.
27. ЦДАГО України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 13 – 14; Спр.3. – Арк.103 – 106.
28. РДАСПІ. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.184.
29. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника... – Ч. 1-я – С. 147. Выбори делегатів на VII /Квітневу/ Всеросійську конференцію РСДРП(б) були проведені в Київській організації 15 квітня на загальних зборах. Крім М.О. Савельєва, делегатами були обрані О. Горбачов, М. Майоров і Г. Пятаков 19 квітня М.О. Савельєв на зборах не був присутнім. Як повноважний делегат конференції і агент ЦК, він виїхав у справах партії до Петрограда /РДАСПІ. – Ф.70. – Оп.3. – Спр.42. – Арк.181, 184/.
30. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. – Ч.1-я. – С. 126.
31. Історія КП(б)У. В матеріалах і документах. Хрестоматія. Вып.2. – 1917 – 1920 – Харків, 1934. – С. 66.
32. ЦДАГО України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 56 – 57; Спр.3. – Арк.124 – 130.
33. РДАСПІ. – Ф.70. – Оп.3. – Спр.42. – Арк.128,129.
34. Голос социал-демократа. – 1917. – 25 мая.
35. Там само.
36. Там само. – 23 и 25 июня.
37. ЦДАГО України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.182 об., 183.
38. ЦДАГО України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 182зв., 183; Голос социал-демократа. 1917. 7 мая.
39. 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. – С. 87.
40. Там само.
41. Там само. – С. 151.
42. Там само. – С. 161.
43. Див.: Из истории Октябрьской революции в Киеве: воспоминания участников. Харьков – Киев, 1927. – С. 94.
44. 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. – С. 166.
45. Из истории Октябрьской революции в Киеве: воспоминания участников. – С. 95.
46. Большевистские организации Украины... (март – ноябрь 1917 г.) – С. 667 – 671.
47. Голос социал-демократа. 1917. – 13 августа.
48. Там само.

49. Там само.
50. *Бош Е.* Год борьбы. – М., 1925. – С. 39. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 189.
51. “Голос социал-демократа”. – 1917. – 13 августа.
52. *Ленин В. І.* Повне збір. тв. – Т. 32. – С. 333 – 334.
53. Там само. – С. 334.
54. Там само.
55. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 104.
56. Там само. – С. 105.
57. Там само. – С. 104–105.
58. *Савельев М. О. В. І.* Ленин. Жовтень – С. 112.
59. Большевицские организации Украины ... (март – ноябрь 1917 г.). – С. 713.
60. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 223.
61. Там само. – С. 229.
62. Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март – октябрь 1917 г.). Сб. документов. – М., 1957.
63. “Голос социал-демократа”. – 1917. – 19 сент.
64. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 235 – 236.
65. Там само. – С. 236, 510, 511.
66. Рабочий путь (Петроград). – 1917 – 3 октября.
67. Борьба за власть Советов на Киевщине. Сб. документов и материалов. – К., 1957. – С. 315.
68. Летопись революции. 1929. №3. С. 276 – 277.
69. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 279.
70. *Ленин В. І.* Повне збір. тв. – Т. 34. – С. 246.
71. Там само.
72. Там само. – С. 247.
73. *Бош Е.* Год борьбы. – С. 40.
74. Там само.
75. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 295.
76. Там само. – С. 309 – 311.
77. Там само. – С. 311.
78. Летопись революции. – 1929. – №3. – С. 142.
79. У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К., 1967. – С. 3.
80. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 322 – 323.
81. Там само. – С. 324 – 325.
82. Киевская мысль. – 1917. – 28 октября.
83. *Див.: Кулик И.* Октябрьские дни в Киеве // Летопись революции. – 1922. – №1. – С. 40 – 41.
84. Там само. – С. 42.
85. Из истории Октябрьской революции в Киеве: воспоминания участников... – С. 100.
86. *Кулик І.* Назв. праця. – С. 44.
87. Борьба за победу Радянської влади на Україні. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – С. 69.

88. Там само. – С. 76.
 89. 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. – С. 353.
 90. Там само. – С. 354.
 91. Там само. – С. 356.
 92. Літопис революції. – 1929. – №4(7). – С. 150.
 93. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 357.
 94. Там само. – С. 362.
 95. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5. – Октябрь 1917 – июль 1918. – М., 1974. – С. 64.
 96. Там само.
 97. *Коэн С.* Бухарин. Политическая биография. 1888 – 1938. – М., 1988. – С. 91.
 98. Возвращенные имена. – М., 1989. – Кн. II. – С. 50 – 51.
 99. Там само. – С. 51.
 100. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 35. – С. 167.
 101. *Бонч-Бруєвич В.* На босых постах Февральской и Октябрьской революции. – М., 1931. – С. 202 – 203.
 102. Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Ф. 2324. – Оп. 10. – Спр. 2. Арк. 35 – 35 зв.
 103. Там само.
 104. Там само. – Арк. 4 – 4 зв.
 105. Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.
 106. Там само. – Арк. 6, 7.
 107. Там само. – Арк. 8.
 108. Літопис революції. – 1929. – №4 (37). – С. 151.
 109. Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917 – 1921 гг. – М.–Л., 1925. – С. 468 – 469.
 110. Див.: *Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгул П. М.* В огне трех революцій. – С. 540, 552.
 111. Державний архів Київської області. – Ф. 183. – Оп. 4. – Спр. 83. – Арк. 83.
 112. Пятаков Г. Пятаков Леонид Леонидович // Деятели СССР и революционного движения России. – С. 593; *Щусь О.* До останнього удару серця // Радянська Україна. – 1989. – 6 січня.
 113. РДАЕ. – Ф. 2324. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 18.
 114. *Бош Е.* Год борьбы. – С. 152 – 153.
 115. Там само. – С. 386.
 116. Там само.
 117. Там само. – С. 386 – 387.
 118. Див.: Уряди України у ХХ ст.. Науково-документальне видання. – С. 332 – 334.
 119. РДАЕ. Ф. 2324. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 49.
 120. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 188.
 121. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. – С. 273 – 274; Протоколы ЦК РСДРП(б): Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 211 – 218.
 122. Там само. – С. 209 – 210.
 123. Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 35. – С. 385 – 388, 492.
 124. Див.: *Скритник М.* Історія пролетарської революції на Укра-

їні. Нарис // *Скрипник М.* Статті і промови. – Т. 1. – Харків – Київ, 1930. – С. 208.

125. Там само.

126. РДАЕ. Ф. 2324. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 24.

127. Деятели СССР и революционного движения в России. – С. 592.

128. Там само.

V. СЕКРЕТАР ПЕРШОГО ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

1. Пролетарская мысль. – 1917. – 8 ноября.

2. Пролетарская мысль. – 1917. – 9 ноября.

3. Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. – февраль 1918 г.). Сб. док. – М., 1957. – С. 250.

4. Пролетарская мысль. – 1917. – 18 ноября.

5. Там само. – С. 251.

6. РДАСП. – Ф. 70. – Оп. 4. – Спр. 194. – Арк. 24 зв.

7. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б): август 1917 – февраль 1918. – С. 155 – 157.

8. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 1а. – Спр. 82. – Арк. 107.

9. Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. – С. 125.

10. Там само. – С. 112.

11. Там само. – С. 124 – 125.

12. Лігонис революції. – 1926. – № 5. – С. 80.

13. Солдат и Рабочий (Херсон). – 1917. – 12 декабря.

14. Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді. – С. 74 – 77.

15. Там само.

16. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. – К., 1962. – С. 79.

17. Див.: Лігонис революції. – 1929. – №5 – 6. – С. 132.

18. Большевистские организации Украины... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 69 – 70.

19. Див.: *Скрипник М.* Статті і промови. – Т. 1. – С. 368 – 369.

20. *Бош Е. Б.* Год борьбы. – 2-е изд. с прилож. биогр. писем автора. – Киев: Политиздат Украины, 1990. – С. 392.

21. Большевистские организации Украины... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 86.

22. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С. 47.

23. Там само. – С. 15.

24. Там само.

25. Большевистские организации Украины... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 82 – 83.

26. Там само. – С. 83.

27. “Коммунист”. – 1918. – 15 июня. – №1 – 2. – С. 31.

28. *Бош Е. Б.* Год борьбы. – С. 350.

29. “Коммунист”, 1918. – 1 июля. – №3 – 4.

30. Там само. – С. 52.
31. Там само. – С. 59.
32. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность 1917 – июль 1918. Сб. Документов и материалов. – К., 1990. – С. 627.
33. Правда. – 1918. – 30 июня.
34. Див.: *Пиріг Р. Я.* Випробуваний загін лєнінської партії. До 70-річчя І з'їзду КП(б)У. – К., 1988. – С. 25 – 27.
35. Там само. – С. 27 – 28.
36. Коммунист. – 1918. – №1 – 2.
37. Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 248.
38. “Літонис революції”. – 1929. – №5 – 6 (38 – 39). – С. 141.
39. РДАСШ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 8зв., 9.
40. Правда. – 1918. – 9 мая.
41. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 179 – 180.
42. Извешение о 1-м съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины. Изд. ЦК КП(б)У. – 1918 г. – С. 4.
43. Коммунист. – 1918. – 15 июня.
44. Коммунист. – 1918. – 1 июля. – №3 – 4.
45. Там само.
46. Там само.
47. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 1 – 11.
48. Там само. – С. 12.
49. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т.5. – М., 1975. – С. 603 – 604.
50. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 93.
51. Там само. – С. 81.
52. Див.: *Мельниченко В. Ю.* І з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // Український історичний журнал. – 1988. – №7. – С. 29.
53. Там само. – С. 14.
54. Там само.
55. Літонис революції. – 1930. – №5. – С. 148.
56. Родина (Москва). – 1990. – №5. – С. 36.
57. Коммунист. – 1918. – 15 августа. – №5.
58. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 61.
59. Там само. – С. 51, 52, 53.
60. Там само. – С. 69.
61. Там само. – С. 72.
62. Там само. – С. 71.
63. Процесс антисоветского троцкистского центра 23 – 30 января 1937 года. – М., 1937. – С. 179.
64. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 34 – 35.
65. Там само. – С. 36.

66. Там само. - С. 40.
67. Там само.
68. Там само. - С. 40, 41.
69. Там само. - С. 45.
70. Там само. - С. 47.
71. Там само.
72. Там само. - С. 48.
73. Там само.
74. Там само.
75. Там само. - С. 48 - 49.
76. Там само. - С. 49.
77. Там само.
78. Там само. - С. 50.
79. Там само. - С. 53.
80. Там само. - С. 50.
81. *Див.*: Там само. - С. 54.
82. Там само. - С. 57, 60.
83. Там само. - С. 66.
84. Там само. - С. 70.
85. *Див.*: Там само. - С. 78 - 82.
86. *Див.*: Там само. - С. 83 - 91.
87. Там само. - С. 90 - 91.
88. Там само. - С. 91.
89. Там само. - С. 102 - 103.
90. Там само. - С. 104, 105.
91. Там само. - С. 106.
92. Там само. - С. 107 - 125.
93. Там само. - С. 127.
94. Коммунист. - 1918. - 15 августа. - №5.
95. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. - С. 143.
96. Там само.
97. Там само. - С. 143 - 144.
98. Там само. - С. 147 - 148.
99. Там само. - С. 149 - 153.
100. Там само. - С. 92.
101. Там само. - С. 144.
102. Там само. - С. 97, 148.
103. Там само. - С. 153.
104. Там само. - С. 103 - 104.
105. Там само. - С. 154 - 155.
106. Там само.
107. Там само. - С. 160 - 161.
108. Там само. - С. 161, 190, 191.
109. Там само. - С. 190, 191.
110. Там само. - С. 179.
111. Там само.
112. Там само. - С. 167.
113. Там само. - С. 167 - 168.

114. Там само. – С.167.
115. Там само. – С.168.
116. Там само. – С.166.
117. Там само. – С.128 – 129.
118. Там само.
119. Там само. – С. 173 – 174.
120. Там само. – С. 179 – 180.
121. Там само. – С. 180.
122. Там само.
123. Там само.
124. Коммунист. – 1918. – 15 июня. – №1 – 2.
125. Там само.
126. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 180.
127. Там само.
128. Там само. – С. 178.
129. Извещение о 1-м съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 4.
130. Там само. – С. 187.
131. Там само. – С. 188.
132. Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК между I и II съездами КП(б)У // Летопись революции. – 1927. – С. 155 – 156.
133. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 19.
134. *Пуріг Р. Я.* Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень – жовтень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1988. – №7. – С. 42.
135. Коммунист. – 1918. – 15 августа. – №5.
136. Там само.
137. Там само.
138. Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С. 42.
139. Див., напр.: *Захарченко П.* Селянська віна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
140. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 61, 63 та ін.
141. Літопис революції. – 1930. – №5(44). – С. 43.
142. Літопис революції. – 1927. – №1. – С. 131.
143. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 50.
144. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Июль 1918 – март 1919. – М., 1975. – Т. 6. – С. 163.
145. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 92.
146. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 4 – 5.
147. Див.: там само. – С. 34 – 55.
148. Там само. – С. 66.
149. Там само. – С. 65 – 71.
150. Там само. – С. 103.
151. Там само. – С. 105.
152. Там само. – С. 107 – 109; 166 – 167.

153. Там само. – С. 109 – 123.
 154. Там само. – С. 123 – 129, 159, 167 – 170.
 155. Там само. – С. 160 – 165.
 156. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13, 15.
 157. Там само. – Спр. 15. – Арк. 92.

VI. ГОЛОВА ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

1. *Затонський В.* Из сногадів про українську революцію // Літопис революції. – 1930. – №5(44). – С. 151.
 2. Там само. – С. 153.
 3. *Див.:* Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 230.
 4. *Затонський В.* Назв. праця. – С. 153.
 5. Там само. – С. 155.
 6. *Затонський В.* К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. – 1925. – №1(10). – С. 141.
 7. Там само.
 8. Там само. – С. 141 – 142.
 9. Там само. – С. 142 – 143.
 10. Там само. – С. 143 – 144.
 11. Там само. – С. 145.
 12. Там само. – С. 145 – 146.
 13. Там само. – С. 146.
 14. Там само. – С. 149.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.
 16. Гражданская война на Украине, 1918 – 1920: Сб. документов и материалов: В 3 т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 456 – 457.
 17. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 р.): Зб. документів і матеріалів. К., 1962. – С. 42 – 44.
 18. *См.:* Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 364, 377, 392, 400, 405, 406, 438, 475, 479.
 19. *Куліченко М., Маланчук В.* В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні. – К., 1971. – С. 90 – 91.
 20. *Див.:* Антонов А. Е. Боевой восемнадцатый год. – М., 1961. – С. 205.
 21. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 37. – С. 234.
 22. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 17, 20, 23, 31, 37, 59 зв., 70.
 23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 36.
 24. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9.
 25. *Петров В. И.* Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. – М., 1980. – С. 355.
 26. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11 зв.

27. Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.
28. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1.
29. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 52 зв.
30. Там само. – Спр. 15. – Арк. 17; Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 3. – Спр. 689. – Арк. 3.
31. Там само. – Спр. 13. – Арк. 52 зв. – 53.
32. Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С. 173.
33. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 435.
34. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 1.
35. ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 3. – Спр. 682. – Арк. 2.
36. Там само. – Арк. 3.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 44.
38. Там само. – Арк. 3.
39. *Раковський Х. Г.* Ілліч і Україна // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 113 – 114.
40. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 45 зв.
41. Там само. – Арк. 52.
42. Там само.
43. Літопис революції. – 1930. – №5 (44). – С. 171 – 172.
44. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 473. – Арк. 32.
45. Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.
46. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 102 зв.
47. *Див.: Ресніт О. П., Симошенко Р. Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – 86 с.
48. Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

VII. НОВІ ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2.
2. Там само. – Арк. 11.
3. Там само. – Арк. 13.
4. Там само. – Арк. 12.
5. Там само. – Арк. 46.
6. Там само. – Арк. 46.
7. Там само. – Арк. 82.
8. Там само. – Арк. 82–83.
9. Там само. – Арк. 84.
10. Там само. – Арк. 85.
11. Там само. – Арк. 86.
12. Там само. – Арк. 102.
13. Там само. – Арк. 244.
14. Там само. – Арк. 239.
15. Там само. – Арк. 240, 265, 266.
16. Там само. – Арк. 242.
17. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С. 6, 7.
18. Там само. – С. 47.

19. Там само. – С. 82.
20. Там само. – С. 78.
21. Там само. – С. 80.
22. Там само. – С. 81 – 82.
23. Там само. – С. 82.
24. Там само. – С. 100.
25. Там само.
26. Там само. – С. 489.
27. Там само. – С. 438.
28. Там само. – С. 481.
29. Див.: Сторінки історії Компартії України. – С. 104.
30. Там само.
31. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 23, 49 зв., 80; Спр. 21. – Арк. 107 зв., 188 та ін.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 19.
33. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 50. – С. 326.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 34; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 6. – Спр. 369. – Арк. 15.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 34 – 35; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 6. – Спр. 369. – Арк. 16.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 37, 46 г.; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 28.
37. Там само. – Арк. 81.
38. Там само. – Арк. 96 зв.
39. Там само. – Арк. 73; Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 130. – Арк. 72 – 73.
40. Там само.
41. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 136. – Арк. 8.
42. *Троцький Л.* Сочинения. Т. IV. – М., 1923. – С. 78.
43. Див.: *Волкогонів Д.* Лев Троцький. Политический портрет. // Октябрь. – 1991. – №5. – С. 3 – 4.
44. РДАСПІ. – Ф. 76. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1.
45. Там само. – Арк. 3.
46. Известия ЦК КПСС. – 1991. – №1. – С. 113.
47. *Бухарин Н.* Экономика переходного периода. Часть 1. Общая теория трансформационного процесса. – Бухарин Николай Иванович. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 94.
48. Там само. – С. 149.
49. Там само. – С. 168.
50. *Ленін В. І.* – Повне збір. тв. – Т. 30. – С. 117.
51. Див.: *Троцький Л.* Как вооружалась революция. – М., 1924. – Т. II. – Кн. 1. – С. 199 – 200.
52. Див.: Красная звезда (Харків). – 1919. – 18 червня.
53. Див.: Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С. 113 – 114, 115.
54. Див.: *Савченко В.* Авантюристы гражданской войны. – М., 2000. – С. 80 – 81.
55. Там само. – С.83.
56. *Вересаєв В. В.* В тунике // Огонек. – 1988. – №30. – С. 30.

57. Там само.
58. *Мельгунов С. П.* Красный террор в России. – М., 1990. – С. 66 – 69.
59. Див.: Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – С. 44 – 45.
60. Там само. – С. 46; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 3.
61. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1.
62. РДАЕ. – Ф. 3429. – Оп. 1. – Спр. 2542. – Арк. 9.
63. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С. 537.
64. Там само. – С. 555.
65. Див.: *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 99.
66. Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 10. – Январь – июль 1921. – М., 1979. – С. 239, 254, 261, 310, 592, 593, 637, 656 та ін.; *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 52. – С. 145, 288 – 289, 440 – 441 та ін.
67. РДАЕ. – Ф. 8082. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 3.
68. Шестой Всукраинский съезд Советов. Бюллетень №2. – 1921. – 16 декабря. – С. 22.
69. Там само. – С. 23.
70. РДАСПІ. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 2. – Арк. 1.
71. *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 99.
72. РДАСПІ. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 2. – Арк. 1.
73. Коммунист (Харьков). – 1921. – 10 сентября.
74. Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 11. Июль – ноябрь 1921. – М., 1980. – С. 318, 563, 617; РДАСПІ. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 2. – Арк. 1; Спр. 9. – Арк. 11 та ін.
75. Там само.
76. Там само. – Арк. 1 – 1 зв.
77. Див. *напр.*: *Ленин В. И.* Повне збір. тв. – Т. 54. – С. 29, 30, 47, 48 та ін.
78. Бюлетень VI Всеукраинской конференции КП(б)У. – 1921. – №1. – 10 декабря. – С. 29 – 30.
79. Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 11. – С. 655 – 656, 666, 685 та ін.
80. Там само. – С. 691, 695.
81. РДАСПІ. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 8. – Арк. 1.
82. Там само. – Арк. 2.
83. Там само. – Ф. 17. – Оп. 19. – Спр. 1200. – Арк. 7.
84. Там само. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 9. – Арк. 1.
85. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – С. 64.
86. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 2.
87. Там само. – Арк. 2 зв.
88. Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 12. – Декабрь 1921 – январь 1924. – М., 1982. – С. 83; *Ленин В.И.* Повне збір. тв. – Т. 54. – С. 54.
89. *Ленин В.И.* Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 319.
90. *Ленин В.И.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 100.
91. Вопросы истории. – 1989. – №8. – С. 137.

92. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 101.

93. Там само. – С. 391.

VIII. МОСКОВСЬКІ ЩАБЛІ ДОЛІ

1. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 329.

2. РДАЕ. – Ф. 3429. – Оп. 57. – Спр. 316. – Арк. 4.

3. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 171.

4. Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В 5 т. – Т. 4. – К., 1971. – С. 463.

5. *Ленін В. І.* Повне збір. тв. – Т. 54. – С. 288.

6. РДАЕ. – Ф. 3429. – Оп. 1. – Спр. 3410; Оп. 7. – Спр. 1555; Спр. 2091; Оп. 57. – Спр. 317. – Арк. 2.

7. Тринадцята конференція Російської Коммунистической партії (большевиків): бюлетень. – М., 1924. – С. 20.

8. Там само.

9. *Троцький Л. Д.* Моя життя. Опыт автобіографії. – М., 1991. – С. 418.

10. Там само.

11. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 103. – Арк. 2 – 3; Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 384. – Арк. 3.

12. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 5. – С. 172.

13. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 190.

14. Там само. – С. 189.

15. *Лев Троцький.* Портрети. – М., 1984. – С. 142 – 143.

16. *Троцький Л.Д.* Моя життя. Опыт автобіографії. – С. 417.

17. *Див.:* Известия ЦК КПСС. – 1991. – №7. – С. 127.

18. Архив Троцького. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923 – 1927. – М., 1990. – Т. 2. – С. 186.

19. Там само. – С. 196.

20. Пятнадцятий съезд ВКП(б): Декабрь 1927 года. Стенографический отчет. – Ч. II. – М., 1962. – С. 1393.

21. Там само. – С. 1596.

22. Правда. – 1928. – 29 февраля.

23. *Валентинов Н.* Разговор с Пятаковым в Париже // Слово. – 1989. – №11. – С. 23.

24. Там само.

25. Там само. – С. 24.

26. Там само.

27. Там само. – С. 24 – 25.

28. *Троцький Л.* Моя життя. – С. 417 – 418.

29. *Валентинов Н.* Назв. праця. – С. 23.

30. Там само. – С. 25.

31. Правда. – 1929. – 23 декабря.

32. Там само.

33. *Цит. за: Валентинов Н.* Назв. праця. – С. 24.

34. *Див.:* РДАЕ. – Ф. 7297. – Оп. 1. – Спр. 1932. – 355 арк.; Спр. 2. – Арк. 187.

35. Там само. – Ф. 7297. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 64; Спр. 9. – Арк. 262, 263; Спр. 10. – Арк. 223 та ін.

36. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 455.
37. Там само.
38. Правда. – 1934. – 18 февраля.
39. Там само. – 1 февраля.
40. Там само. – 1936. – 21 августа.
41. Там само. – 1936. – 22 августа.
42. Там само.
43. Архів Служби Безпеки України. Обліково-архівний відділ. Слідчий фонд. Справа 38485.
44. Там само.
45. Литературная газета. – 1988. – 3 августа.
46. Комсомольская правда. – 1989. – 6 июля.
47. Див.: *Мильчаков А.* “Писать все-таки надо!..” // Смена. – 1988. – №13. – С. 6–7.
48. *Гинзбург С.З.* О гибели Серго Орджоникидзе // Вопросы истории КПСС. – 1991. – №3. – С. 95–96.
49. Комсомольская правда. – 1989. – 6 июля.
50. Там само.
51. Правда. – 1936. – 8 октября.
52. Там само. – 1936. – 20 ноября.
53. Там само. – 23 ноября.
54. Правда. – 1937. – 21 янв.
55. Литературная газета. – 1988. – 10 августа.
56. Процесс антисоветского троцкистского центра (23–30 января 1937). – С. 29.
57. Там само. – С. 81.
58. Там само. – С. 11.
59. *Цит. за:* Комсомольская правда. – 1989. – 6 июля.
60. Процесс антисоветского троцкистского центра. – С. 156.
61. Там само.
62. *Цит. за:* Комсомольская правда. – 1989. – 6 июля.
63. Процесс антисоветского троцкистского центра. – С. 158.
64. Там само.
65. Там само. – С. 168, 169, 172 та ін.
66. Там само. – С. 178.
67. Там само. – С. 180.
68. Там само. – С. 177–178.
69. Правда. – 1937. – 24 января.
70. Там само. – 27 января.
71. *Цит. за: Андре Жид.* Возвращение из СССР. Лион Фейхтвангер. Москва. 1937: Два взгляда из-за рубежа. – М., 1990. – С. 236–237.
72. Правда. – 1937. – 6 февраля.
73. *Сейерс М., Кан А.* Тайная война против Советской России. – М., 1947. – С. 335.
74. Див.: Процесс антисоветского троцкистского центра. – С. 222–224.
75. Там само. – С. 222.
76. Там само. – С. 224.

77. Цит. за: Семенов Ю. Непісані романи // Нсва. – 1988. – №6. – С. 68.
78. Гинзбург Е. Крутой маршрут. – М., 1990. – С. 217.
79. Правда. – 1937. – 2 февраля.
80. Див., напр.: Правда. – 1937. – 30 января та ін.
81. РДАСП. – Ф. 85. – Оп. 29. – Спр. 156. – Арк.. 6, 9; Орд-жоникідзе Г. К. Избранные статьи и речи. 1918 – 1937. – М., 1945. – С. 466.
82. Семенов Ю. Непісані романи – С. 69.
83. Там само. – С. 70.
84. Див.: Валентинов Н. (Н. Вольський). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания. – С. 234 – 243.
85. Там само. – С. 216 – 262.
86. Там само. – С. 233.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

*Солдатенко
Валерій Федорович*

**ГЕОРГІЙ ПЯТАКОВ:
МИТТЄВОСТІ НЕСПОКІЙНОЇ ДОЛІ**

Редактор В. Антоненко
Технічний редактор В. Дорошек
Комп'ютерна верстка Т. Онищенко
Коректор Г. Задвірна

Підп. до друку 24.06.2004 р. Формат 60 x 90¹/16 .
Друк офсетний. Гарнітура Peterburg.
Ум. друк. арк. 21,75. Друк. арк. 21,75
Ум.-вид. друк. арк. 21,6. Тираж 1000 прим.
Зам. № 04/851 від 02.07.2004 р.
Друк. Воєнного видавництва "Варта"
01015, Київ, вул. Січневого повстання, 40.

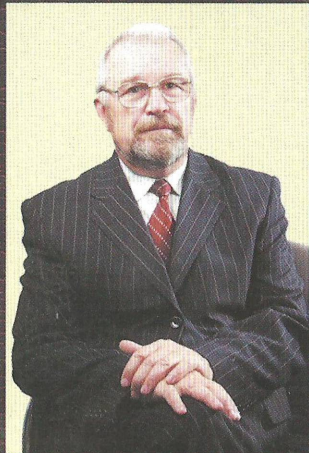

Видавництво "Світогляд"

02192, Київ, вул. Миропільська, 17.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1423 від 14.07. 2003 р.

Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, автор понад 300 публікацій з проблем суспільно-політичного, національно-визвольного руху перших десятиліть ХХ століття, досвіду вітчизняних трансформаційних процесів 20 – 30-х рр.

Його перу належать – двотомник "Українська революція: концепція та історіографія" (1997, 1999), монографії: "Українська революція. Історичний нарис" (1999), "Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920)" (2001), "Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні", "Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника" (2002), "Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)" (2003).

В науково-публіцистичному жанрі опублікував біографічні нариси про Є. Бош, Г. Петровського, М. Подвойського, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка та багатьох інших активних учасників суспільно-політичного життя революційної доби.

Георгій Пятаков у неповних 22 роки очолив Київський комітет РСДРП.

У 27 – став першим секретарем ЦК КП(б) У.

В 28 – був призначений головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Незмінно опинявся у вирі найдраматичніших і найдоленосніших подій доби небачених соціальних зрушень.

В. Ленін вважав його людиною видатної волі й видатних здібностей ...

ISBN 966-9636-027

9 789669 6360274